

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek törölve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: *Fons*, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

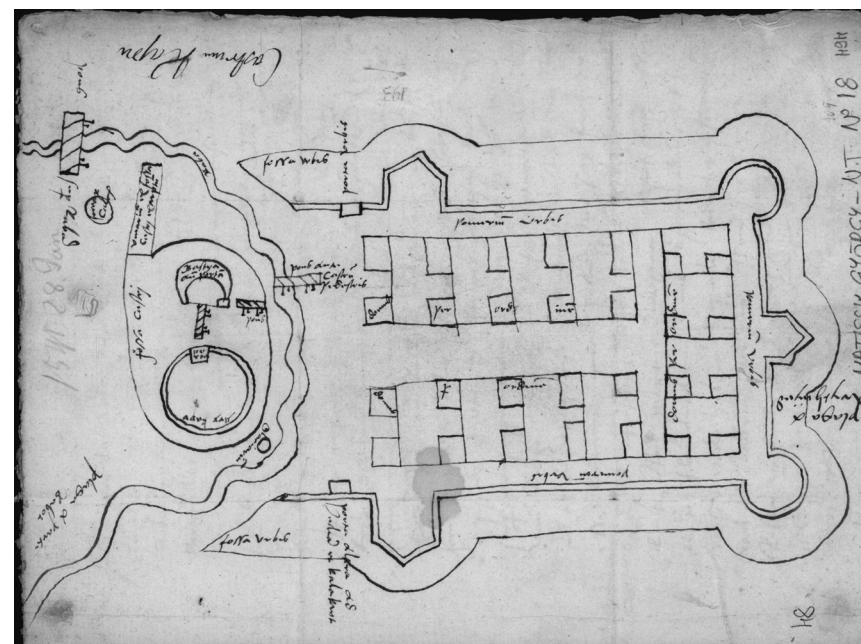
A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXVI. évfolyam

2019. 1. szám

FONS XXVI. 2019. 1. sz.

E számunk szerzői

Gerencsér Péter (Milton Friedman Egyetem, Budapest, adjunktus),
Rácz Balázs Viktor (ELTE BTK, levéltár MA szakos hallgató),
Tóth Hajnalka (SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti
Tanszék, egyetemi adjunktus),
Tóth Tibor (ELTE BTK, Kora újkori magyar történelem doktori program, Phd-
hallgató),
Tusor Péter (PPKE, egyetemi docens, tudományos tanácsadó)

BTK = Bölcsészettudományi Kar; ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem;
PPKE = Pázmány Péter Katolikus Egyetem;
SZTE = Szegedi Tudományegyetem

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

Kapu várának és városának tervrajza
(MNL OL E 185 – *Missiles* – Matissy György – Nádasdy Tamás No. 18.;
őrzési helye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára / National Archives
of Hungary)

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta és kötötte: Kódex Könyvgyártó Kft.
ISSN 1217-8020

Tartalom

Tanulmányok

Rácz Balázs
Konfiskálás az Apafi-korban 3

Tóth Hajnalka
Harminc év Habsburg-szolgálatában.
*Betekintés Johann Adam Lachowitz török tolmács áldozatos
munkájába (1678–1709)* 39

Tóth Tibor
John Cutts Hadijelentései az 1687. évi hadjáratról.
A Harsány-hegyi csata és Kolozsvár elfoglalása 63

Forrásközlések

Gerencsér Péter
A Nádasdyak XVI–XVII. századi várépítései
és erősítései Kapuváron 87

Tusor Péter
Esterházy Miklós nádor „Considerationes”-ei az
1638. évi nemzeti zsinathoz
(Forrásközlés a vatikáni könyvtárból) 131

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXVI. évfolyam

2019. 1. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szent-pétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS (felelős szerkesztő), SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

RÁCZ BALÁZS VIKTOR

KONFISKÁLÁS AZ APAFI-KORBAN¹

Bevezetés

Az Erdélyi Fejedelemség fiskális politikája és a hozzájuk kapcsolódó joggyakorlat kutatása még számos lehetőséget és feltáratlan résztemát rejt magában. Jelen tanulmány fókuszában az Apati-kori kincstári birtokpolitika egy szegmense, a különböző földbirtokok konfiskálása áll. Először a téma jogszabályi hátterének minél részletesebb feltárásával, majd a kincstári birtokállomány bővülési módusainak példák segítségével való tipizálásával, illetve ezután a folyamatban résztvevő kincstári tisztviselők szerepének bemutatásával szeretnék tenni egy lépést a kérdéskör megértése érdekében, valamint megteremteni a további résztemák kutatásának lehetőségét. Munkám végén pedig kísérletet teszek néhány óvatos új megállapítás megfogalmazására az Apati-kor fejedelmi birtokpolitikájával kapcsolatban, a konkrét esetek vizsgálata ugyanis a szakirodalomban közhelyé vált vélekedéshez képest új eredményt látszik mutatni. Indokolt esetben a felhasznált szakirodalom állításainak pontosítására vállalkoztam. Különösen igaz ez az úgynevezett *inscriptio* esetében, amelynek jelentéstartalmát – nem csupán Apati-kori példák alapján – az eddigieknél pontosabban behatárolhatónak vélem.

A téma jog-, kormányzat- és gazdaságtörténeti jelentősége egyaránt kétségtelen. Mivel a tanulmány egy olyan jogi aktust elemez (a birtokok kincstárhoz kerülését), amelyben kormányzatok vesznek részt, ezért jog- és kormányzattörténeti kérdések egyaránt szóba kerülnek. Ezzel együtt, mivel a jogi aktus tárgya egy gazdasági egység (földbirtok), amely az állam egyik legfontosabb gazdasági alapja, a gazdaságtörténeti szempontokról sem szabad teljesen megelégedni. Tekintve, hogy az említett jogi aktus főurak (Zólyomi Miklós, Bánffy Dénes, Béli Pál, Thököly Imre) birtokait érintette a leggyakrabban, sok helyen nem kerülhet meg a jogesemények politikatörténeti vonatkozásainak elemzése sem. Az

1 A tanulmány a XXXIII. OTDK 16–17. századi magyar történelem tagozatában második és a XXXIV. OTDK Kora újkori magyar történelem tagozatában első helyezést elnyert pályamunkák tartalmuk alapján összekapcsolódó fejezeteiből készült. A tanulmány elkészüléséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom témavezetőmnek, Oborni Teréznek, illetve hálával tartozom hasznos tanácsaikért a két OTDK dolgozatombíróinak, Homoki-Nagy Máriaának, Kenyeres Istvánnak, Kruppa Tamásnak és Rüszt-Fogarasi Enikőnek, valamint szakdolgozatombírójainak, Horn Ildikónak.

egyik ilyen ügy, a Zólyomi-nota esetében az esemény részletesebb kifejtésére is vállalkoztam, ennek a folyamatnak az eddig ismert története ugyanis a feltárt források alapján lényeges pontokon árnyalásra szorul.

A fiskális birtokok jogi helyzetére vonatkozó törvényi szabályozás

Jogforrások

A konkrét törvényi szabályozás bemutatása előtt fontos a jogforrások tisztázása. A XVII. század második fele Erdélyben két nagy törvénykönyv, az *Approbatae Constitutiones*, és a *Compilatae Constitutiones* megszerkesztésének kora. Előbbi II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) parancsára szerkesztették egybe és adták ki 1653-ban, utóbbit pedig I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) utasítása alapján 1669-ben. Harmadik fontos jogforrásként feltétlenül megemlíthető Werbőczy István szokásjogot összefoglaló Hármaskönyve, amely még a XVII. században is mértékadó munkának számított Erdélyben.² Mivel központi szerepet foglalt el benne a nemesi magánjog, azon belül is a birtokjog, ezért a jogéletre gyakorolt hatása e témában nem hagyható figyelmen kívül.³ Bár sem az *Approbatae Constitutiones*, sem a *Compilatae Constitutiones* nem jelenti ki határozottan, hogy azok a törvények, amelyeket kihagytak belőlük érvényüket veszítik,⁴ mégis egybeszerkesztésük és egységes törvénykönyvként való megerősítésük arra enged következtetni, hogy csak a két említett törvénykönyv cikkelyeit tekintették érvényben lévő törvényeknek.⁵ Az 1669 után keletkezett törvényekre (*articuli novellares*) ez természetesen nem vonatkozik, hiszen ezek a két törvénykönyv születése után keletkeztek. A fiskális birtokokra vonatkozó konkrét tör-

2 *Wenzel Gusztáv*: Jogtörténeti párhuzam Magyarország és Erdély törvényhozása és jogrendszere közt. In: *Új Magyar Múzeum*, (1851–1852) 461. p. és *Sunkó Attila*: A Tripartitum továbbélése az Erdélyi Fejedelemségben — a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára forrásai alapján. In: *Jogtörténeti Szemle* (2014–2015) 4–1. sz. 83. p.

3 *Mezey Barna*: A hármaskönyv büntetőjoga. In: *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán*. Szerk.: Máthé Gábor. Bp., 2014. 293. p.

4 A Hármaskönyv 2 rész 9. cím alapján a törvények érvényben maradnak addig, amíg a törvényalkotó róluk másképpen nem rendelkezik, így akkor is, ha egy törvénykönyv összeállításakor csak mellőzik, de el nem törlik őket. Werbőczy István Hármaskönyve. Kiadja: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen 1894. Bp.,³ 168. p. (a továbbiakban HK)

5 *Dósa Elek*: Erdélyhoni jogtudomány. I. Kolozsvár, 1861. 12. p. (a továbbiakban *Dósa*, I–III.)

vények ismertetésekor bemutatott cikkelyek mindegyike belekerült valamilyen formában e törvénykorpuszokba.

Konkrét törvények

Erdélyben a XVII. század második felében a fiskális birtokokkal kapcsolatos törvényi szabályozás igen széleskörű volt. A birtokjogi helyzet tárgyalásán túl kiterjedt az ott élő jobbágyok helyzetére, illetve az uradalmi tisztek hatáskörére is. A különböző földbirtokok kincstárhoz kerülésének, illetve megtartásának vizsgálatához szükséges törvényekből a következő csoportosítás alakítható ki (azzal a fenntartással, hogy lehetséges az átfedés egy-egy törvény esetében): a fiskális birtokok összeírásáról szóló törvények, az adományozást korlátozó törvények, és a birtokviszavételekről alkotott törvények.

A fiskális uradalmak központjait már az 1615. szept-okt./IX. tc. is felsorolta,⁶ a hozzájuk tartozó birtokok tételes összeírásának elkészítését azonban csak az 1649. jan-márc./VI. tc. rendelte el. Bár ezek a törvények nem az Apafi-korban keletkeztek, mégis meg kell őket említeni, hiszen a század második felében is ezek határozták meg a kincstári birtokok helyzetét. A törvénycikk az összeírásra egy éves határidőt szabott, amikor újabb országgyűlés volt összehívandó az elkészült összeírás értékelésére. A gyűlésig a kincstár köteles volt minden vármegyének kiküldeni az adott területen fiskális tulajdonként számontartott birtokok jegyzékét. A következő országgyűlés után pedig a minden kétséget kizáróan (*sine controversia*) fiskális birtokoknak ítélt jószágok jegyzékét „*az káptalanba*”, azaz a gyulafehérvári hiteles helyre beadják, a vitatott, kétes jogállású (*controversia*) birtokok helyzetéről pedig tovább tárgyalnak. Ezen kívül a törvény kimondta, hogy mindazok a birtokok, amelyek hűtlenségi per (*nota infidelitatis*), magszakadás (*defectus seminis*) vagy szerződés (*contractus*) útján kerülnek a kincstárhoz, azokat a kincstár ne tartsa meg, hanem adományozza tovább, adja el vagy zálogosítsa el.⁷ A törvény jelentősége egyrészt abban állt, hogy elindította a fiskális birtokok összeírásának folyamatát, másrészt szabályozta a visszaháramlott (*nota és defectus*) vagy más úton megszerzett (*contractus*) birtokok jogi helyzetét. Ezek ugyanis — mint írja — „*fiscalisoknak ne tartassanak*”. Ezen rendelkezés alapján a kincstár birtokainak két jogi kategóriája különíthető el: a *tényleges fiskális bir-*

6 Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk.: Szilágyi Sándor. VII. Bp., 1881. 282. p. (a továbbiakban EOE)

7 EOE XI. 49–50. p.

tokok (amelyek összeírásra kerülnek, más néven *pura fiscalitasok*), illetve azok, amelyek csupán *ideiglenes kincstári kezelésben lévő birtokok* (*nota*, *defectus* vagy *contractus* útján a kincstárhoz kerülnek, más néven a *collatio*), hiszen ezek adományozás (*donatio*) vagy elzálogosítás (*inscriptio*) tárgyát képezik majd.

Egy év elteltével az 1650. márc./XXXI. tc. rendelkezett ismét fiskális birtokok összeírásáról.⁸ A törvény megerősítette az egy évvel azelőtti szabályozást, bár maga az összeírás még nem történt meg. Új pontként került be viszont az, hogy a kétes tulajdonviszonyú (*controversia*) birtokok addig nem zálogosíthatók el, amíg a helyzetük nem tisztázódik (erre vonatkozóan határidőt szabtak). Ezenkívül — bár nem konkretizálva — szabályozta a *tényleges fiskális birtoknak* ítélt, de nem a kincstár kezén lévő jószágok visszavételének folyamatát: „*azok rehabilitálásában [visszavételében] az fiscus kövesse az régi articulusokban [törvénycikkekben] megírt processust [eljárást]*.”⁹ Ez az eljárás tehát csak a fentebb meghatározott *tényleges fiskális birtokok* körére vonatkozott. Az *ideiglenes kincstári kezelésben lévő birtokok* (az 1649. jan-márc./VI. tc. szerint *nota*, *defectus* vagy *contractus* révén a kincstárhoz került birtokokra) ez nem érintette.

A *tényleges fiskális birtokok* lajstromának elkészítésére végül 1650 októberében Medgyesen került sor. A lajstrom bevezetőjében választ kapunk egy olyan kérdésre, amelyet sok törvénytörvényszöveg vizsgálatakor érdemes feltennünk. Vajon a törvény egy kialakult helyzetet, jogi állapotot rögzített, vagy ellenkezőleg, a törvény szövege az elérni kívánt állapotot tükrözi, amelyet valamiféle kormányzati vagy társadalmi igény támasztott? A következő szövegrészlet egyértelművé teszi, hogy ebben az esetben egy fellépő társadalmi igényre adott reakcióról van szó: „...*midőn értenők hiveinknek panaszolkodásokat és bántódásokat, az fiscalis jószágoknak bizontalan száma és keresése miatt, hogy ezaránt is meghatározatván és bizonyos számban vétetvén az fiscalis jószágok, minden panaszok lecsendesítettnek...*”¹⁰ A lajstrom felsorolta a kincstári uradalmi központokat, és ezeken belül a hozzájuk tartozó kisebb területi egységeket. Jelezte, hogy az adott birtoktest minden kétséget kizáróan (*sine controversia*) fiskális, az előző törvény óta a kincstárnak ítélt, vagy még mindig nem tisztázott helyzetű (*controversia*, ez utóbbi csak néhány falut tett ki). Összességében ezek a birtoktestek képezik az általunk *tényleges fiskális birtoknak* nevezett jószágok együttesét (a *controversia*

8 Hivatkozik az 1649. jan-márc./VI. tc.-re, azonban hibásan annak VIII. törvénycikkét jelölve meg.

9 EOE XI. 80–82. p.

10 EOE XI. 105. p.

jószágokat kivéve).¹¹ Az 1651. febr.-márc./XI. tc. arról a módról rendelkezett, ahogy a *tényleges fiskális birtoknak* ítelt jószágok korábbi birtokosai örökjogukat bizonyíthatják még az 1650. márc./XXXI. tc.-ben meghatározott határidő után is.¹² Azzal, hogy a jószág feletti birtokjogot a birtokosnak kellett bizonyítania, és nem a birtokba bejutni akarónak (jelen esetben a kincstárnak), azt mutatja, hogy a korábbi, középkori eredetű magyar joggyakorlat megváltozott.¹³

Ebben a csoportban I. Apafi Mihály uralkodása idején az első rendelkezés az 1662. okt.-nov./XXIV. tc volt. E szerint mindazok, akik korábban különböző okokból nem tudták bizonyítani birtokjogukat, s jószáguk ezért felkerült a *tényleges fiskális birtokok* listájára, most újra lehetőséget kapnak, hogy érvényt szerezzenek jogaiknak.¹⁴ A következő törvény, amely a *tényleges fiskális birtokok* jegyzékére hivatkozik az 1665. szept./VIII. tc., amely — bár a cikkely rövid szövege alapvetően csak azt a gyakorlatot erősítette meg, miszerint az említett jegyzékbe nem tartozó, tehát csak *ideiglenes kincstári kezelésben lévő birtokok* tovább adományozandók — a szöveg mégis bír gyakorlati jelentőséggel: „*ha még volnának többek is afélék* [ti. az 1650 októberi lajstromban nem felsorolt, nota, defectus, vagy contractus révén a kincstárhoz került birtokok] *a fiscus kezénél, eladattathatnak*”.¹⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy bár az 1649. febr.-márc./VI. tc. előírta az ilyen módokon kincstárhoz került birtokok tovább adományozását vagy elzálogosítását, ez mégsem történt meg minden esetben azonnal, hanem volt a folyamatnak egy hosszabb-rövidebb átfutási ideje (vagy esetleg a kincstár időhúzással akarta a birtokokat magának megtartani). Ez pedig azt is jelenti, hogy a felvetett terminológiai megosztás (*tényleges fiskális birtokok* és *ideiglenesen kincstári kezelésben lévő birtokok*) használata nagyon is indokolt, hiszen a visszaháramlott jószágok nem kerültek azonnal új birtokoshoz, hanem egy ideig a kincstár kezelte őket, de a többi fiskális jószágtól mégis külön jogi kategóriát alkottak. Az is egyértelmű ugyanakkor a források alapján, hogy egy-egy kincstárra háramlott birtok iránt kifejezetten gyorsan igyekeztek bejelentni igényüket a fejedelem hívei. A vizsgált korszakban például 1666-ban Bethlen János kancellár

11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 1868 Családok, testületek és intézmények levéltárai. Rhédey család levéltára. Az Országos Levéltár által rendezett iratok. (= P 1868) I. 4. (Nagy Zsigmond által 1678-ban Alsószováton készített másolat) és EOE XI. 105–112. p.

12 EOE XI. 125–126. p.

13 Magyar jogtörténet. Szerk.: Mezey Barna. Bp., 2007.⁴ 102. p. (a továbbiakban Mezey, 2007.)

14 EOE XIII. 192. p.

15 EOE XIV. 142. p.

már egy nappal azután, hogy értesítették Ébeni István kolozsvári főkapitány haláláról, levélben tudatta Teleki Mihállyal, hogy ő maga egy Udvari nevű falut szeretne megkapni 1000 aranyig terjedő inscriptióban, Vér György pedig Ébeni Kolozsvár környékén található birtokaira formált igényt.¹⁶ Ezután még két törvény hozott intézkedéseket az említett lajstrommal kapcsolatban. Az 1667. január-februári marosvásárhelyi országgyűlés Borsai Nagy Tamás¹⁷ két faluját (Ulatháza és Nyírmező) vette ki a *tényleges fiskális birtokok* sorából, amelyeket még II. Rákóczi György idején visszaitéltek neki, a végrehajtás azonban a lengyelországi hadjárat idején elveszett iratok miatt elmaradt.¹⁸ A korszak utolsó ilyen tárgyú törvénye az 1685. febr.-márc./VIII. tc., amely Demeterpataka kiemelését tartalmazza a *tényleges fiskális birtokok* sorából Borberekai Alvinczi Péter ítélőmester javára — különösebb indoklás nélkül.¹⁹ Az erdélyi törvényhozás gyakorlatában az ilyen egyedi esetek, birtokadományozások és elkobzások törvénybe foglalásai egyáltalán nem voltak ritkák a korszakban.²⁰

Az 1649. febr.-márc./VI. tc. kötelezővé tette az általa körül határolt jogi kategóriába, az *ideiglenes kincstári kezelésben lévő birtokok* kategóriájába tartozó jószágok tovább adományozását, eladását, vagy elzálogosítását. Az 1659. szept.-okt./VIII. tc. ezzel szemben már ezt az adományozást korlátozó törvény, hiszen megtiltotta a fejedelem feleségének vagy gyermekeinek való donatiót vagy inscriptiót.²¹ Ugyanezen kikötés megjelent az I. Apafi Mihály beiktatásakor szabott feltételekben (conditiones) is.²² Ezek a conditiók eredetileg nem voltak a fejedelemmé választás és a beiktatás valódi feltételei, azonban az 1657-ben kezdődő uralmi válság után a rendek egyre inkább e conditiókon keresztül kívánták korlátozni az egymást gyorsan váltó fejedelmek hatalmát.²³ Apafi XXI.

16 Teleki Mihály levelezése. III. Szerk. Gergely Sámuel. Bp., 1907. 605–606. p. (a továbbiakban TML)

17 Az eredeti törvényszövegben hibásan Gesesi Nagy Tamás szerepel, amelyet utólag javítottak át Borsaira, a *Compilatae Constitutiones* cikkelyeibe már Borsaiként került be. *Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*. 1669. IV. rész 12. cím 10. cikk (a továbbiakban CC)

18 EOE XIV. 223–224. p.

19 EOE XVIII. 317. p.

20 *Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben. Bp., 2005. 65. p. (a továbbiakban *Trócsányi*, 2005.)

21 EOE XII. 403–404. p.

22 CC II. rész 1. cím 4. cikk XXI. pont

23 *Trócsányi*, 2005. 15. és 21–24. p.

conditioja — és az 1659. szept-okt./VIII. tc. — célja tehát az volt, hogy megakadályozza a fejedelem és családja magánvagyonának túlzott megnövekedését a collatio kárára, helyette viszont elősegíteni kívánta a „*bene merita personák*”, a „jól szolgált”, tehát a fejedelmi hatalomhoz hűséges személyek birtokhoz jutását. Apafi XXI. conditiojának esetében azonban a rendek ennél is tovább mennek, amikor azt írják: „[a fejedelem] *nem is igyekezik különben az Fiscus jóságát szaporítani...*”.²⁴ Ezek a rendelkezések azon túlmenően, hogy a fejedelmi hatalmat a kincstár birtokszerzési gyakorlatán keresztül korlátozni akarták, nem kevesebbet mondtak ki, mint azt, hogy a *tényleges fiskális birtokok* egy tovább nem bővíthető, zárt egységet alkotnak, és a következő évtizedekben csak az *ideiglenes kincstári kezelésben lévő birtokok* számának bővüléséről vagy csökkenéséről beszélhetünk. Bár a kormányzat gyakran kihasználta a *tényleges fiskális birtokok* elzálogosításának lehetőségét, ezek jogilag továbbra is ebbe a kategóriába tartoztak (hiszen a zálogba adás a tulajdonviszonyt nem érintette, csupán ideiglenes átruházás volt),²⁵ számuk pedig az Apafi-kor végéig — a korábban említett három falu kivételétől eltekintve — változatlan maradt. Az említett XXI. conditio alól azonban a fejedelem az 1686. októberi gyulafehérvári országgyűlés VIII. törvénycikkében felmentést kapott, hogy Thököly Imre konfiskált jóságait (például Küküllővár) fiának, II. Apafi Mihálynak adományozhassa.²⁶ Jakab Elek (és rá hivatkozva Panyi Adrienn) említést tettek arról, hogy 1669-ben a „rendszeres törvénykönyvbe” (Compilatae Constitutiones) egy záradékkal iktatták be az említett 1659. szept-okt./VIII. tc.-et és Apafi XXI. conditioját, ami az 1669 előtt a fejedelem családtagjainak tett adományokat, elzálogosításokat törvényessé tette.²⁷ E törvényeknek a Compilatae Constitutiones-be való beiktatásánál ugyanakkor semmilyen hasonló záradékról nem olvashatunk.²⁸ Ellenben Fogaras Bornemisza Annának történő elzálogosítását beiktatták a törvénykönyvbe, amellyel a ren-

24 CC II. rész 1. cím 4. cikk XXI. pont

25 Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Bp., 2000. 313. p. (a továbbiakban Eckhart, 2000.) és Homoki-Nagy Mária: Szerződési biztosíték a magyar rendi magánjogban. In: Tripartitum trium professorum = Három szegedi jogtörténész = Drei Szegediner Rechtshistoriker. Tudományos emlékülés Bónis György születésének 100., Both Ödön születésének 90. és Iványi Béla halálának 50. évfordulóján. Szerk. Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2017. 226. p.

26 EOE XVIII. 585–586. p.

27 Jakab Elek: Az utolsó Apafi. Magyar Történelmi Társ., XXI. (1875) 19–20. p. (a továbbiakban Jakab, 1875.) és Panyi Adrienn: Az Apafi fejedelmek magánbirtokairól. In: Acta Academiae Agriensis. Eger, 2013. 146. p. (a továbbiakban Panyi, 2013.)

28 CC II. rész 1. cím 4. cikk XXI. pont

dek elismerték az adományozás törvényes voltát.²⁹ A későbbi, már említett 1686. okt./VIII. tc. sem tett említést hasonló záradékról, csupán Apafi XXI. conditióját említette a korábbi törvények közül.³⁰

A birtokvisszavételek megjelenését a vizsgált korszak törvényeiben az 1662. márc./XVI. tc. jelentette, amellyel semmissé nyilvánították Kemény János öszszes donatióját.³¹ Ennek a döntésnek azonban ekkoriban politikai éle is volt, hiszen Kemény János fia, Simon trónigényét is gyengítette azzal, hogy atyja rendelkezéseit e téren megsemmisítette, kivéve ezzel Simon mögül egy lehetséges támogatói bázis vagyoni alapját. Az 1663. szept./III. tc. — bár az 1657 után tett adományozásoknak csak a felülvizsgálatát írta elő, kifejezetten a birtokvisszavételt nem — megalkotásának egyik motivációja lehetett a kincstári kezeléssű birtokállomány esetleges bővítése is.³² A törvény illeszkedik a korábban említett 1651. febr.–márc./XI. tc. és az 1662. okt.–nov./XXIV. tc. mellé, hiszen arról rendelkeznek, hogy a *tényleges fiskális birtokok* lajstromába felvett birtokokkal kapcsolatos jogait a korábbi birtokos (possessor) milyen eljárás során bizonyíthatja be, és hogyan kaphatja vissza az esetlegesen tőle jogtalanul elvett jószágot. Vélhetően Apafi ezekkel a törvényekkel uralkodása elején gesztust kívánt tenni a rendek felé, ezzel is támogatókat szerezve magának, elősegítve hatalma minél gyorsabb konszolidálását. Ilyen tartalmú törvénnyel a későbbiekben nem találkozunk. Változás állt be ugyanis Apafi politikájában és a rendekhez való viszonyában, amelyet az 1669. jan./XXX. törvénycikk is kiválóan példáz. Itt szintén az 1657 utáni birtokadományok felülvizsgálatáról van szó, ez a törvény azonban annyiban több az 1663. szept./III. tc.-nél, hogy egyenesen a birtokban lévőköt kötelezte birtokjogok igazolására.³³ A tényleges vizsgálat még ugyanebben az évben november 5–18. között zajlott Medgyesen.³⁴ Az 1678. okt./L. tc. szintén az 1657 utáni birtokadományok felülvizsgálatát és az önkényes birtokfoglalások kivizsgálását írta elő.³⁵ Az 1680. nov.–dec./V. tc. megerősítette a korábbi rendelkezést az

29 CC IV. rész 12. cím 4. cikk

30 EOE XVIII. 585–586. p.

31 EOE XIII. 130. p.

32 EOE XIV. 44. és 251. p.

33 Uo. 400–401. p.

34 Hidvégi id. Nemes János naplója 1651–1689. II. Kiadja: Tóth Ernő. Történelmi Tár, (1902) 406–407. p. (a továbbiakban TT 1902) és TML IV. 552. p. Ugyanez a végrehajtás Trócsányi Zsolt szerint 1670-ben történt meg, állításához azonban nem rendel forrást, így véleményem szerint ez a dátum pontosításra szorul. *Trócsányi*, 2005. 222. p.

35 EOE XVI. 621. p.

1657 utáni megadományozottak birtokjogának bizonyítási kötelezettségét illetően (1681. február 15-i határidővel), akik azonban ezt már 1669-ben Medgyesen megtették, azoknak elegendő volt az ott kapott igazolásuk bemutatása.³⁶ Az 1682. febr–márc./XII. tc. újabb konkrét intézkedést nem hozott, pusztán a fiskális jószágokkal kapcsolatos korábbi cikkelyek megerősítésére szorítkozott.³⁷ A birtokjog igazolására vonatkozó Apafi-kori előírások párhuzamba állíthatók a Bethlen Gábor nevéhez kötődő 1615. évi törvénycsomaggal, amely az 1588 utáni fejedelmi birtokadományok vizsgálatát írta elő,³⁸ célja pedig az itt elemzett törvényekhez hasonlóan a birtokviszonyok konszolidálása volt egy válságos időszak után.

Az 1660-as évektől a fejedelmi birtokpolitika tehát egyértelműen a kincstári birtokok jogállásának tisztázására törekedett: jól elkülöníthetővé váltak *tényleges fiskális birtokok* és *ideiglenesen kincstári kezelésben lévő birtokok*, valamint előírták a birtokosok számára a birtoklás jogcímének igazolását. Azzal azonban, hogy a kincstárral szembeni jogigény bizonyítását a rendekre terhelték, a kincstárt helyezték előnyösebb pozícióba, még akkor is, ha a rendeknek sikerült elérniük a fejedelmi családtagok részére történő birtokadományozás korlátozásának törvénybe iktatását.

A konfiskálás típusai

Nota infidelitatis

A birtokok kincstári kezelésbe kerülésének egyik leggyakoribb útja a hűtlenségi per (nota infidelitatis, röviden nota) során történő konfiskálás. Felségsértés, idegen zsoldosok behívása, végvárok ellenségnek való átadása, pénzhamisítás és még több más vádpont is lehet az ilyen típusú perek elindítója.³⁹ A vádlottak ez esetben jellemzően főurak, nemesek voltak. Bár a nota-per látszólag kiváló politikai eszköznek tűnt a fejedelem számára vetélytársai eltávolítására, és birtokaik

36 EOE XVII. 157–158. p.

37 Uo. 254. p.

38 EOE VII. 281–283. p.

39 *Dósa*, II. 272–274. p. Az ilyen perek az úgynevezett rövid perek (brevis processus) közé tartoztak. Mind a felperes (fiscalis director), mind az alperes igényelhetett időhaladékot, előbbi a terhelő bizonyítékok, utóbbi a védekezéséhez szükséges adatok összegyűjtésére. Amennyiben az alperes ártatlansága bebizonyosodik, vádlóját (értelemszerűen nem a fiscalis directort, hiszen ő csak a vád képviselője) sújtja ugyanaz a büntetés, ami a hűtlenség bebizonyosodása esetén érte volna az alperest. *Dósa*, III. 229–230. p.

megszerzésére, felmerül a kérdés, hogy vajon Apafi is használta-e erre a célra nota-pereket?

A korszak egyik legnagyobb hatású ilyen pere kétségkívül Zólyomi Miklós ügye volt. Zólyomit — aki korábban Barcsay Ákos híve volt — azért fogták el és zárták Fogaras várába 1662 októberében,⁴⁰ mert Ali pasa neki írt levele alapján megvádolták, hogy a fejedelemség elnyerésére törekszik. Rhédey Ferenc máramarosi főispán (Zólyomi nagynénjének férje) és Teleki Mihály kövári főkapitány közbenjárására végül kegyelmet kapott Apafitól 1664. január 15-én,⁴¹ aki erről Rhédeyt 1664. február 14-én értesítette, majd Zólyomit Husztra vitette Rhédeyhez.⁴²

Vajon egyáltalán jószágvesztésre ítélték-e a másfél éves fogság alatt Zólyomit? Bár Nagy Iván és Szálkai Tamás szerint a fogság idején Zólyomit a nota-perben bűnösnek találták,⁴³ több olyan adat is fennmaradt az ügygel kapcsolatban, amelyek az ítéletet kétségessé teszik. Egyrészt a Szálkai Tamás által hivatkozott 1662. évi márciusi XVII. tc.-ben hűtlenségi perbe fogott személyek között például nem olvasható Zólyomi Miklós neve,⁴⁴ másrészt Bethlen János kancellár történeti művében egyértelműen kijelentette, hogy Zólyomit, ugyan vizsgálat alá vonták, de nem találták bűnösnek.⁴⁵ Ezenkívül valószínűtlennek tűnik, hogy ha Zólyomit 1662 októbere és 1664 januárja között teljes jószágvesztésre ítélték, akkor az 1662 októbere és az 1665 májusa közötti időszakban éves szinten 100 forintot ajánlhatott fel a nagyenyedi kollégium szegény sorsú diákjainak javára.⁴⁶ Tény hogy Gyalut, amely 1662. szeptember 6-án még Zólyomi kezében volt,⁴⁷

40 TML II. 373. p.

41 EOE XIII. 280. p. Bár Szilágyi Sándor szerint Zólyomit 9 hónapig tartották fogva, ez valójában néhány hónappal hosszabb ideig tarthatott (1662. október – 1664. január). *Szilágyi Sándor: Erdélyország története különös tekintettel művelődésére.* II. Pest, 1866. 318. p. (a továbbiakban *Szilágyi*, 1866.)

42 EOE XIII. 300. p.

43 *Nagy Iván: Magyarország nemes családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* XII. Pest, 1865. 426. p. és *Szálkai Tamás: Az albisi Zólyomi család története.* 50. p. (<http://biharkutatas.hu/wp-content/uploads/2012/01/em209.pdf> — a letöltés ideje: 2016. december 27.)

44 EOE XIII. 131. p.

45 *Bethlen János: Erdély története 1629–1673.* Bp., 1993. 284. p. (a továbbiakban *Bethlen*, 1993.)

46 EOE XIV. 98–99. p. Bár a forrás a felajánlásról 1665. május 15-én kelt, szövege alapján Zólyomi az adományt a nagyenyedi kollégiumnak „*ezelőtt*” tette, a kollégiumot csak 1662 októberében helyezték Nagyenyedre, így az adományozásnak is valahol e két időpont között kellett megtörténnie.

47 TML II. 345. p.

1663 szeptemberétől már Bánffy Dénes bírta inscriptióban,⁴⁸ viszont Gyalu, mint *tényleges fiskális birtok* nem tartozott Zólyomi öröklött birtokaihoz, így ez a tény önmagában nem bizonyítja, hogy jószágvesztésre ítélték volna. Utolsó érvként pedig Zólyomi jószágvesztése ellen szólnak az 1666–1667-ből fennmaradt birtokmozgásokról szóló dokumentumok, amelyekben Zólyomi rokonaival anyai örökségéről egyezkedett. Ezekről a családi birtokokról elítélése esetén nem rendelkezhetett volna, mivel pedig a megkegyelmezéskor nem említették, hogy jószágait visszakapná, valószínűbb, hogy el sem vették őket tőle.

Miután Zólyomi helyett Hunyad vármegye főispáni tisztét 1666 szeptemberében Kapi György nyerte el,⁴⁹ valamint Zólyomi 1667 januárjában-februárjában elvesztette a vajdahunyadi örökségéért vívott pert Thököly Istvánnal szemben (mind a vármegyei, mind a fejedelmi táblán),⁵⁰ még ez év március végén Váradra menekült török oltalom alá.⁵¹ Az országból való távozását Thököly István, Barkóczi Sándor és Naláczai István sikertelenül próbálták megakadályozni, de gyanították, hogy török területre fog menni.⁵² Váradon ügyét Hamza pasa felkarolta⁵³ és Apafinak írt levelében emelte fel a szavát védence mellett. Zólyomi ezután a temesvári pasához, Kücsük Mehmedhez ment támogatásért,⁵⁴ akinek jóindulatát ajándékai révén már korábban elnyerte.⁵⁵ Június elején pedig már Drinápolyban⁵⁶ tartózkodott a kajmakám, a nagyvezér helyettese udvarában,⁵⁷ ahol

48 EOE XIII. 254–255. p.

49 *Bethlen*, 1993. 291–292. p.

50 EOE XIV. 36–37. p.

51 Uo. 243. p. (Apafi Mihály által Baló László portai követnek küldött pótutasítás 1667. április 8-án.) és I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről. II. Közreadja: Tóth Ernő. In: Erdélyi Múzeum 17. (1900) 3. sz. 143. p.

52 TML IV. 59–60. p.

53 *Tóth Sándor László*: Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez. In: *Aetas* 14. (1999) 4. sz. 96. p.

54 EOE XIV. 38. p.

55 *Georg Krauss*: Erdélyi krónika. 1606–1665. Bp., 1994. 531. p.

56 *Szilágyi*, 1866. 319. p. téved, amikor azt írja, hogy Zólyomi Nagyvárad után rögtön Konstantinápolyba ment, hiszen előtte Temesváron és Drinápolyban is huzamosabb ideig tartózkodott.

57 *Halmay István*: I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége (1661–1690). (Kolozsvár-Szegedi értekezések a művelődéstörténelem köréből 24.) Szeged, 1934. 38. p. (a továbbiakban *Halmay*, 1934.)

kihallgatták, és Apafi követével, Nemes Jánossal is szembesítették⁵⁸ június 8-án.⁵⁹ Zólyomi a töröktől arra hivatkozva kért támogatást, hogy a fejedelem erőszakkal vette el tőle birtokait és címét (Hunyad vármegye főispánsága). A menekülés és a birtokelvételre való hivatkozás arra is utalhatna, hogy a korábbi nota-perben tőle elvett birtokaira célzott, de itt nem erről van szó. Zólyomi ezúttal Gyalut, és a rokonság által bírt hunyadi birtokokat akarta visszakapni.⁶⁰ Ez utóbbiakat azonban nem a kincstár vagy a fejedelem vette el tőle, hanem saját maga mondott le róluk szerződésben,⁶¹ Gyalura pedig, mint sine controversia fiskális birtokra, ezen a jogcímen nem is tarthatott igényt.

Ellentétben Zólyomi 1662–1664 közötti fogságban tartásakor történetekkel, hogy tudniillik akkor nem ítélték el, az 1667. áprilisi gyulafehérvári országgyűlés I. tc.-e⁶² alapján Zólyomit valóban jószágvesztésre ítélték 1670. március 3-án, amely révén elvesztette a vajdahunyadi és huszti örökségből neki járó részt.⁶³ Tették mindezt a Porta beavatkozása ellenére, hiszen az 1667. július 15-ére összehívott radnóti gyűlésen kihirdették a kajmakám ítéletét, amely szerint Zólyominak minden „elvett” jószágát vissza kellett adni.⁶⁴ Apafi bár először ígéretet tett az ítélet végrehajtására, de előbb Zólyomi követe, Kádár István jószágadományvaló megvesztegetése és országban marasztalása, Zólyomi családi perének újrafelvétele és a török fővezér ajándékokkal való lekenyerezése útján sikeresen

58 EOE XIV. 270–274. p.

59 Nemes Jánost a naplója szerint április 21-én választották meg követnek, majd május 6-án indult el a kajmakámhoz Drinápolyba, aki június 7-én fogadta őt először az ügyben. TT 1902 395–398. p.

60 Cserey György váradi követnek adott utasítás 1667. április 7-én és Cserményi Mihály temesvári követnek adott utasítás 1667. április 17-én. EOE XIV. 244–246. p. és Török-Magyar Állam-Okmánytár IV. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1870. 334–339. p. (a továbbiakban TMÁO IV.)

61 Először Perényi Máriaival (Zólyomi Miklós testvérének, Krisztinának lánya, ekkor Barkóczy Sándor neje) kötött szerződést 1666. február 3-án Huszton, majd feltehetően Teleki Mihály közbenjárására 1667. január 2-án új szerződést kötöttek, amiben már Thököly István is szerepelt. E szerint Hunyad vára és a hozzá tartozó javadalmak fele Zólyomit, fele Thököly gyermekeit illette, Perényi Mária pedig Illyét és javadalmait kapta meg. Archivele Naționale Române Cluj, Fond familial Bánffy. Seria 2. Documente ordonate după registrul 1a. Nr. 8. 54–61., TML III. 554. és EOE XIV. 208–210. p.

62 EOE XIV. 253–254. p.

63 EOE XV. 5. p.

64 EOE XIV. 11–12. p.

elkente az ügy végrehajtását, amíg az teljesen aktualitását nem veszítette.⁶⁵ Ily módon Zólyomi a Porta közbenjárása ellenére sem kapta vissza konfiskált birtokait. Zólyomi végül Konstantinápolyban halt meg, de amíg élt, személye veszélyt jelentett Apafi uralmára nézve. Attól féltek ugyanis, hogy ha ellenállnának valamiben a Portának, akkor Zólyomit helyeznék a fejedelmi székbe.⁶⁶ Másrészt azonban Zólyomi is veszélyben érezte magát, arra gyanakodott például, hogy az erdélyiek meg akarják őt mérgezni.⁶⁷

A Zólyomi-notát követő legjelentősebb és legtöbb gondot okozó ügy Bánffy Dénes és Gyalu uradalmának esete volt. Az 1650-ben *tényleges fiskális birtok*-ként összeírt Gyaluról tudjuk, hogy 1662. szeptember 6-án még Zólyomi Miklós birtoka volt,⁶⁸ de csak inscriptióban.⁶⁹ Zólyomi fogsága idején (1663-ban) Bánffy Dénes 25 ezer forintért inscribáltatta magának a jószágot.⁷⁰ Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy Zólyomitól Gyalut valaha is kiváltották volna, így ez nagy valószínűséggel nem történt meg, s a későbbiekben ezért is követelhetette vissza magának Gyalut. Ezt erősíti meg Apafi kajmakámhoz írt levele is, amely szerint: „*Gyalu vára pedig Zólyominak nem ős jószágá volt, hanem ország jószágá félé volt; hogy azt elkelletett pénzen adnunk az kételesség vitt rá [...] úgy kellett az ország adajában forditanunk annak az ország jószágának árát.*”⁷¹ Vagyis vélhetően az egyébként fogságban lévő Zólyomitól törvényes ítélet nélkül vették el Gyalut, s azt Bánffynak adták, hogy a töröknek szánt adót be tudják fizetni. A kajmakám Zólyomi-ügyben 1667. július 15-én kihirdetett ítélete alapján minden korábbi birtokát vissza kellett volna adni Zólyominak, így Gyalut is.⁷² Bár Apafi

65 Uo. 42–48. p.

66 *Szilágyi*, 1866. 319. p.; TML V. 389–390. p.

67 TMÁO IV. 449–450. és 499. p.

68 TML II. 345. (Ébeni István levele Teleki Mihálynak)

69 EOE XIV. 246. p.

70 EOE XIII. 254–255. p. (1663. szept./X. tc.) Félrevezető lehet Bánffy egy későbbi levele, amelyben azt állítja, hogy „harmincötezer forint jussom van nekem országtúl s urunktól adva Gyaluban.” Valójában a birtokot 1663-ban 25 ezer forintért vette zálogba, később azonban még hozzájárult 10 ezer forinttal a töröknek küldendő adóhoz, amit tulajdonképpen „beszámítottak” ebbe az inscriptióba, vagyis a birtokot kiváltani Bánffytól már csak 35 ezer forintért tudta volna a kincstár. CC 4. rész 12. cím VII. cikk; *Szilágyi Sándor* szerint Bánffy ezért az utóbbi 10 ezer forintért vette zálogba Gyalut, de ez az előbbi források alapján minden kétséget kizáróan cáfolható. *Szilágyi Sándor*: Bánffy Dénes kora és megöletése. Pest, 1859. 17. p. (a továbbiakban *Szilágyi*, 1859.)

71 TMÁO IV. 375. p.

72 EOE XIV. 11–12. p.

erre ígéretet tett, ezt nem válthatta be, mert Gyalu ekkor már Bánffy Dénes kezén volt, aki erről nem is akart lemondani.⁷³ E birtok helyett először a szentmártoni birtokot ajánlották fel neki, ő ezt azonban felháborodva utasította vissza.⁷⁴ Ezután megoldási javaslatként merült fel Bánffy kárpótlása a szamosújvári uradalommal, ez ellen azonban a rendek tiltakoztak, tekintve hogy Szamosújvár is *tényleges fiskális birtok* volt, ezáltal pedig két ilyen jószág került volna magánkézbe.⁷⁵ Mellesleg Bánffy sem tartotta elégséges kárpótlásnak Szamosújvárt Gyaluért. Székely László szerint Bánffy úgy nyilatkozott, hogy „*az szamosujvári jószágból csak udvarbiro módjára sem élhetne el*”.⁷⁶ Cserei Mihály tehát téved, amikor azt állítja, hogy Bánffy kérte volna magának a szamosújvári jószágot a gyalui helyett.⁷⁷ Abban azonban kétségtelenül igaza van, hogy ez a szituáció is élezte a feszültséget a fejedelem és a nagyhatalmú főúr között, de a birtok továbbra is Bánffy kezén maradt.

Bánffy Dénes időközben egyre több tisztséget halmozott fel: Doboka vármegye főispánja (1659-től), fejedelmi tanácsos (1664-től), kolozsvári főkapitány (1666-tól), szamosújvári főkapitány (1667-től) és Kolozs vármegye főispánja (1667-től).⁷⁸ Bár a tisztségek ilyesfajta halmozása megszokott volt a korszakban, a többi főúr irigységét méltán kiváltotta. Bánffy bukásában ezek mellett vélhetően közrejátszottak a részben ebből fakadó személyes ellentétei is, például Béli Pállal való rivalizálása.⁷⁹ Bánffy Kolozsvár és Szamosújvár főkapitányaként állandó konfliktusban állt a váradi törökökkel és szemben állt Telekivel a bujdosók ügyében. Ezen kívül ellentétbe került a rendekkel a törvényesen Szentpály Ignác örökségét képező báldi kastély jogtalan elfoglalása ügyében is.⁸⁰ Annak megítélése, hogy pontosan melyik ügy volt a közvetlen kiváltó oka, és melyik volt valójában okozója Bánffy bukásának, nem célja ennek a tanulmánynak. Véleményem szerint az ellene felhozott vádpontok⁸¹ mindegyike közrejátszott elfo-

73 Uo. 44–45. p.

74 TML IV. 207. p.

75 EOE XIV. 47. p.

76 TML IV. 235. p.

77 *Cserei Mihály*: Erdély históriája [1661–1711]. Bp., 113. p. (a továbbiakban *Cserei*, 1983.)

78 *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 6.). Bp., 1980. 23. p. (a továbbiakban *Trócsányi*, 1980.)

79 EOE XV. 43. Bánffy Telekinek írt levele szerint Béli Bánffy birtokain hatalmaskodott is. TML V. 452. p.

80 EOE XV. 35., 43. és 52–53. p.

81 *Szilágyi*, 1859. 56–74. p.

gatasában, illetve fej- és jószágvesztésre ítéelésében valamilyen formában, inkább csak az egyes vádpontok hangsúlyosságát lehet vitatni. Bánffy végül elfogadása és kihallgatása után Bethlen várában végezték ki 1674. december 14-én.⁸² Öröklött jószágai viszont nem szálltak vissza a kincstárba, mert azokat fia, Bánffy György örökölte.⁸³ Eltiltották Bánffy Györgyöt azonban attól, hogy Bornemissza Anna (akinek unokaöccse volt) és utódai esetleges defectusa után örökölhessen a fejedelemszergy által bírt zálogbirtokokból (Fogarasz, Balázsfalva). Örökségre csupán azokból a jószágokból számíthatott, amelyeket Bornemissza Anna is örökölt, tehát az osztályos örökségből.⁸⁴ A törvény mind a fejedelem mind a rendek érdekét szolgálta, hiszen megakadályozta a fiskális birtok magánkézbe vándorlását, valamint nagyobb birtokkomplexumok egy kézen való összpontosulását is. A Bánffy-nota során a kincstárhoz visszakerülő Gyalu uradalmát pedig — részletekben — a kincstár szinte azonnal újra zálogba bocsájtotta. Így került például Szászlóna Vér Mihályhoz, Vista Rhédey Ferenchez, Daróc Vajda Lászlóhoz, Makó Gyerőfi Györgyhez, Kajántó pedig Naláczi Istvánhoz.⁸⁵

Nem sokkal Bánffy Dénes kivégzése után a kor egy másik prominens főura ellen indult hűtlenségei per. Uzoni Béldi Pál Bánffyhoz hasonlóan számos tisztség birtokosa volt: Háromszék főkirálybírája (1655-től), fejedelmi tanácsos (véltően 1662-től), Belső-Szolnok vármegye főispánja (véltően szintén 1662-től) és főgenerális (1663-tól).⁸⁶ Az ő hűtlenségi pere, legalábbis annak kiváltó okai több ponton is hasonlóságot mutatnak Bánffyéval. Bukásában szintén közrejátszottak személyes ellentétek, illetve egy örökösödési ügy is. Cserei művében a

82 Szilágyi Sándor szerint és véltően rá alapozva Sebestyén Mihály szerint a kivégzés december 18-án zajlott. *Szilágyi*, 1866. 331. p.; Bánffy Dienes elárultatása (Erdélyi ritkaságok sorozat 7.) Szerk.: Sebestyén Mihály. Marosvásárhely., 2012. 139–140. p. Ennek azonban ellent mond Bánffy Dénes özvegyének december 14-én kelt reversalisa, amely szerint Bánffy Dénes halála „mostan exequáltatott”, illetve Nemes János naplóbejegyzése is. EOE XV. 459–460. p.; TT 1902 543. p.

83 EOE XV. 469–470. p. (1674. nov./XXVIII. tc.: „Az ország maga kegyességétől viseltetvén fiához [Bánffy Györgyöz], régi őz józágai intacte megmaradjanak, fiának s maradékinak.”)

84 Uo. 471. p. (1674. nov./XXIX. tc.)

85 Gyalu urbáriuma. Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár. 216. (http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8466.pdf — a letöltés ideje: 2016. december 30.) Megjegyzendő, hogy az itt felsorolt települések közül Makó és Kajántó a fiskális birtokok 1650. évi lajstroma szerint Kolozsmonostor uradalmi központhoz tartozó józágok. A Gyaluhoz és Kolozsmonostorhoz tartozó józágok átfedései már az 1652. évi gyalui urbáriumtól kezdve kimutathatók, de ennek pontos oka nem ismert.

86 *Trócsányi*, 1980. 26. p.

személyes ellentétek közül Bornemissza Annával, Apafi Mihály fejedelem feleségével való rossz viszonyát emeli ki, ami érthető is, hiszen Béli Pál kulcsszerepet játszott Bánffy Dénes kivégzésében, akinek Bornemissza Anna szeretett volna megkegyelmezni. Ezenkívül arra is utal, hogy Béli akadályozta Mikes Kelemen hivatali előrelépését. Az említett örökösödési ügy pedig egy birtokper a bethleni uradalom felett, amelyet Béli nyert Bethlen Gergely, Bethlen Farkas és Bethlen Elek ellen.⁸⁷ Béli ezen kívül hírhedt volt hatalmaskodásairól is. Az 1675. máj./XVIII. tc., amely a főurak hatalmaskodásait volt hivatott meggátolni,⁸⁸ jórészt Béli Pál ellen született.⁸⁹ Ellenfelei⁹⁰ ezután azzal vádolták, hogy a fejedelemség elnyerésére törekszik,⁹¹ és Bánffy Dénessel is csak azért számolt le, mert vetélytársát látott benne a cím elnyerésére nézve. Emiatt 1676. április 23-án feltételezett társával, Bethlen Miklóssal együtt letartóztatták, és Fogaras várába zárták.⁹² Még ez év decemberében vették fel a tanúvallomásokat az ügygel kapcsolatban. Közvetlen terhelő bizonyítékot a kihallgatás során nem sikerült szerezni arra nézve, hogy a Béli Pál-Bethlen Miklós vezette párt meg akarta volna buktatni Apafit, vagy a fejedelemséget Béli magának akarta volna megszerezni. Több tanú utalt ugyan rá, hogy Béli találkozott Bethlen Miklóssal, Wesselényi Pállal, Kornis Gáspárral és Csáky Lászlóval, de általában csak annyit tudtak hozzátenni, hogy az urak „tractáltak”, de ennél többet nem tudtak, sőt, gyakran még ennyit sem.⁹³ Volt, aki arra tett utalást, hogy Béli Teleki Mihályt figyeltette.⁹⁴ A többség azonban a Béli által elkövetett egyéb büntettekről vallott. Jellemző vádpont volt például különböző nemesemberek jogtalan elfogatása. Zalándi Pál János vallomása szerint, Béli elfogatta beleni Buda Jánost, Badonyi Andrást és a tanút magát is, székelykocsárdi Balog László szerint Harklyáni Mártont, széplaki Erős János szerint Nagy Pál fiait, bethleni Szigethi György szerint Kovács Mártont, Lakatos

87 Cserei, 1983. 123. és 126. p.

88 EOE XVI. 177–179. p.

89 Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 314–315. p. (a továbbiakban *Szilágyi*, 1867.) és *Halmay*, 1934. 40. p.

90 Bár mások szerint nem a Cserei által említettek, hanem Székely László és Nalaczi István kezdeményezték a letartóztatást. Erdély története II. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Bp., 1986. 861. p. (a továbbiakban Makkai – Szász, 1986.)

91 TML VII. 215. p.

92 Szilágyi, 1867. 318–319. p.

93 EOE XVI. 343–344. és 349–350. p. (Zalándi Pál János, székelykocsárdi Balog László, Nagy Ferenc bethleni várnagy és Lakatos Mihály vallomásai)

94 Uo. 344. és 346. (székelykocsárdi Balog László és váradi Kollatovit György vallomásai)

Pál jobbágy szerint Tornóczy Andrást és Küküsi Pált, dési Alvinczi István szerint pedig Lakatos Mihályt, és még sok ilyen vád olvasható a többi tanúvallomásban is. A vallomások szerint többekre kényszerített reversalist, miszerint halálukig ingyen szolgálják majd őt.⁹⁵ Ezzel párhuzamosan felmerültek Béli erőszakos jószágfoglalásai is. Erre példák Szinye és Oroszi falvak (Belső-Szolnok vármegye) és két mezőszentmártoni portio esete.⁹⁶

Mivel terhelő bizonyítékot nem sikerült találni, illetve Szilágyi Sándor szerint Bornemissza Anna és Teleki Mihály is közbenjárt a fejedelemnél, a fogvatartott Béli és Bethlen Miklóst szabadon engedték 1677. március 31-én,⁹⁷ miután aláírtak egy reversalist, illetve kezeseiket állítottak ki 60 ezer forintnyi összeggel. Béli azonban elsősorban a székelyek rendi sérelmeit kihasználva hadat gyűjtött még ez év őszén,⁹⁸ azonban a tétlenség, és Teleki nagyobb létszámú seregének közeledtére a felkelők 1678 elejére széteszlottak.⁹⁹ Béli és társai (Csáky László és Paskó Kristóf) elmenekültek az országból török oltalom alá, itthon pedig hűtlenségi perbe fogták őket.¹⁰⁰ Bár a felkelők a Portán tettek kísérleteket Apafi megbuktatására, tervük több okból sem járhatott sikerrel. Egyrészt ők maguk sem képviseltek egységes álláspontot arra nézve, hogy ki legyen a fejedelem,¹⁰¹ másrészt Apafi trónra kerülése óta hűséget mutatott a Portához, az évi adót és egyéb személyes ajándékokat is rendszeresen elküldte.¹⁰² Béli Pál konfiskált ja-

95 Uo. 344–345., 347–348 és 350. p. Jobbágysai számának erőszakos gyarapításáról a szakirodalom is megemlékezik. *Makkai – Szász*, 1986 860. p.

96 Uo. 345., 350. és 352. p.

97 *Halmai*, 1934. 40. p.

98 Béli céljai tisztázatlanok lehettek a kortársak előtt is, és a szakirodalom sem egységes a kérdésben. Egyesek szerint a fejedelemség elnyerésére, mások szerint inkább csak Teleki megbuktatására törekedett. *Bíró Vencel*: Béli Pál felkelése. In: *Századok* 53–54. (1919–1920). 243–273. és 341–370. p., itt: 244. p. A Teleki elleni szervezkedését látszanak bizonyítani az említett tanúvallomások is, amely szerint többen is úgy tudták, hogy Béli Telekit figyelte.

99 *Szilágyi*, 1867. 320–321. és 340–341. p.

100 EOE XVI. 511–531. p. Korábban Béli közelebbi támogatói voltak Bethlen János, Haller János és Kapi György is. Bethlen János kancellár 1678 februárjában halt meg, Haller Jánost, Küküllő vármegye főispánját Fogaras, Kapi Györgyöt, Hunyad vármegye főispánját pedig Déva várába zárták Béli felkelésében való közreműködésükért. *Deák Farkas*: Uzoni Béli Pál 1629–1679. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp., 1887. 125–129. p.

101 Béli mellett felmerült Csáky László neve is, sőt még Zólyomi Miklóst is emlegették. *Makkai – Szász*, 1986 863. p. (Itt tévesen Zólyomi Dávidot említenek Miklós helyett, aki valójában Zólyomi Miklós apja volt.)

102 *Szilágyi*, 1867. 344–345. p.

vaiból és elvesztett tisztségeiből ellenlábasai jócskán részesültek: Bethlen Elek Belső-Szolnok vármegye főispánságát,¹⁰³ Bethlen Gergely és Bethlen Farkas pedig a bethleni és a bodoni jószágokat kapták meg.¹⁰⁴ Béldi elmenekült vagy félreállított társainak tisztségeit is a Telekihez közel állók köre nyerte el: Bethlen Gergely Udvarhelyszék főkapitánya (Bethlen Miklós első elfogatása után), Bethlen Farkas kancellár és Fehér vármegye főispánja (Bethlen János halála után), Naláczi István pedig Hunyad vármegye főispánja lett (Kapi György elfogatása után).¹⁰⁵ Úgy látszik ez az pillanat Apafi uralma során, amikor az által, hogy a Teleki Mihály pártján álló főurak egyszerre sok főbb tisztség birtokába jutottak,¹⁰⁶ hirtelen a korábbinál is drasztikusabb súlyponteltolódás figyelhető meg az erdélyi elitben Telekiék javára. Természetesen ez a jelenség, vagyis Teleki pártja túlsúlyának kialakulása fokozatosan már ezelőtt is zajlott, a háttérben álló hatalmi harcok, személyes ellentétek és kapcsolatok, illetve Apafi szerepe, helyzete és lehetőségei ebben a hatalmi játszmában további érdekes kutatás tárgya lehetnek, azonban túlmutatnak jelen tanulmány keretein.

Szintén jelentős hűtlenségi per volt a korszakban a Thököly-nota (1685),¹⁰⁷ amely után a konfiskált jószágok (Vajdahunyad, Küküllővár, Illye) nem maradtak a kincstárnál, hanem már 1686-ban ifjabb Apafi Mihályhoz kerültek.¹⁰⁸

Defectus seminis

A magszakadás (*defectus seminis*) az adománybirtokos öröklésre jogosult utód nélküli halála esetén állt elő.¹⁰⁹ Ez általában az utolsó fiú halálát jelentette, de a vizsgált korszakban gyakran találkozunk például a következőhöz hasonló bejegyzésekkel: „*magának és feleségének életéig irredemptibiliter két ágon lévő posteritassok[na]k penig és legatariussok[na]k az fen meg irt summában*

103 Trócsányi, 1980. 24. p.

104 Cserei, 1983. 137. p.

105 Trócsányi, 1980. 24–25. és 32. p.

106 Természetesen már korábban is sok főtiszttség volt Teleki pártjának a kezében: Rhédey Ferenc Kolozs vármegye főispánja és Udvarhelyszék főkirálybírája, Naláczi István főudvarmester, Székely László postamester, maga Teleki Mihály pedig Kővár és Huszt főkapitánya és Torda vármegye főispánja volt. Trócsányi, 1980. 32–35.

107 EOE XVIII. 282. és 320–321. p.

108 Uo. 585–586. p.

109 Mezey, 2007. 111. p.

inscribálta eo N[agysá]ga”.¹¹⁰ Vagyis mindkét ági leszármazottak (fiú ág és leányág) is örökli az adott jószágot. Így a defectus, és a birtok visszaháramlása a kincstárra csak a fiú ág és a leányág kihalása után következik be.¹¹¹

Alia Sámuel 1662. évi halálakor bekövetkezett defectus után például Fehér vármegyei birtokok kerültek a kincstár kezére.¹¹² Az ilyen *ideiglenes kincstári kezelésbe kerülő birtokok* ritkán maradtak hosszabb távon a kincstár kezében. Ébeni István 1666-ban bekövetkezett halála után néhány nappal Bethlen János már tudatta Teleki Mihállyal, hogy a néhai kolozsvári főkapitány Udvari nevű birtokát szeretné megkapni, Vér György pedig Ébeni Kolozsvár környéki birtokaira formált igényt.¹¹³ Dancsul Ránta defectusa után pedig annak Hátszeg vidéki birtokait (Borbátvíz, Hobica, Urik, Mezőlivádia) a fejedelem rövid időn belül Buda Jánosnak adományozta 1687-ben.¹¹⁴

Zálogbirtokok visszaváltása és az inscriptio fogalma

A kincstári birtokok zálogcím alatti eladományozása az erdélyi állam egyik fontos bevételi forrásának számított a korszakban. Célja általában az államháztartás pénzhiányának átmeneti orvoslása, illetve az alattvalók hűséges szolgáltatainak megjutalmazása volt. Kisebb és nagyobb birtoktestek esetében egyaránt találkozunk vele. Bár tudjuk, hogy a *tényleges fiskális birtokok* nem idegeníthetők el, ez csak az örökadományként való átadás tilalmát jelentette, elzálogosításukra minden jel szerint volt lehetőség.¹¹⁵ Az ezzel kapcsolatos általános gyakorlatot így foglalták össze: „*ezek [a tényleges fiskális birtokok] között ha az fejedelmek valakinek valami részét adnák is: de egynehány esztendőök múlva másoknak szokták adni.*”¹¹⁶ A jogügylet megnevezésére használatos terminus technicus az *inscriptio*,

110 MNL OL F 234 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak. Erdélyi Kincstári Levéltár. Erdélyi Fiscalis Levéltár (F 234) I. 24. Fasc.

111 Ilyen örököst jelölő kitétel adománylevélbe történő foglalását a Hármaskönyv is lehetővé teszi. HK 1. rész 22. cím.

112 MNL OL F 234 I. 22. Fasc.

113 TML III. 605–606. p.

114 MNL OL P 2257 Családok, testületek és intézmények levéltárai. Családi fondtörödékek. No. 280. Jordán család, borbátvízi. 1.

115 *Dósa*, I. 181. és 185. p.

116 EOE XIV. 246. p. Cserey György váradi követnek adott utasítás 1667. április 7-én. Az irat a Zólyomi-ügy kapcsán keletkezett, Cserey György ez alapján az utasítás alapján volt hivatott

ennek alkalmazása során azonban a szakirodalom egyáltalán nem mutat egységes képet, így — bár az Erdélyi Fejedelemség egész fennállása alatt sokkal gyakoribb volt a zálogcím alatti adományozás, mint a visszaváltás — úgy vélem itt szükséges kitérni erre a terminológiai problémára.

A Magyarországi Középkori Latinság Szótára szerint az *inscriptio* -onis nőnemű főnév jelenthet (témánkkal kapcsolatban) vegyes adományt, elzálogosítást és ideiglenes átruházást is.¹¹⁷ A vegyes adomány a Hármaskönyv 1894-ben megjelent, Kolozsvári Sándor- és Óvári Kelemen-féle magyar fordítása szerint az, „amelynek elnyeréséhez a szolgálatokon felül még valamely pénzösszegnek fizetése is járul. Ezt ideiglenes átruházásnak szoktuk nevezni.”¹¹⁸ Az 1572. évi bécsi kiadásban ez a rész így szerepel: „*Mixta vero donatio dicitur illa, quae vel praeclaras virtutes etiam summam aliquam pecuniarum complectitur, et talis usitato vocabulo inscriptio nuncupatur.*”¹¹⁹ Tehát a vegyes adomány, az *inscriptio* és az ideiglenes átruházás ez alapján egymásnak megfelelő fogalmak (az 1894. évi fordításban ennek megfelelően az *inscriptio* szót következetesen ideiglenes átruházásnak fordították). Az 1632. évi bártfai latin-magyar kétnyelvű kiadásban az idézett latin szövegrész szóról szóra ugyanígy szerepel, a magyar fordítás azonban az újabb kori fordításnál („ideiglenes átruházás”) jobban körülírja az *inscriptio* fogalmát: „és ezenféle adománt egy szóval zálagnak, avagy zálagul való kérdésnek mondhatjuk.”¹²⁰ A Hármaskönyv 1. részének örökbevallásról szóló 65. címe szintén megerősíti az előzőekben idézett — az 1. rész 13. címében leírt — vegyes adomány/*inscriptio* zálogként való értelmezését: „*Nam sine ipso consensu non solum super bonis perennali iure obligatis, verum etiam pignoris titulo (ultra communem aestimationem ipsorum bonorum) inscriptis fassio*

elmagyarázni a váradi pasának az erdélyi gyakorlatot a zálogba adott fiskális birtokokkal kapcsolatban, ezek közül ugyanis Zólyomi Gyalu várát követelte magának.

117 A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. V. Szerk.: Harmatta János et alii. Bp., 1999. 284. p.

118 HK 1. rész 13. cím

119 *Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae*. Bécs, 1572. Pars I. Titulus XIII.

120 *Decretum Latino-Hungaricum, sive Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae et Transylvaniae ac partium eidem subiectarum, una cum methodo articulorum diaetalium, autore Stephano Werbőczy*. Magyar és Erdély országnak törvény könyve, irattatott Werbőczy István által. (RMK I. 605.) Bártfa, 1632. Pars I. Titulus XIII.

praenarrata qualitercunque (ut praemittitur) facta, atque celebrata, viribus destituta manebit.”¹²¹

A szakirodalom azonban sok esetben nem egészen így értelmezi a vegyes adományt, hanem sokkal inkább tulajdonjog-átruházásként, egyfajta bujtatott adásvételként, amelyben az uralkodói adomány csupán a tulajdonjog megerősítésére szolgált. Így vélekedett Frank Ignác, Degré Alajos, valamint Eckhart Ferenc,¹²² s a Hármaskönyv 1565. évi, Debrecenben kiadott magyar fordításában az inscriptio szót valóban „*eladás*”-ként fordították.¹²³ Velük szemben Dáné Veronka az inscriptiós jószágot szolgálati birtoknak tekinti, amelyet a központi kormányzat tisztviselői kaphattak szolgálataikért, nem tesz tehát említést a Hármaskönyv minden kiadásában megjelenő közvetlen pénzfizetési kötelezettségről.¹²⁴ Varga J. János szintén szolgálati birtokként ír az inscriptióról a Batthyány család szervienseinek birtokai kapcsán, de hangsúlyozza azok visszaváltható jellegét.¹²⁵ A fentebb idézett szövegrészek tükrében úgy vélem, hogy az inscriptio már itt is elsődlegesen zálogcím alatti adományt jelentett, de nem zárnam ki annak a lehetőségét sem, hogy ekkor még bizonyos esetekben kvázi adásvételi szerződést helyettesítő funkciója is lehetett.

Véleményem szerint a fogalom XVII. századi erdélyi jelentésével kapcsolatban Dósa Elek meghatározása nyújtotta eddig a legpontosabb képet. Ő az inscriptiót zálogcím alatti uralkodói adományozásnak titulálja, amelyet pénzért vagy jó szolgálatok jutalmaként is lehetett adni,¹²⁶ azonban megemlékezik arról is, hogy ez egy kibővített jelentéstartalom a Hármaskönyv idézett pontjához ké-

121 Tripartitum 1572 Pars I. Titulus LXV.; HK 1. rész 65. cím 1. §: „Mert e királyi jóváhagyás nélkül az előbb említett bevállás nem csak az örökös joggal lekötött, hanem a zálogcímen (eme fekvő jószágok közbecstűjén felül) ideiglenes átruházott [inscribált] fekvő jószágokra nézve is, bármí módon történt és létesült, az (amint előre bocsátám) erőtelen leszen.”

122 Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. Buda, 1845. 267. p. (a továbbiakban Frank, 1845); Degré Alajos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült: Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950–51. tanévben tartott előadásai nyomán. Szerk.: Béli Gábor. Pécs, 2010. 153. p.; Eckhart, 2000. 286. p.

123 Opus Tripartitum Juris Consuetudinarii Incltyti Regni Hungariae. Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol, tudni illyk Werbeczy Istvan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, magyarra forditot. (RMK I. 56.) Debrecen, 1565. Pars I. Titulus XIII.

124 Dáné Veronka: „Mennyi jobbagya és mennyi portiója”. Torda vármegye birtokos társadalma a 17. század első felében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 286.) Kolozsvár, 2016. 60. p.

125 Varga J. János: Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagybirtokokon. In: Történelmi Szemle 19. (1976) 1–2. sz. 108. p.

126 Dósa, II. 332–333. p.

pest, ahol az inscriptióhoz a jó szolgálatokon felül még egy bizonyos pénzösszeg lefizetésére is szükség volt.¹²⁷ Dósa Elek inscriptiót és zálogot azonosító állítása alátámasztására az Approbatae Constitutiones egy cikkelyét is idézte,¹²⁸ amelyben az „*inscriptios vagy zálogos jószágok állapotáról*” is szó esik.¹²⁹ Nincs okunk kétségbe vonni Dósa Elek azon állítását sem, miszerint az Erdélyi Fejedelemségben a XVII. században az inscriptio nem igényelt feltétlenül pénzbeli ellenszolgáltatást a megadományozott részéről, erre ugyanis sok példa akad, így Bánffy Dénes és Gyalu esete is: „*megtekintvén (...) csak nem minden jószágának Várad elvételével elveszésit (...) ő Nagysága kegyelmességéből conferálta volt ő kegyelmének Gyalu várát hozzá tartozó jószágival 25 000 forint inscriptioban...*”¹³⁰ De még korábban az 1615. szept–okt./IX. tc. — amely egyébként az elidegenített fiskális jószágok felülvizsgálatáról intézkedik, így rendelkezett az azok számára elidegenített javakról, akik valós szolgálatért kapták azt: „*kezeknél hagyván bizonyos summában inscribálja [Nagyságod], az szolgálatnak és az jószágának mivolta szerént.*”¹³¹ Itt utalnék vissza Dáné Veronka állítására, aki az inscriptió jószágokat szolgálati birtokokként definiálta, s megfigyelése ezen esetekre vonatkozóan helytállónak is látszik, nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az inscriptio a fejedelemnek/államnak nyújtott kölcsönnel is megszerezhető volt (ahogy azt még a Hármaskönyv is leírta). Erre is találunk példát a forrásokban.¹³² Kijelenthető tehát, hogy az inscriptio fogalma a XVII. századi Erdélyben már a Hármaskönyvben olvasható meghatározáshoz képest egy módosult jelentéstartalommal rendelkezett, hiszen jó szolgálatokért vagy pénzbeli kölcsönért is részesíthetett valakit az uralkodó ilyen adományban (sőt, az inscriptio összege akár nagyobb is lehetett, mint a ténylegesen lefizetett kölcsönösszeg).¹³³ Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy a XVII. századi Erdélyben már nyoma sincs az inscriptio — korábban esetleg meglévő — adás-vételi jelentésének, ekkor már kizárólag birtokjog ideiglenes átruházásról, tehát birtokzálogról beszélhetünk. Ennek az átalakulásnak az oka vélhetően annak a kényszernek köszönhető, hogy az erdélyi fejedelmeknek hatalmuk megszilárdítására és új hívek megszerzésére a közvetlen ellenszolgáltatás nélküli

127 Uo. 258–259. p.

128 Uo. 259. p.

129 Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. 1653. 3. rész 25. cím 1. cikk

130 CC 4. rész 12. cím 7. cikk

131 EOE VII. 281. p.

132 MNL OL F 234 I. 56., 60.; MNL OL P 1868 IV. 32.; EOE XIII. 374–375. p.

133 EOE IX. 406–407. p.; EOE XIII. 375. p. és TML III. 335. p.

birtokadomány kínálta a legjobb lehetőséget, ugyanakkor a kincstári birtokok véges volta miatt sokkal szerencsésebb volt visszaváltható adományokat nyújtani.¹³⁴ Az erdélyi fejedelmek *inscriptio* formájában adományozhattak egyrészt fiskális jövedelmeket, illetve *tényleges fiskális birtokokat*, amelyek örökjogon való elidegenítését azonban több korábban elemzett törvény tiltotta, s így a visszaváltható, ideiglenes elidegenítés jelentette az egyetlen törvényes opciót ezek eladományozására.¹³⁵ Továbbá zálogcím alatti fejedelmi adományozás tárgya lehetett *ideiglenesen kincstári kezelésben lévő birtok* is.¹³⁶

Bár jelen tanulmány fókuszában a kincstári birtokpolitika áll, nem lehet teljeskörű az *inscriptio* körüli terminológiai probléma megoldása, amíg nem történik utalás a magánszemélyek zálogügyleteinek dokumentumaiban előforduló *inscriptióra*, ugyanis a XVII. századi Erdélyben erre is jócskán akad példa, s ezeket Dósa Elek sem tárgyalta. Kemény Simon és Alia Mária 1659-ben Szabó Györgynek „*régi jámbor szolgálattya*” és „*környülettünk valo hűséges forgolodassa*” jutalmaként adományozott egy pusztá házhelyet Bonyhán „*két száz magyar forint inscriptióban*.”¹³⁷ További források is idézhetők a jelenség kapcsán: „*jámbor hűséges szolgálata*” elismeréseként juttatott Bethlen Druzsina (Rhédey Ferenc özvegye) Balásfi Zsigmondnak birtokokat Doboka és Kolozs vármegyékben,¹³⁸ ugyanezért nyert adományt Keresztúri Gergely Szárkándi Annától Közép-Szolnok vármegyében¹³⁹ és György János Wesselényi Istvántól Torda vármegyében,¹⁴⁰ Rhédey Ferenc pedig Korda Zsigmondnak inscribált jószágokat.¹⁴¹ Ezek a példák illeszkednek Dáné Veronka említett definíciójához annyi kiegészítéssel, hogy nem csak a fejedelem, hanem magánszemélyek is adományozhattak ilyen szolgálati birtokokat *inscriptio* útján. Az „adományozás” szó használata ta-

134 Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Bp., 1913. 231–232. p.; Trócsányi, 2005. 224. p.; Nagy Dóra: Bornemissza Anna fogarasi záloglevelei. In: Történeti Tanulmányok XXIII. Acta Universitas Debreceniensis Series Historica LXVII. Debrecen, 2015. 140–155., itt: 144. p.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648. Kiadja: Makkai László. Bp., 1954. 18. p.

135 Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma. Bp., 1972. 108. p.

136 HK 1. rész 13 cím 2. §

137 MNL OL P 56 Családok, testületek és intézmények levéltárai. A bethleni Bethlen család kisbúni ágának kültűlővári levéltára. IV. No. 1–46.

138 MNL OL P 1868 II. 5.

139 MNL OL P 702 Családok, testületek és intézmények levéltárai. Wesselényi család. 3. csomó 1. tétel

140 ETA IX. 1. 486. p.

141 MNL OL P 1868 IV. 38.

lán nem tűnik pontosnak, a rendi korszak birtokviszonyait és adományrendszerét ugyanis alapjaiban határozta meg a királyi jog, vagyis a *ius regium*, amelyből fakadóan a magánadományokhoz is uralkodói hozzájárulásra volt szükség.¹⁴² Mivel azonban az *inscriptio* nem örökbevallás volt, csupán ideiglenes adás-vétel, amely a tulajdonjogi viszonyokat nem érintette, csupán a jószág használati jogát ruházta át másra,¹⁴³ így ez a fajta ideiglenes adományozás nem is igényelt a gyakorlatban uralkodói jóváhagyást. Ebből fakadóan az „adományozás” *inscriptio* esetén nem a klasszikus tulajdonjog-átruházó jelentésében értendő, hanem ideiglenes adományként, amelyet a tulajdonos bizonyos feltételek mellett visszaválthatott. Szintén a magánszemélyek ügyletei közül hozható példa annak érzékeltetésére is, hogy mi a különbség az *inscriptio* és a zálogba adás klasszikus műszava, az *impignoratio* között. Miután Rhédey Ferenc 1661-ben zálogba adta 1200 forintért Körtvélyest az unokatestvérének, Pálnak¹⁴⁴ — amely összeget Pál ki is fizetett ténylegesen (*impignoratio*) — az 1200 forintos zálogösszegezen felül még 300 forintban *inscribálta* is számára a birtokot, vagyis Rhédey Pál Körtvélyesért 1200 forintot tett le, de tőle visszaváltani már csak 1500 forintért lehetett.¹⁴⁵ Az 1500 forintból tehát Rhédey Pál 1200 forintig *impignoratio* jogcímén, még 300 forintban pedig *inscriptio* jogcímén birtokolta ezután Körtvélyest. Véleményem szerint tehát az *inscriptio* a XVII. századi Erdélyben a Hármaskönyvben leírt *inscriptió*val szemben — amely megegyezett a vegyes adománnyal, s a jó szolgálatok mellett feltétlenül az uralkodónak fizetett pénzért történt — már egy megváltozott jelentéstartalommal rendelkezett. A vizsgált korszakban és területen *inscriptiónak* nevezendő minden olyan zálogcím alatti ideiglenes, meghatározott körülmények teljesülésekor egy adott pénzösszeg fejében visszaváltható adomány, amelyet a fejedelem juttatott jó szolgálatokért, pénzbeli ellenszolgáltatásért, feleségének az őt illető javak fejében (hitbér), vagy családtagjainak jótetszéséből, illetve *inscriptiónak* nevezendő a magánszemélyek által közvetlen pénzbeli ellenszolgáltatás (kölcsön) nélkül tett ideiglenes adomány is.

142 Mezey, 2007. 110. p.

143 Frank, 1845. 367. p.

144 Az itt említett Rhédey Pál a széles körben ismert, Komáromy András-féle genealógia szerint Rhédey Ferenc unokatestvérének fia, nem pedig unokatestvére. A családfa pontosítására vonatkozóan lásd: *Rácz Balázs Viktor*: „Ha Várad nem létszen, Szent Jób és a többi sem létszen...” – Rhédey Ferenc váradí főkapitány pályafutása. In: „Várad mint oltalmaztatik...” Küzdelmek váradért a kora újkorban. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) Szerk.: Oborni Teréz. Nagyvárad, 2019. 82–88. p.

145 MNL OL P 1868 IV. 38.

Ami az Apafi-kort illeti, apróbb birtokrészek és egész uradalmak inscribálására egyaránt találunk példát. 1674-ben Gyulafehérvár uradalmi központhoz tartozó Kisfaludon például két kisebb pusztán álló (deserta) fundust adományozott a fejedelem 100 forintért egy Páva Ferenc nevű nemes embernek.¹⁴⁶ Az ennél valamivel nagyobb Alsó-Oroszi, Görgényhez tartozó fiskális birtokból egy rész (portio) zálogba adására kerül sor 1663-ban Sárpataki Márton ítélőmester részére.¹⁴⁷ Egy egész fiskális falu zálogba adására példa a Fehér vármegyei Monora település esete. Az 1650. évi lajstrom szerint Monora a gyulafehérvári uradalomhoz tartozó *tényleges fiskális birtok* volt. Bánffy Zsigmond fejedelmi tanácsos azonban 1674-ben levélben kérte a fejedelmet, hogy nyilvánítsák Monorát *controversia* (vitatott jogállású) birtoknak, és bizonyíthassa jogait (szerinte ugyanis Monorát még 1588 előtt idegenítették el a kincstártól, amely így nem képezhetné a *tényleges fiskális birtokok* körét az 1615. szept–okt./XI. tc. szerint).¹⁴⁸ Apafi 1674. november 15-én kelt válaszában ezt megengedte Bánffynak, majd 1676-ban az engedélyt újra megerősítette (Teleki Mihállyal egyetértésben).¹⁴⁹ A birtokjogi kérdés tisztázása 1684. május 18-ig elhúzódott, de Bánffy Zsigmond 1682. évi halála miatt csak örökösének, Bánffy Pálnak adtak lehetőséget a birtok zálogba vételére (6000 forintért). Ő azonban ezt az összeget nem tudta kifizetni, így Bornemissza Anna fejedelemasszony kérte a jószágot saját maga és fia számára inscriptióban, amely adományozás még 1684 folyamán meg is történt.¹⁵⁰ Az említett zálogbirtokok sajátossága volt, hogy a zálogba vevő életében nem voltak visszaválthatók, csupán az örökösöktől. A korszakban visszakérülő legfontosabb inscribált jószág a huszti és a gyalui uradalom volt, ezeknek azonban egyike sem visszaváltás útján került a kincstárhoz (a huszti megszállás, a gyalui pedig Zólyomitól a zálogösszeg letétele nélkül, Bánffytól pedig nota útján), a zálogbirtokok kiváltása ugyanakkor lehetőségként mindenképpen fennállt földbirtokok kincstári kezelésbe vételére.

Megszállás

Egy adott birtok kincstár általi megszállásának mintapéldája Huszt várának az esete. A várat még Bethlen Gábor fejedelem zálogosította el testvérének, Bethlen

146 MNL OL F 234 I. 56. Fasc.

147 EOE XIII. 255. p. (1663. szept./X. tc.)

148 EOE VII. 282. p.

149 MNL OL F 234 I. 59. Fasc.

150 MNL OL F 234 I. 60. Fasc.

Istvánnak, akinek halála után a várat Rhédey Ferenc és neje Bethlen Druzsina, Bethlen István lánya birtokolták, arányos részek azonban megillették a többi lezárnazottat is, például Zólyomi Miklóst. A birtokjogi problémák a Zólyomi-nota után következtek, ekkor ugyanis Zólyomi elvesztette itteni örökségét is.¹⁵¹ Thököly István ekkor kérvényezte Apafitól, hogy adja neki — pontosabban gyermekeinek — Zólyomi huszti és vajdahunyadi örökségét. Bár Máramaros leendő főispáni tisztsége — amelyet örökös főispánként még Rhédey Ferenc birtokolt — Thököly István fiát, Imrét illeti majd, Apafi a várat vonakodott átadni neki. Ekkor Thököly kijelentette, hogy maga vonul be Husztra, és megerősíti az elhanyagolt, de a fejedelemség szempontjából létfontosságú várat fia számára.¹⁵² A fejedelmi kormányzat nem engedhette meg, hogy az ország egyik legerősebb vára egy Magyar Királyságban élő főúr kezére jusson. „*Nem illik Huszt birtoklását magánszemélyre bízni.*” — mondta Apafi fejedelem Bethlen János szerint.¹⁵³ 1667. május 10. és május 19. között a fejedelmi csapatok Nagy Tamás és Bethlen Gergely vezetésével megszállták a várat.¹⁵⁴ A birtokos, Rhédey Ferenc május 20-án kelt levelében értesítette Apafit vára megszállásáról, s egyben kérte nemesi jogainak tiszteletben tartását — teljesen érthető módon, hiszen itt törvényes birtokai immunitásának megsértéséről van szó.¹⁵⁵ Rhédey azonban nemsokára meghalt, ezután pedig Apafi megengedte Thököly Imre beiktatását a főispáni székbe, nagykorúságáig pedig helyettes kinevezését, aki Teleki Mihály lett (november 22-től).¹⁵⁶ Huszt vára és uradalma azonban a fejedelmi katonaság jelenlétének ellenére ekkor még mindig özvegy Rhédey Ferencné Bethlen Druzsina birtoka volt, egészen 1670-ben bekövetkezett haláláig. A birtokra Bánffy Dénes is szeretne volna ekkor rátenni a kezét, azonban a szükséges zálogösszeget nem tudta

151 Bethlen, 1993. 386. p.

152 EOE XIV. 40. p.

153 Bethlen, 1993. 298. p.

154 A dátum meghatározása Bánffy Dénes Nagy Tamásnak, Bethlen Gergelynek és Teleki Mihálynak címzett május 10-én kelt levele és Rhédey Ferenc Apafi Mihálynak a vár megszállásáról írt május 20-án kelt tudósítása alapján történt. TML IV. 103–105. p.; EOE XIV. 266–267. p.

155 Uo. 266–267. p.

156 TML IV. 14–15. p. (bevezetés)

letenni.¹⁵⁷ Az 1671.¹⁵⁸ és 1673. évi¹⁵⁹ urbáriumok szerint a vár már a kincstár birtokában van. Végül az országgyűlés — nyilvánvalóan a fejedelem óhajára — 1673-ban törvénybe foglalta Huszt Bornemissza Annának történő adományozását 100 ezer tallér inscriptióban.¹⁶⁰ Az uradalmat haláláig bírta, erről tanúskodnak Huszt 1684. és 1685. évi urbáriumai,¹⁶¹ illetve a fejedelemasszony gazdasági naplói és végrendelete is.¹⁶²

Törvénytelenül birtokolt földek visszavétele

A változatos okokból törvénytelen módon birtokolt apróbb birtoktestek, akár csak egy-egy jobbágytelek (fundus) méretű földterületek konfiskálása már az elemzett törvényi háttérből adódóan is jellemző volt a korszakra. Alapvetően az 1669. jan./XXX. tc. értelmében összehívott medgyesi gyűlés és a birtokjog ottani bizonyítására vonatkozó kötelezettség (productio) után beszélhetünk tömegesen ilyen típusú eljárásról az Apafi-korban. Az 1680. nov–dec./V. tc. még adott haladékot 1681. február 15-ig e jog igazolására, ezután azonban rengeteg olyan kisebb jószágot vettek vissza, melyekről a birtokosaik nem produkáltak, illetve valamilyen más okból bírták azokat törvénytelenül. A vizsgálat alá vont birtokok jegyzékét és a határozatokat tartalmazza például a Fehér vármegyei Benedek¹⁶³ és Magyarigen¹⁶⁴ települések esetében az 1684-ben keletkezett Liber Productionis. A fiskális jószágok 1650. évi lajstroma szerint mindkét település *tényleges fiskális birtok* volt,¹⁶⁵ s ezt a tényt az említett Liber Productionis szövege is megerősí-

157 Bethlen, 1993. 386–387. p.

158 MNL OL E 156 Magyar Kamara Archivuma. Összeírások. Urbaria et conscriptiones. (= E 156) a. Registrata Fasc. 148. (1671. április 26.)

159 MNL OL E 156 Registrata Fasc. 123. (1673. február 16.): bevezetője kifejezetten a fejedelem-ség birtokának írja le Husztot: Urbarium sive connumeratio univ[er]sor[um] jobbagionum sua[c]e celsitudinis principalis ad Arcem Huszt pertinen[tium] facta, tempore provisoratus Egregy[us] Domini Gregor[us] Bán

160 EOE XV. 348. (1673. nov–dec./XV. tc.)

161 MNL OL E 156 Registrata Fasc. 123. (1684. március 9–16. és 1685. augusztus 17.)

162 Panyi, 2013. 145. és 154. p.

163 Ma Borosbenedek (Benic, Fehér megye, Románia).

164 Ma Magyarigen (Ighiu, Fehér megye, Románia).

165 EOE XI. 105. p.

ti.¹⁶⁶ A fennmaradt forrás az eredeti iratnak III. Károly korabeli átírása. Adatai meglehetősen részletesek: tartalmazza nemcsak a birtokosok nevét, a kérdéses birtok méretét és típusát, hanem pontos elhelyezkedését is a falun belül (utca, szomszédok), valamint az okot amiért fiskális kezelésbe vonták, vagy éppen a birtokosnál hagyták.¹⁶⁷ Általában csak egy-egy jobbágyteleket, vagy a telkek valamely külső tartozékát (szántó, gyümölcsös, kaszáló, stb.) ítélték a kincstárnak. Ezeknek a listáját az alábbi két táblázat tartalmazza:

1. számú táblázat

Benedek településen konfiskált jószágok (1684)

Birtokos neve	Birtok	Konfiskálás oka
Ován alias Rab István (nemes)	1 jobbágytelek	productio hiánya
Vízaknai Márton (zalatnai prédikátor)	1 jobbágytelek	productio hiánya
Köpeczi János (udvari orvos)	1 jobbágytelek	érvénytelen adás-vételi szerződés
	1 gyümölcsös	érvénytelen adás-vételi szerződés

166 MNL OL F 234 I. 24. Fasc. — Liber Productionis 1684, 5. p.

167 Uo. 5. p.

Birtokos neve	Birtok	Konfiskálás oka
Menyhárt János	1 ház	törvénytelenül birtokolja
	4 jobbágytelek	törvénytelenül birtokolja
	3 hold szántó	törvénytelenül birtokolja
	1 gyümölcsös	törvénytelenül vette meg
	3 szőlő	törvénytelenül birtokolja
	1 mező	törvénytelenül birtokolja
	3 rét	törvénytelenül vette zálogba
	12 szénafű kaszáló	törvénytelenül birtokolja
Blága László (nemes)	1 jobbágytelek	fiskális jobbágytól vette meg
Buda Lázár (nemes)	1 jobbágytelek	törvénytelenül vette zálogba
Illyei László	1 jobbágytelek	törvénytelenül vette meg
	1 szőlő	fiskális jobbágytól vette zálogba
Tölcsék István	1 jobbágytelek	törvénytelenül vette meg
Pap István (nemes)	1 jobbágytelek	törvénytelenül vette meg
Vízkeleti János (szolgabíró)	1 jobbágytelek	törvénytelenül vette zálogba
	2 szőlő	törvénytelenül elfoglalta
Kőmíves Pál	1 jobbágytelek	törvénytelenül birtokolja
Bakosi István (Balás deák jobbágya)	2 jobbágytelek	törvénytelenül vette zálogba
	2 szántó	törvénytelenül vette zálogba
	1 gyümölcsös	törvénytelenül birtokolja
	3 szőlő	törvénytelenül birtokolja
	4 rét	törvénytelenül birtokolja
	1 szénafű kaszáló	törvénytelenül birtokolja

Birtokos neve	Birtok	Konfiskálás oka
Intze Máté	3 szántó föld	törvénytelenül birtokolja
	2 szőlő	törvénytelenül birtokolja
Oláh András	1 szőlő	törvénytelenül birtokolja
Zágoni József	1 szőlő	törvénytelenül birtokolja
Pákai Márton	1 szőlő	törvénytelenül vette meg
Blága Rendul	1 szőlő	törvénytelenül vette zálogba
Balás deák	1 ház	productio hiánya

2. számú táblázat

Magyarigen településen konfiskált jószágok (1684)

Birtokos neve	Birtok	Konfiskálás oka
Philep György	1 jobbágytelek	törvénytelenül birtokolja
Bereczki István	1 jobbágytelek	törvénytelenül birtokolja

A visszavétel egyik jellemző oka a productio elmaradása,¹⁶⁸ például Vízaknai Márton esetében is, akinek „*fundussa fiscusnak adjudicáltatott cum suis appertinentiis és applicáltatott méltán, mivel ab anno 1669 [...] semmit nem producáltak rólla.*” Vagyis a telket a külső tartozékaival együtt azért vonták kincstári kezelésbe, mert Vízaknai 1669 óta nem igazolta birtokjogát.¹⁶⁹ E mellett gyakori volt kincstári föld illegális vásárlása vagy zálogba vétele fiskális jobbágyoktól.¹⁷⁰ „*Blága László nemes ember [...] in anno 1682. vett fundussa mivel hogy contra jura regni [...] fiscus jobbágyától vétetett legitime reoccupáltatott [...] az fiscusnak.*”¹⁷¹ Ezeket a telkeket vagy külső tartozékokat vélhetően a nehezebb anyagi helyzetben élő jobbágyok zálogosították el, vagy adták el, persze teljesen törvénytellenesen, ugyanis ezek felett rendelkezési joguk nem volt, így

168 Uo. 4–7. p.

169 Uo. 4. p.

170 Uo. 7. és 9–10. p.

171 Uo. 7. p.

pedig az összes ilyen ügyben a birtokokat a kincstár javára ítélték. Más esetekben, ha az eladónak vagy zálogba adónak joga is volt a rendelkezéshez, a szerződés érvénytelensége szintén ilyen döntést eredményezett.¹⁷² A konfiskálás okaként megjelenhetett az erőszakos birtokfoglalás is, például a lakatlan telkek (deserta) és a megműveletlen külső földek esetében.¹⁷³ Az összeírás azonban a legtöbb esetben csak a birtoklás törvénytelen voltát tudatja velünk, más konkrétumot nem. Például: „*nem bono modo vette meg mert az eladó fél is [...] el nem adhatta volna*”;¹⁷⁴ „*mivel törvény ellen zálogosítottat méltán reoccupaltatta [a kincstár]*”.¹⁷⁵ Ez utóbbi esetekben lehetséges, hogy szintén fiskális jobbágy volt a zálogba adó vagy az eladó fél, hiszen ők tulajdonjog hiányában nem rendelkeztek eladási joggal telkük felett. Ezeknek a tényállásoknak az eredménye szintén a kincstári birtokállomány bővülése volt. Előfordultak ugyanakkor olyan esetek is, amelyekben a productionale forum nem tudott döntést hozni, így ezeket továbbították az országgyűlés,¹⁷⁶ vagy a fejedelem elé.¹⁷⁷ Az itt mintaképpen elemzett Liber Productionis arra is jó példa, hogy a birtokjog igazolásának kötelezettsége egyaránt vonatkozott jobbagyokra, nemesekre, egyházi személyekre (Vízaknai Márton zalatnai prédikátor) és vármegyei vagy udvari tisztségviselőkre is (Vízkeleti János szolgabíró és Köpeczi János udvari orvos esetében).

A kincstár tisztségviselőinek szerepe

A fiscalis director (kincstári jogügyigazgató) régebbi szóhasználatban közfelperesnek, mai terminológiával élve főállamügyésznek is nevezhető. Elsődleges feladatköre a kincstári jogok védelme, felperesként peres ügyekben annak képviselője volt, e mellett tagja volt a fejedelmi táblának, tehát igazságszolgáltatási szakértői feladatkört is betöltött azokban az ügyekben, amelyekben nem felperesként lépett fel.¹⁷⁸ A földbirtokok kincstári kezelésbe kerülésének folyamatában a fiscalis director volt a leginkább illetékes tisztségviselő. Feladat hárult rá például a nota-perek végrehajtásában, hiszen az 1670. szeptember 23-i tanácsülés

172 Uo. 5–6. p.

173 Uo. 9. p.

174 Uo. 7. p.

175 Uo. 9. p.

176 Uo. 14. p.

177 Uo. 15. p.

178 Dósa, II. 163–164. p.; Trócsányi, 1980. 363. p.

alapján a fejedelem utasította a fiscalis directort (ekkor Szentiványi Sámuel)¹⁷⁹ Zólyomi javainak lefoglalására.¹⁸⁰ Az 1669. jan./XXX., 1678. okt./L. és 1680. nov-dec./V. tc.-ek által életre hívott productionale forum (*birtokjog-igazoló bíróság*)¹⁸¹ munkájában szintén részt vett, egyrészt az ítéletek meghozatalában, másrészt a végrehajtásában. Erről a már bemutatott 1684. évi Liber Productionis is tanúskodik, ugyanis a kincstárnak ítélt birtokok esetében a legtöbbször ilyen bejegyzések találhatók: „[a kincstár számára] *director úr által adjudicált*” vagy „*reoccupáltatott director úr által*”.¹⁸²

Ugyanebből a forrásból megállapítható, hogy a productionale forum ítéleteinek végrehajtásában nem csak a fiscalis director, hanem a kincstári birtokközpontok illetékes helyi tisztviselői is részt vettek, például az udvarbíró: „[a birtok] *fiscus számára rehabealt fejérvári udvarbíró által*”.¹⁸³ Maguk az udvarbírók a fiskális uradalmakban e mellett is feladatok széles körét látták el a gazdaságirányítás, közigazgatás és fellebbviteli fórumként az igazságszolgáltatás terén.¹⁸⁴

A fejedelmi praefectus, aki az Apafi-korban a kincstári ügyek irányítója volt a kancellárián kívül,¹⁸⁵ alkalmanként szintén részt vett az eljárásban. Erre utal az 1678. októberi XXXII. tc., amelyben egy magánszemélynél zálogban lévő fiskális falu, Rohi feletti birtokkvitát rendelték a praefectus (ekkor Alvinczi Péter)¹⁸⁶ ítélkezési hatáskörébe.¹⁸⁷

179 Trócsányi, 1980. 364. p.

180 Uo. 69. és 126. p.

181 EOE XIV. 400–401. p.; EOE XVI. 621. p.; EOE XVII. 157–158. p.

182 MNL OL F 234 I. 24. Fasc. — Liber Productionis 1684, 9. p.

183 Uo. 11. p. Mivel Benedek település Gyulafehérvár uradalomhoz tartozott, ezért az itteni udvarbíró volt az illetékes.

184 *Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk.: Dáné Veronka et alii. Kolozsvár, 2014. 320–321. p.

185 Trócsányi, 1980. 415. p.

186 Uo. 327. p.

187 EOE XVI. 615. p.

A fejedelmi politika fiskális birtokokkal kapcsolatos tendenciái

Apafi Mihály fejedelemségének idejére a fejedelemség gazdálkodási rendje már bizonyos történeti hagyományok mentén, a maga inkább elmaradott kormányzati módszerei révén, de viszonylag hatékonyan működött. A fejedelem családi birtokai – birtokigazgatási tekintetben legalábbis – rendre összemosódtak a fiskális birtokokkal, még akkor is, ha alapvetően tudni lehet ezeknek a birtokoknak a jogi különállását.¹⁸⁸ Közel három évtizedes uralma elején Apafinak el kellett ismertetnie hatalmát, és miként más belpolitikai téren, így a fiskális politikájában is alkalmazkodnia kellett a rendek igényeihez. Miként a korábbi fejedelmek, Apafi is számos kihívással nézett szembe: átalakításra szorult az adórendszer, takarékosági intézkedéseket kellett bevezetni, stabilizálni kellett a pénzforgalom viszonyait, miközben a század közepén még óriási kiterjedésű kincstári kezelésben lévő váruradalmak és birtokok száma az Apafi-kor végére jóval csekélyebb lett.¹⁸⁹

Az 1650-ben összeírt fiskális birtokközpontok (Gyulafehérvár, Görgény, Gyalu, Kővár, Kolozsmonostor, Huszt, Szamosújvár, Fogaras, Várad, Zalatna, Déva, Borosjenő, Karánsebes, Lugos és Nagyenyed) közül Várad, Borosjenő, Karánsebes és Lugos 1658–1660 között, még Apafi fejedelemmé választása előtt török kézre kerültek.¹⁹⁰ Inscriptióban lévő jószágok voltak: Gyalu (előbb Zólyomi Miklósnál, majd Bánffy Dénesnél 1674-ig), Fogaras (1664-től Bornemissza Annánál) és Huszt (1673-tól Bornemissza Annánál). Így a korszak egészében valóban kincstári kezelésben lévő birtokok köre a következő központokra apadt: Gyulafehérvár, Görgény, Kővár, Kolozsmonostor, Szamosújvár, Déva, Zalatna és Nagyenyed. A csökkenő kincstári birtokállomány miatt hiányzó bevételeket csak részben pótolták a zálogba adott jószágokból származó jövedelmek. Továbbá aligha elképzelhető, hogy az 1670–1680-as években a productionale fórumokon a kincstárnak visszaítélt szétszórta elhelyezkedő, apró birtokok érdemben helyettesíthették volna az elvesztett birtokkomplexumokat.

Trócsányi Zsolt szerint Apafi 1662-től fokozatosan elérte a fiskális jószágok visszaszerzését, és növelte családjá vagyonát és hatalmát.¹⁹¹ Ez utóbbi, vagyis családjá vagyonának növelése, számos helyen tetten érhető a forrásokban: például

188 Ez például Bornemissza Anna gazdasági naplóinak vizsgálatából is egyértelműen kiderül. Panyi, 2013. 154–155. p.

189 R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Bp., 1984. 59–65. p.

190 Makkai – Szász, 1986. 815. p.

191 Trócsányi, 1980. 404. p.

Fogaras (1664), Balázsfalva (1664), Huszt (1673), Monora (1684), és a konfiskált Thököly-jószágok, Vajdahunyad, Küküllővár és Illye (1686) zálogba adása Bornemissza Annának és fiának, II. Apafi Mihálynak. A családi vagyon bővítése — mint az a dátumokból látható — Apafi teljes uralkodása alatt megfigyelhető, de ezek a birtokszerzések egyrészt meg sem közelítik azt a volument, amellyel a Rákóczi család gyarapította saját birtokállományát, másrészt a családtagoknak tett birtokadományok inkább az aktuális politikai helyzet és erőviszonyok megfelelő kihasználásának következményei voltak, mintsem előre eltervezett politikai program részei. Huszt zálogba vételére például Teleki Mihálynak kellett biztatnia Bornemissza Annát,¹⁹² Monora esetében a birtokjogi vitát pedig nem Apafi, hanem Bánffy Zsigmond kezdeményezte.¹⁹³

A kutatás jelenlegi állása alapján úgy vélem azonban, hogy Apafi részéről nem tekinthető minden részében tudatos koncepciónak a Trócsányi Zsolt által említett, a fiskális jószágok visszavételét célzó igyekezet sem. Uralkodása kezdetén még nem tett ilyen irányú lépéseket, sőt, hatalma megszilárdítása érdekében a rendeknek tett gesztusokat, hogy azok bizonyíthassák birtokjogukat saját jószágaik, vagy korábban konfiskált földek felett is. Elsőként csak 1669-ben jelent meg egyfajta tudatosság a birtok-visszaszerzésekre vonatkozó fejedelmi politikában, mégpedig az 1669-ben és utána többször előírt productiók kötelezettség törvénybe iktatásakor. Ennek a fórumnak a felállítása azonban kettős érdekeket szolgált, hiszen a fejedelmi kincstár birtokállományának növelésén túlmenően, a rendek igényei is azt célozták, hogy a tiszta jogi helyzet megteremtésével biztosabban birtokolják jószágaikat, és a kincstári hivatalnokok esetleges zaklatásainak kevésbé legyenek kitéve. Sőt, egyes főurak, főúri csoportok személyes politikai befolyásukat arra is felhasználták, hogy néhány bizonytalan jogállású birtokra rátegyék a kezüket.¹⁹⁴ Egyáltalán nem lehetett tudatos például a Bánffy-nota, legalábbis Apafi részéről nem, Bánffyt ugyanis a vele szemben álló főúri párt buktatta meg.¹⁹⁵ Ezen kívül a Zólyomi-notát Zólyominak az elvesztett családi birtokpere utáni török földre távozása idézte elő, Huszt megszállására pedig Thököly István fenyegetése után került sor, ezek tehát szintén egy-egy felmerülő

192 „Ha valaha az fejedelemisszony kapott valami alkalmatosságon, ezen kellene kapdosni.” TML V. 32. p.

193 MNL OL F 234 I. 60. Fasc.

194 Ilyen főúr volt például Teleki Mihály kövári főkapitány, aki mind saját maga, mind párthívei számára szerzett ilyen birtokokat. Erről levelezése tanúskodik. TML III. 126. p.; TML IV. 16., 112. és 400. p.; TML V. 609. p.

195 *Trócsányi*, 1980. 404–405. p.

szituációra adott válaszlépések voltak, nem a fiskális jószágok visszavételének előre eltervezett programjának lépései. Természetesen a kisebb fiskális eljárások vizsgálata további adatokkal szolgálhat az Apafi-kori fiskális birtokpolitika jellegzetességeinek mélyebb feltárására és az előbbieken felvázolt jelenségek alaposabb megfigyelésére vonatkozóan. Valószínűleg túlzó és leegyszerűsített a Cserei Mihály Históriajában¹⁹⁶ olvasható azon állítás is, miszerint Apafi nem törődött volna a birtokszerzéssel.¹⁹⁷ Azonban mivel úgy tűnik Apafi sem a konfiskálások, sem a családi vagyonszerzés esetében nem tudatos politikai koncepciót követett, hanem csupán kihasználta a kínálókozó lehetőségeket, így elfogadható Cserei állítása azzal a kikötéssel, hogy Apafi nem mindenáron törekedett ezekre, de ha volt alkalmja ilyen birtokokat szerezni, mindenképpen kihasználta azt.

Összegzés

Tanulmányomban az Apafi-kori kincstári birtokpolitika egy igen fontos részletével, a konfiskálásokkal kapcsolatos ismereteink összegzését, rendszerezését, illetve bővítését tűztem ki célul. A kérdéskörrel kapcsolatos jogszabályi háttér feltárása, a konfiskálások egyes típusainak elkülönítése (nota infidelitatis, defectus seminis, zálogbirtokok visszaváltása, megszállás és törvénytelenül birtokolt földek visszavétele), illetve a folyamatban résztvevő kincstári tisztviselők bemutatása reményeim szerint megkönnyítheti az Erdélyi Fejedelemség kincstári birtokpolitikájának vizsgálatát, illetve az egyes esetek részletekbe menő elemzését. Ezenkívül az inscriptio jelentéstartalmának pontosítása elengedhetetlen a helyes fogalomhasználathoz. Bár a feltárt források alapján egyelőre csupán általánosabb

196 Az 1668-ban született Cserei Mihály csak 1685-ben került a fejedelmi udvarba Teleki Mihály apródjaként, így az általa leírt, korszakunkba tartozó legtöbb eseménynél (Zólyomi-, Bánffy-, és Béli-nota) nem volt jelen személyesen, így leírásait forráskritikával kell kezelnünk. *Cserei*, 1983. 17. p.

197 „A fejedelemszöny is éjjel nappal nem szűnik vala a fejedelmet ingerelni, azt hányván szemére, hogy csak otthon heverne, olvasna, órát igazgatná, és nem vigyázna arra, mit cselekedtenek az előbbeni erdélyi fejedelmek, mennyit hadakoztanak és mely nagy hírt nevet szerzettek magoknak s fejedelmi jószágot maradvájoknak. Büjjék ki azért vala az asszonyok mellől; az erdélyi fejedelemséget megtalálja mindenkor; kellene bizony ha Magyarországon is szerzene jószágot, mert Erdélyben kevés az ős jószág; ha több fiok leszen, egyik bár fejedelem lenne is, a többi osztán mit csinál jószág nélkül? Veszi most hasznát Rákóczi Ferencz, hogy a nagyapja Magyarországon fegyverrel nagy jószágokat nyert magának; már most az unokája fejedelmi módon él belőle.” *Cserei*, 1983. 106. p.

megfigyeléseket lehetett megfogalmazni Apafi Mihály fejedelem fiskális politikájáról, valamint a fejedelmi birtokpolitika problémáiról és jellegzetes tendenciáiról, úgy vélem a korábban elemzett példák alapján megállapítható, hogy bár Apafi családjának magánvagyonra bővült ugyan, és a konfiskálások (Zólyomi-, Bánffy-, Béli- és Thököly-nota) is végig jelen voltak Apafi uralkodása alatt, ezek nem előre eltervezett, tudatos politikai program részei voltak, hanem a pillanatnyi politikai viszonyok optimális kihasználásából adódó nyereségek.

TÓTH HAJNALKA

HARMINC ÉV HABSBURG-SZOLGÁLATBAN

*Betekintés Johann Adam Lachowitz török tolmács áldozatos munkájába
(1678–1709)**

1707 decemberében Dietrich Heinrich von Nehem péterváradai parancsnok Johann Adam Lachowitz titkárt, a keleti nyelvek tolmácsát nevezte ki annak a vizsgálóbizottságnak az élére, amelynek a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom határvidékén, Szalánkeménél kellett találkoznia az oszmán biztosokkal. A két vizsgálóbizottság felállítása elsősorban a rác katona elemek 1707. április 3-án Kecskemét ellen végrehajtott rajtaütése és annak következményei miatt vált szükségessé. Az ekkor Habsburg-szolgálatban álló rác hajdúk és huszárok nemcsak feldúlták az éppen kuruc kézen lévő várost, hanem megöltek 55 ott tartózkodó muszlim és görög kereskedőt, akik ráadásul rendelkeztek egy, a szegedi parancsnoktól, Johann Friedrich von Globitztól kapott oltalomlevéllel is.¹ Mivel a belgrádi és a temesvári pasák kártétel utáni követelése nem talált meghallgatásra sem a kurucoknál, sem a Habsburgok határvidéki tisztségviselőinél, a pasák és a károsultak örököseinek, illetve társainak panasza a Portát, a legfelsőbb államközi diplomáciai szintet is elérte. Michael Talman, az akkori konstantinápolyi Habsburg állandó követ (rezidens)² a kapott utasításoknak megfelelően azt a javasla-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj (Temesvári Oszmán aga diplomáciai tevékenysége a 17–18. század fordulóján a Habsburg–oszmán határvidékén, 2016–2019) támogatásával készült. A tolmács neve többféle írásmódban fordul elő a forrásokban (pl. Lachewiz, Lachawiz, Lakoviz, Lackowitz, Lachowitz stb.), közülük a saját kezűleg is gyakrabban használt Lachowitzot választottam, ami a nem saját kezű forrásokban is használatosabb. A tanulmány elkészítését támogatta az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány, és az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport a 20391-3/2018/FEKUSTART iktatószámú ÚNKP program keretében, továbbá köszönettel tartozom Oross András bécsi levéltári delegátusnak a kutatások során nyújtott önzetlen segítségéért.

1 A kecskeméti eseményekről, előzményeiről és az azt követő diplomáciai tárgyalásokról részletesen ld. *Tóth Hajnalka*: Török kereskedők nehézségei a kuruc korban avagy hogy ne kereskedjünk Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc idején. In: *Acta Historica (Acta Universitas Szegediensis)*, Tom. 43. (2018) 87–106. pp. (a továbbiakban: *Tóth*, 2018.)

2 Michael Talmanról ld. *Kerekes Dóra*: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúban. In: *Századok* 138. (2004) 5. sz. 1226–1227. p. (a továbbiakban: *Kerekes*, 2004.); *Szabados János*: Michael Talman Konstantinápolyi Habsburg rezidens két jelentése az Udvari

tot tette az oszmán vezetésnek, hogy mindkét fél részéről — a karlócai békében lefektetett módon — különmegbízottakat jelöljenek ki, akik helyben, a határon fogják tisztázni az ügyben felmerülő vitás kérdéseket.³ Bár a Portán is egyértelműen békeszegésnek tekintették az esetet, a békés rendezés mellett foglaltak állást.⁴ A határ menti egyeztetések irányításával valamikor 1707 szeptemberében Habsburg-résről a fent említett pétervárad parancsnokot, Nehemet bízták meg, oszmán oldalról pedig a belgrádi helytartó, Elcsi Ibrahim pasa hatáskörébe rendelték az ügyet. Ibrahim pasának 1707 decemberére sikerült kijelölnie tárgyalóbizottsága tagjait.⁵ Mind ők, mind pedig Johann Adam Lachowitz — Caspar Dörck alezredes és egy bizonyos Haas segédtsízt kíséretében — egy igencsak kényes határvidéki konfliktus rendezésére kaptak megbízást, ahol az egyeztetések során természetesen a feletteseik utasításai alapján kellett tevékenykedniük.⁶ Azonban nemcsak az eset volt rendkívül kényes, hanem a Rákóczi-szabadságharc és annak francia kapcsolódásai miatt a magyarországi és nemzetközi politikai helyzet is,

Haditanács részére (1705. július 25. és augusztus 13.). In: Fons 20. (2013) 3. sz. 385–386. p.; *Üő*: Hírek Konstantinápolyból 1705 derekán. A nagypolitika történései egy Habsburg diplomata szemüvegén keresztül. In: Hadtörténelmi Közlemények 128. (2015) 1. sz. 76. p. (a továbbiakban: Szabados, 2015.)

- 3 A karlócai béke 11. cikkelye mondja ki, hogy a határvidéken minden, a békességet veszélyeztető vitás kérdést és nézeteltérést kirendelt bizottságok révén igyekezzenek megoldani. *Szita László – Seewan, Gerhard*: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698/1699. Pécs, 1999. 219. p. (a továbbiakban: *Szita–Seewann*, 1999.); *Oszmán aga*: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között. Ford. Jólesz László. Budapest, 1996. 183. p. (a továbbiakban: *Oszmán aga*, 1996.)
- 4 Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. október 13. Österreichisches Staatsarchiv, (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. fol. 162v.
- 5 Az oszmán bizottság tagjaira ld. *Oszmán aga*, 1996. 147. p., 184. p.; Elcsi Ibrahim belgrádi pasa Dietrich Nehem generálishoz. Belgrád, 1119. Ramadan hó 15. [1707. december 10.] ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. fol. 214r.
- 6 Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. december 12. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. fol. 216r. Vö. Dietrich Nehem levele Michael Talmanhoz. Pétervárad, 1707. december 16. Uo. fol. 219r.: „Der herr von Lachowitz ist den 12. von hier nebst dem herr obristleutnant und ober ingenieur Dörck und dem landauditor nacher Salankemen abgangen umb dem werckh einen anfang zu machen und zu zeigen, das mann unserer seite eiferigst bemuehet die fridenscapitulationes heilig zu halten und was etwa vor mißhelligkeiten auf denen gränitzen erwachsen, nach dero richtschnurr in aller freundschaft zu applaniren.” *Oszmán aga* visszaemlékezésében a császári biztosok *Lackowitz*, az Udvari Haditanács főtolmácsa, *Türckh* alezredes, Pétervárad mérnök alezredese és *Kastner*, a generális testőrezredének századosa voltak. *Oszmán aga*, 1996. 147. p., 184. p.

aminek következtében az 1709 tavaszáig elhúzódó Habsburg–oszmán egyeztetések nagyon feszült légkörben zajlottak.

Jelen tanulmány középpontjában Johann Adam Lachowitz Habsburg-tárgyalóbiztos személye áll, akinek a kecskeméti ügy volt az utoljára teljesített megbízatása, mivel 1709 júliusában sajnálatos körülmények között életét veszítette. Nem halt erőszakos halált, de jogosan feltételezhető, hogy azok a nyomorúságos körülmények, amiket életének megelőző évtizedei során megtapasztalhatott, és amelyekbe alább némi betekintést kaphatunk, hozzájárultak betegségéhez, majd pedig halálához. Különösen értékes, hogy a hiányos forrásadottságok ellenére is bepillantást nyerhetünk a Habsburg hivatali rendszer egy alsóbb szintjén szolgálatot teljesítő ember életébe, tevékenységébe és előmeneteli lehetőségeibe, és a kirajzolódó életút felhívja a figyelmünket arra, hogy Lachowitz és sorstársai áldozatokkal teli szolgálatuk révén jelentős mértékben hozzájárultak a portai, a bécsi udvari és a Habsburg–magyar–oszmán határ menti diplomáciai rendszerek működéséhez, a két birodalom közötti konfliktusok rendezéséhez és békék megkötéséhez.⁷

7 A nagyon gazdag nemzetközi mellett ma már az újabb magyar szakirodalom is bővelkedik a Habsburg vagy portai szolgálatban álló követek, tolmácsok, kémek, csaszok életútjával foglalkozó munkákban. A továbbiakban a magyar szakirodalomból a teljesség igénye nélkül ld. Ács Pál: Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 15–27. p.; *Cziráki Zsuzsanna*: Zur Person und Erwähnung des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Renningen (1649–1666). In: Cziráki, Zsuzsanna – Fundárková, Anna – Manhercz, Orsolya – Peres, Zsuzsanna – Vajnági Márta (Hrsg.): Wiener Archivforschungen: Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Wien, 2014. 157–164. p.; *Üö.*: Habsburg–oszmán diplomácia a 17. század közepén: Simon Reniger konstantinápolyi Habsburg rezidens kinevezésének tanúságai (1647–1649). In: Századok 149. (2015) 4. sz. 835–871. p.; *Kármán Gábor*: Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete. Budapest, 2013.; *Üö.*: Zulfikár aga portai főtölmács. In: Aetas 31. (2016) 54–76. p.; *Kerekes Dóra*: Johann Christoph von Kindsberg konstantinápolyi császári követ hagyatéka 1678-ból. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények 1. (2003) 151–179. p.; *Kerekes, 2004.*; *Üö.*: Egy császári tolmács megfigyelései. Giorgio Cleronome magyarországi utazása 1664-ben. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények 2. (2004) 71–77. p.; *Üö.*: Frakcióharcok Bécsben a XVII. század végén. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények 6. (2008), 163–191. p. (a továbbiakban: *Kerekes, 2008.*); *Üö.*: Diplomata és kémek Konstantinápolyban. Budapest, 2010. (a továbbiakban: *Kerekes, 2010a.*); *Üö.*: Az első „Keleti Nyelvek Kollégiuma” Bécsben. A császári tolmácsok képzése a 17. század végén. In: Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens. Hrsg.: K. Lengyel Zsolt – Nagy József Zsigmond – Újváry Gábor. Székesfehérvár–Budapest, 2010. (a továbbiakban: *Kerekes, 2010b.*); *Kovács Ágnes*: Habsburg–oszmán diplomácia a harmincéves háború utolsó éveiben: Alexander Greiffenklau von Vollrats rezidensi tevékenysége. In: Bó-

A kezdetek

1709 decemberében Polixenia Catharina von Lachowitz, Johann Adam Lachowitz özvegye az Udvari Haditanácshoz (*Wiener Hofkriegsrat*) pénzáradékért benyújtott kérelmében elhunyt férje Habsburg-udvar fele bizonyított, harminc évig tartó hűséges szolgálataira hivatkozott.⁸ Azaz Lachowitz megjelenése a Habsburg hivatali rendszerben az 1670-es évekre esett, azonban pályafutásának elejéről kevés adattal rendelkezünk. Mindenesetre — Bartholomeus Huber és Heinrich Christoph Schwegler mellett — őt is ott találjuk a Bécsben 1674-ben Johann Baptist Podestà, a keleti nyelvek főtolmácsa által alapított Keleti Nyelvek Kollégiumának első tanulói között.⁹ A Kollégiumot azzal a szándékkal hozták létre, hogy ott tehetséges gyerekeket tanítsanak keleti nyelvekre, akiket aztán Konstantinápolyba küldtek. Ott a követ mellett tökéletesíthették nyelvtudásukat, és ezáltal biztosították a *Sprachknabek* (tolmácstanoncok), tolmácsok és követek utánpótlását. Podestà közlése alapján tudjuk, hogy Lachowitz négy évig, 1678-ig tanult a kollégiumban,¹⁰ amikor is mesterével és tanuló társaival együtt Peter Franz Hoffmann von Ankerskron császári internuncius (rendkívüli követ)¹¹ kíséretével

dai Dalma – Vida Bence (szerk.): Paletta. II. koraiújkor-történeti tudományos diákkonferencia. Tanulmánykötet. Budapest, 2015. 93–111. p.; *Papp Sándor*: Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata Konstantinápolyban. Vezírek, muftik, magyar renegátok. In: *Aetas* 31. (2016) 40–53. p.; *Szabados János*: A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz. In: *Aetas* 31. (2016) 3. sz. 77–92. p.; *Uő.*: Habsburg–oszmán kommunikáció a 17. század derekán. Johann Dietz császári futár halálának körülményei és következményei. In: Bodnár-Király Tibor – Hende Fanni – Pataki Katalin (szerk.): Szóra bírni az újkort. A III. KoraiújkorÁSZ doktorandusz konferencia tanulmányai. Budapest, 2016. 192–216. p.; *Uő.*: „Ih awer befeise mih, daß ih sie beidte zue nahbarn mahen khan.” — Die Karriere des deutschen Renegaten (Hans Caspar) in Ofen (1627–1660) im politischen und kulturellen Kontext. PhD disszertáció. Szeged, SZTE Bölcsészeti- és társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018. (Kézirat)

8 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn (=FHKA HFU) Akten 24. September 1709. Kt. 1024. fol. 342. „Polixenia Catharina Lachawiz”.

9 *Kerekes*, 2010a. 89. p. A Kollégiumot I. Lipót magyar király és német-római császár (1657–1705) 1674. október 18-án kelt utasítása alapján hozták létre. A Kollégiumról bővebben ld. *Kerekes*, 2010b. 93–106. p.

10 *Kerekes*, 2010a. 91. p.; *Kerekes*, 2010b. 103. p., 103. p. 40. jegyz.

11 Johann Peter Hoffmann von Ankerskron 1678-ban Habsburg-internunciusként érkezett Konstantinápolyba, de mivel az akkori állandó követ, Johann Kindsberg (1672–1678) 1678 decemberében meghalt, kénytelen volt a Portán maradni. Az új állandó követ, Johann Carl Terlingo de Guzmán (1679–1680) azonban már Hoffmann halála (1679. szeptember 10.) után érkezett meg.

Konstantinápolyba mehetett.¹² Lachowitz még ez év novemberben kérelmezte az Udvari Haditanácstól, hogy vegyék fel a konstantinápolyi rezidens, azaz állandó követ mellé segédnek.¹³ Majd egy 1679 őszéről a haditanácsi lajstromkönyvekben szereplő bejegyzés szerint Lachowitz édesanyja nyújtott be kérelmet arra vonatkozóan, hogy fiát vegyék fel a *Sprachknabék* közé, és a pozíciónak megfelelő járandóságot fizessenek neki.¹⁴ Az édesanya szerepvállalásáról jelenleg egyéb közelebbi információval nem rendelkezünk, de a kérelem alapján joggal feltételezhető, hogy jártas lehetett az udvari hivatali világban, ha ilyen határozottan egyengetni kívánta fia pályáját. A kérelem célba ért, hiszen az Udvari Haditanács — az 1679. október 30-i utasítása szerint — a *Sprachknabe* Lachowitznek tanulása támogatására és megélhetési költségeire 50 rajnai forintot kért kiutalni.¹⁵ Tehát a feltehetően még nagyon fiatal tanonc (sajnos a születési dátuma jelenleg még ismeretlen) kint maradhatott a Portán, hogy tökéletesítse nyelvtudását, és hogy személyes tapasztalatokat szerezhessen a keleti világban.

A jegyzőkönyvek ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy bár Lachowitznek már járt volna a *Sprachknabék* számára megítélt fizetség, 1680 áprilisában Podestà még azt kérelmezte a jelenlévő — azaz az uralkodó mellett működő — Udvari Haditanácsnál, hogy fiztessék ki három tanulója éves járandóságát, és

Kerekes, 2008. 185. p. 114. jegyz.; *Kerekes*, 2010a. 150. p. Vö. *Bertold Spuler*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). 3. Teil. In: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge 11. (1935) 338–339. p.

12 ÖStA Kriegsarchiv Hofkriegsrat Protocollbücher (= KA HKR Prot.) Bd. 354. Registratur (=Reg.) (1678) fol. 104. (1678. március 7.): „Includitur auch des Johann Adam Lachewiz memorial, so ingleichen mitgenohmen und dise vierten scholaren unter der zahl der zur comitiva gehörigen 50 personen begriffen werden.” Hoffmann útjára vonatkozóan ld.: ÖStA KA HKR Prot. Bd. 356. Reg. (1679) fol. 539–540. Podestà és tanítványai Konstantinápolyba utazásáról lásd: *Kerekes*, 2010a. 101. p. Fennmaradt az az olasz–oszmán szótár, amit Lachowitz használt nyelvtanulása során — talán Konstantinápolyban is. A szótár, amelynek borítója belső oldalán saját kezű bejegyzésben a neve és az 1678-as dátum szerepel, ma a Bécsi Egyetem Orientalisztikai tanszékén található.

13 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 353. Exp. (1678) fol. 764. (1678. november): „Johann Adam Lachewiz, so bein residenten in Türckey um eine beihilff.”

14 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 355. Exp. (1679) fol. 691r. (1679. október)

15 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 356. Reg. (1679) fol. 540v. (1679. október 30.) Vö. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 149. Konv. 1. fol. 126r.; uo. Kt. 150. konv. 1. fol. 137v.; *Kerekes*, 2004. 1221. p. Lachowitz 1680. április 16-án kapta meg hivatalos kinevezését. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 149v.; *Kerekes*, 2004. 1221. p.

emellett a Lachowitznek jóváhagyott pénzt is.¹⁶ A hivatali gépezet a bejegyzések szerint nagyon aktívan működött. A jelenlévő Udvari Haditanács az ügyben már április 16-án írt mind Georg Christoph von Kunitz konstantinápolyi rezidensnek — aki 1680. március 23-án érkezett meg a főváros közelében lévő Kücsüksekmedzséhez, ahol a Habsburg-tolmácsok és tolmáccstanoncok fogadták —,¹⁷ mind pedig az Udvari Kamarának, hogy Lachowitz kapja meg az elmaradt 300 rajnai forintját, illetve a többi tanonc — Hueber (Bartholomeus Huber),¹⁸ Pezely (Christian Esaid Pezelli)¹⁹ és Schwegler (Heinrich Christoph Schwegler)²⁰ — 100–100 rajnai forintot.²¹ Az ügyben a Bécsben hátrahagyott Haditanács augusztusban tájékoztatta a király mellett jelenlévő Haditanácsot, hogy 300 rajnai forintot utalványoznak Lachowitznak.²² Szeptemberben pedig a jelenlévő Haditanács tájékoztatta egyrészt a hátrahagyott Haditanácsot, másrészt az Udvari Kamarát, továbbá Kunitzot arról, hogy az Udvari Fizetőhivatal parancsot kapott a kifizetésekre,²³ majd a hátrahagyott Haditanács kérte a hátrahagyott Kamarát, hogy a konstantinápolyi rezidens mellett lévő tolmács, Marc’ Antonio Mamucca della Torre²⁴ részére utaljanak ki extra kiadásokra 200 birodalmi tallért, és hogy Lachowitz részére is 300 birodalmi tallért rendeltek tanulmányai fedezésére.²⁵

- 16 Johann Baptist Podestà a jelenlévő Udvari Haditanácshoz. Bécs, 1680. április. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 359. Exp. (1680) fol. 247r.
- 17 Georg Christoph von Kuniz konstantinápolyi rezidens (1680–1683). Életéről és tevékenységéről ld. *Kerekes* 2010a. 149–154. p., 158–171. p.
- 18 1688 májusában török fogságba esett. *Kerekes*, 2004. 1200. p.
- 19 Tolmáccstanonc és tolmács, meghalt 1683 végén. *Kerekes*, 2004. 1200. p.
- 20 *Kerekes*, 2010a. 95. p.
- 21 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 360. Reg. (1680) fol. 145r.
- 22 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 359. Exp. (1680) fol. 496r. Vö. A jelenlévő Udvari Haditanács Kunitzknak. 1680. augusztus 14. Uo. Bd. 360. Reg. (1680) fol. 339r.; A jelenlévő Udvari Haditanács az Udvari Kamarának. 1680. augusztus 14. Uo. fol. 342r.
- 23 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 360. Reg. (1680) fol. 389r.
- 24 Életéről és pályafutásáról ld. *Kerekes*, 2004. 1203–1209. p.; *Kerekes*, 2010a. 97–104. p.; *Kerekes Dóra*: Titkosszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos Levelezői Hálózata”? In: Kémek, ügynökök, besúgók. Az ókortól Mata Hariig. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében 2011. június 3-án megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk.: Katona Csaba. Szombathely, 2014. 114–117. p.
- 25 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 358. Reg. (1679–1680) fol. 410v (1680. szeptember 13.). Ugyanebben az ügyben ld. A hátrahagyott Udvari Haditanács a hátrahagyott Udvari Kamarának. 1680. szeptember 27. Uo. fol. 421v. Vö. A jelenlévő Udvari Haditanács a hátrahagyott Udvari Haditanácshoz. 1680. szeptember 19. Uo. Bd. 360. Reg. (1680) fol. 403r. A kiutalt pénzeket (összesen 4.000 dukátot) Ciriaco kurír vitte a rezidensnek, Kunitzknak. Uo. Bd. 358. Reg. (1679–1680)

A *Sprachknabe* Lachowitz neve 1681 novemberében ismét csak az elmaradt járandósága kifizetése miatt jelenik meg a forrásainkban, hiszen újra a Haditanácsnál jelentkezett, ahonnan panaszát továbbítottak az Udvari Kamarához, utalva arra az 1680. áprilisi határozatra, amelyben döntöttek a 300 rajnai forint kifizetéséről. Azt is megtudjuk, hogy a tervek szerint az eddig ki nem fizetett pénzért Alberto Caprara internuncius²⁶ viszi magával Konstantinápolyba.²⁷ Lachowitz mindeközben karrierje építésében is igyekezett előrelépni, mivel ugyanekkor kérelmet nyújtott be az elhunyt Giorgio Rudolphi d'Aleppino (*Georgen Rudolphi Aleppini*)²⁸ megüresedett tolmácsi helyéért.²⁹ A Haditanács kérelmét François (*Franz*) Mesgnien de Meninskivel³⁰ véleményeztette, azaz az udvar akkori főtolmácsának arról kellett nyilatkoznia, hogy Lachowitz alkalmas-e a tolmácsi posztra.³¹ Mesgnien 1682 áprilisában adott választ a Haditanácsnak,³² és bár a haditanácsi lajstromkönyv nem részletezte a főtolmács véleményét, az pozitív

fol. 435. A hátrahagyott Udvari Haditanács Kunitznak. 1680. október 18. A hátrahagyott Udvari Kamara visszajelzése a pénzek kiutalásáról a jelenlévő Udvari Haditanácsának. Uo. Bd. 359. Exp. (1680) fol. 534r.

- 26 Alberto Caprara császári internuncius 1682 februárjában indult útnak hetvenhat fős kíséretével Konstantinápolyba, hogy kieszközölje az 1664. évi vasvári béke meghosszabbítását. *Kerekes*, 2010. 153.; *Tóth Hajnalka*: A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében (1683–1690). Szeged, 2013. 58. p. és 58. p. 299. jegyz.
- 27 Lachowitz a jelenlévő Udvari Haditanácshoz. 1681. november. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 361. Exp. (1681) fol. 584r. Vö. Cleronome és Lachowitz sürgetik az elmaradt járandóságuk kifizetését. Uo. fol. 608v.
- 28 D'Aleppini Johann Christoph von Kindsberg állandó portai követ tolmácsaként Johann Peter Hoffmann internunciust kísérte, de ahogy Hoffmann, ő is elhunyt Konstantinápolyban. *Kerekes*, 2008. 175. p. 59. jegyz.
- 29 Lachowitz kérelme az Udvari Haditanácshoz. 1681. november. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 361. Exp. (1681) fol. 609r.
- 30 François Mesgnien de Meninski (1623–1698) a keleti nyelvek főtolmácsa, 1686-tól haditanácsos. Pályafutására ld. *Kerekes*, 2004. 1201–1202. p.; *Kerekes*, 2010a. 93–95. p.; *Torma Katalin*: A 18. századi végi–19. század elejei európai Háfész-fordítások. Doktori disszertáció. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. Budapest, 2013. 8. p. (<http://doktori.btk.elte.hu/lit/tormakatalin/diss.pdf>, letöltés: 2018. 07. 05.) Vö. The General Biographical Dictionary Containing an Historical and Critical Account. Ed. Alexander Chalmers. Vol. 22. London, 1815. 52–54. p.; Universal Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit oder neuestes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Hrsg. H. A. Pierer. Altenburg, 1843. 164–165. p.
- 31 Meninski a jelenlévő Udvari Haditanácshoz. 1681. november. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 361. Exp. (1681) fol. 576r.
- 32 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 364. Exp. (1682) fol. 171v.

lehetett, hiszen április 28-án már arról értesítették Lachowitzet, hogy megkapta Aleppini posztját, és ezzel a járandósága is évi 600 rajnai forintra emelkedett.³³

Ezt követően Lachowitz visszatérhetett Bécsbe: 1682 augusztusában arról értesítették a Konstantinápolyban tartózkodó Alberto Caprara internunciust, hogy a tolmácsnak kinevezett Lachowitz — aki Konstantinápolyban mellette teljesített szolgálatot — engedélyt kapott arra, hogy az ő küldöttségében térjen vissza Bécsbe.³⁴ Ekkor még talán senki sem gondolt arra, hogy a Habsburg-internunciust, Caprarát egész kíséretével és a konstantinápolyi Habsburg-rezidenst, Kunizot az alatta szolgálatot teljesítőkkal együtt Kara Musztafa pasa nagyvezír (1676–1683) viszi magával a Magyarországra induló hadjáratára, és majd csak Budáról, illetve Bécs alól engedi szabadon őket. A Habsburg hivatali gépezett rendíthetetlen működését jelzi — ami a Haditanács bizalmatlanságából vagy rendkívüli körülményekből is fakadhatott —, hogy az 1683. április 1-jei keltezésű utasításukban Caprarától is véleményt kértek arról, vajon Lachowitz valóban olyan mértékben tökéletesítette-e török nyelvtudását, amivel el tudja látni a tolmácsi feladatokat az udvarnál.³⁵ A visszaúton — immár Kara Musztafa táborában — Lachowitz továbbra is az internuncius mellett szolgált Budáig, majd pedig Bécsig.³⁶

33 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 365. Reg. (1682) fol. 181v.; ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 164. Konv. 7. fol. 169v.; Kerekes, 2004. 1222. p. Minderről az Udvari Kamara is tájékoztatást kapott.

34 Az Udvari Haditanács Alberto Caprarához. 1682. augusztus 28. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 365. Reg. (1682) fol. 457. Lachowitz tolmácsi kinevezéséről Kerekes Dóra is értekezett, és ő Giovanni Benaglia követési tolmács útinaplójára hivatkozva írta, hogy Lachowitz 1682 őszén, „két tapasztalt futárral, Costával és Petrakki Danéval utazott” Konstantinápolyba. Kerekes, 2004. 1222. p. Véleményem szerint Benaglia arról tett említést, hogy Lachowitz folyamatosan Konstantinápolyban — Benaglia házában tartózkodott —, amikor az említett futárok révén kézhez kapta tolmácsi kinevezését. *Giovanni Benaglia: Außführliche Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und wieder zurück in Teutschland, auch was sich Merckwürdiges dabey zugetragen: deß Hoch-Gebohrnen Grafen und Herrn, Herrn Albrecht Caprara etc. etc., welche er als Ihro Römisch-Keyserl. Maj. Extraordinari-Gesandter und Gevollmächtigter den Stillstand mit der Ottomannis Pforten zu verlängern, verrichtet. Franckfurt, 1687. 90. p.*

35 Az Udvari Haditanács Alberto Caprarához. 1683. április 1. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 367. Reg. (1683) fol. 264r.

36 ÖStA FHKA HFU Akten 7. November 1685. Kt. 702. fol. 135r. A Haditanács utasítása 1685. 05. 21-én kelt. Vö. Kerekes, 2004. 1222. p.

Háborúban: a császár szolgálatában

Lachowitz visszatérése Bécsbe egyáltalán nem hozott számára nyugodtabb életet, amit valószínűleg nem is sejtett, amikor jelentkezett a megüresedett tolmácsi állásra. A keresztény csapatok oszmánok felett aratott, 1683. szeptember 12-i kahlenbergi győzelme után a Lotaringiai Károly herceg (1643–1690) által vezetett császári főserег mellé rendelték tolmácsnak, így első útján Esztergom ostrománál találta magát.³⁷ Az események gyors egymásutániságában valószínűleg pénzügyekkel nem is volt ideje foglalkozni, nem így a hadi eseményektől mentes téli időszakban, 1683 végén–1684 elején, amikor ismét járandósága módosításáért — azaz a korábban Aleppinonak járó tolmácsi fizetségért — és a pénz tényleges kiutalásáért jelentkezett. Kérelmében nyomtatékosításképpen kitért a Caprara mellett és Esztergom ostroma alatt és után teljesített szolgálataira.³⁸ A tolmács járandóságának emelést végül az Udvari Hadi Fizetőhivatal 1684. május 6-án nyugtázta.³⁹

A továbbiakban Lachowitz tevékenységét — a többi török tolmácséhoz hasonlóan — a másfél évtizedig zajló és az oszmánok kárpát-medencei uralmát felszámoló háború határozta meg. Az évről évre induló hadjáratokon a császári hadsereg különböző egységeihez, különböző színterekre rendelték ki a tolmácsot és társait, mivel az ellenséggel, illetve az el- vagy visszafoglalt várakban maradt, továbbá a keresztények fogságába esett oszmánokkal való érintkezésben szükség volt a nyelvtudásukra és tapasztalataikra. Az 1684. évi hadjárat során, amikor a fő hadicél Buda várának elfoglalása volt, Lachowitzet ismét a Lotaringiai Károly vezette főserег mellé rendelték tolmácsnak, az ehhez szükséges és megfelelő fel-

37 Az Udvari Haditanács Lotharingiai Károlyhoz. 1683. szeptember 18. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 367. Reg. (1683) fol. 539r.; ÖStA FHKA HFU Akten 7. November 1685. Kt. 702. fol. 135r. A Konstantinápolyból hazatért tolmácsokat a visszafoglaló háború (1683–1699) alatt helyben foglalkoztatták, illetve csapatokhoz rendelték ki tolmácsnak. *Kerekes*, 2010a. 96. p. — Lotharingiai Károly Lachowitz utazásának előkészítése ügyében írt az Udvari Haditanácshoz, ami még aznap tájékoztatta az Udvari Kamarát is. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 366. Exp. (1683) fol. 560v.

38 ÖStA FHKA HFU Akten 18. April 1685. Kt. 695. fol. 292. Az Udvari Haditanács 1684. január 24-én kezdeményezte az Udvari Kamaránál Lachowitz fizetésének megemelését, azaz hogy az eddigi 600 gulden helyett a továbbiakban 750 guldent kapjon. Uo. fol. 284. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 369. Reg. (1684) fol. 54v. (1684. 01. 24.); Uo. Bd. 368. Exp. (1684) fol. 43r (1684. január).

39 ÖStA FHKA HFU Akten 4. April 1685. Kt. 695. fol. 295–296. Vö. Lachowitz az Udvari Haditanácshoz a kiegészítő juttatás kiutalásáról. 1684. május 5. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 368. Exp. (1684) fol. 214v.

szerelés beszerzéséhez áprilisban kérelmezte a pénze kiutalását.⁴⁰ Az ebben az évben szerzett érdemei elismeréseképpen pedig a Haditanács kezdeményezte a járandósága megemelését, igaz, nem a tolmács által várt összegben. Lachowitz ugyanis 1685 márciusában 300 gulden emelést kért,⁴¹ amit az egykori konstantinápolyi felettese, Georg Christoph Kunitz haditanácsosként szintén támogatott.⁴² Majd miután 1685 áprilisában még a zsoldhátraléka kifizetése miatt is jelentkezett a Haditanácsnál,⁴³ végül 150 gulden emelést határoztak meg neki, így az éves fizetése az 1685. május 21-i haditanácsi utasítás szerint 900 gulden lett.⁴⁴ Ambícióit pedig jól tükrözi, hogy már 1685 novemberében jelezte a Haditanács felé: számít a főtolmácsi kinevezésre is.⁴⁵

A főtolmácsi kinevezésig azonban még sok év telt el. Lachowitzet 1686-ban Joseph (Giuseppe) d'Azzariával együtt⁴⁶ újonnan a császári főserég mellé rendelték tolmácsnak.⁴⁷ Károlyi Árpád Buda és Pest visszafoglalásáról szóló monográfiájában

-
- 40 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 368. Exp. (1684) fol. 170r.; 1684. április 17. Uo. fol. 176v.; Az Udvari Haditanács Lachowitzhoz. 1684. május 31. Uo. Bd. 369. Reg. (1684) fol. 370r. Vö. uo. fol. 310v.
- 41 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 370. Exp. (1685) fol. 112r., 143v. Az 1684. évi Buda alatti szolgálatára ld. még ÖStA FHKA HFU 7. November 1685. Kt. 702. fol. 135r.
- 42 Georg Christoph Kuniz az Udvari Haditanácsához. 1685. május. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 370. Exp. (1685) fol. 291.
- 43 ÖStA HKR Prot. Bd. 370. Exp. (1685) fol. 181v.
- 44 ÖStA FHKA HFU Akten 7. November 1685. Kt. 702. fol. 135r. Vö. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 371. Reg. (1685) fol. 262v.
- 45 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 370. Exp. (1685) fol. 531v. A császári főtolmácsok jelentőségéről és feladatairól ld. *Hiller István*: A „Titkos Levelezők” intézménye. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998. 208. p.; *Kerekes*, 2004. 1199–1202. p.; *Kerekes*, 2010a. 93. p.; *Kerekes*, 2014. 126. p.
- 46 Rudolph von Rabatta (1640–1689) altábornagy és főhadbiztos az Udvari Haditanácshoz az ügyben, hogy a török tolmácsoknak, d'Azzariának és Lachowitznak ki kell-e fizetni a 60 rajnai forint élelmezési pénzt. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 372. Exp. (1686) fol. 484r. D'Azzariáról és Lachowitzról említést tett Bánrévy György a Buda visszafoglalása utáni első intézkedésekről szóló tanulmányában, miszerint d'Azzariát a Budán török tolmácsként működő Lachowitz helyére nevezték ki, Lachowitz pedig eltűnt a haditanácsi jegyzőkönyvekből. *Bánrévy György*: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 5. (1936) 261., 267. p. 58. jegyz. (a továbbiakban: *Bánrévy*, 1936.) Vö. *Kerekes*, 2004. 1225. p., ahol arról ír a szerző, hogy végül — 1686 decemberében, tehát már a vár visszafoglalása után — d'Azzariát nem Budára irányították. Ettől függetlenül korábban ott lehetett, ahogy a fenti források is erre utalnak.
- 47 Az Udvari Haditanács 1686. április 29-én tájékoztatta Rabatta főhadbiztost, hogy a főserég mellé mely török tolmácsokat rendelték. Ekkor még Lachowitz neve mellett, *Pandaleon*

megemlített egy kisebb közjátékot, ami arról is tanúskodik, hogy mennyire kockázatos feladatot vállaltak a tolmácsok. Miután a keresztények a budai ostrom utolsó szakaszában, augusztus 14-én győzelmet arattak Szári Szülejmán pasa nagyvezír (1685–1687) egy előre küldött csapata felett, Lotaringiai Károly a főhadsegédjét, Johann Wilhelm Lamberg grófot küldte Lachowitz tolmáccsal a váron üttő részhez tárgyalni, hogy felszólítsák Abdurrahman budai pasát (1684–1686), küldjön ki kezességre néhány tisztet, akik a fogoly török tisztektől értesülhetnek a történetekről. A pasa azonban golyóval fogadta őket, és — Károlyi forrásai szerint — a tolmács alól a lovat is kilőtték.⁴⁸ Arról jelenleg nincs közelebbi információnk, hogy Lachowitz megsérült-e, vagy hogy mennyire viselte meg az eset, de nem lehet véletlen, hogy az év végén ő kísért Győrbe, illetve Bécsbe a Budán fogságba esett török rabok egy részét.⁴⁹ Sőt, a Haditanács november 18-i keltezésű, Melchior Leopold von der Becknek,⁵⁰ Buda parancsnokának küldött utasításban konkrétan úgy fogalmaztak, hogy Lachowitzet meg kell menteni az összeomlástól. Azaz, kivonták a háborús területől, helyét pedig d’Azzaria vette át.⁵¹

Az Udvari Haditanács utasításának megfelelően Lachowitz állította össze a Buda alatt fogságba esett és még Budán tartózkodó török rabok listáját, illetve

Cleronome és *Gollocin* neve szerepel. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 373. Reg. (1686) fol. 120r. Majd május 9-én a vezérkarnak küldött listán már csak Lachowitz és Cleronome. Uo. fol. 132r.

48 *Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. 374–375. p. Az eseményekre ld. *Lotharingiai* Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Sajtó alá rendezte, fordította: Mollay Károly. Budapest, 1686. 172–177. p. A tolmács név nélkül felbukkan még: uo. 156. p.

49 Leopold von der Beck az Udvari Haditanácshoz. 1686. december 11. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 372. Exp. (1686) fol. 538r. Az Udvari Kamara már november 29-én arról érdeklődött, hogy mi lesz a Bécsbe szállítandó aknászokkal és tímárral, utóbbit jónak látták foglalkoztatni. Uo. fol. 544r. ácshez. Heinrich Christoph Schwegler 1687 januárjában jelentette, hogy Lachowitz a szattyánkészítő tímárral megérkezett Győrbe. Uo. Bd. 374. Exp. (1687) fol. 43r. A foglyokat megemlítette von Beck is 1688. júniusi, a Haditanácsnak szóló levelében. Uo. Bd. 376/1. Exp. (1688) fol. 426r. Vö. Von der Beck az Udvari Haditanácshoz. 1686. november 13. Bd. 372. Exp. (1686) fol. 490r: „Der cammer habe er [von der Beckh] auch daß an ihne abgeloffene schreiben geanthworthe, daß sich keine türckhische miniers zu Ofen befunden, es weren aber einige noch vormahls mit dem dolmätisch Lachouiz herauß geschickht worden, welche noch villeicht zu Wien sein würden.”

50 Melchior von der Beck személyére ld. Des Heil. Röm. Reichs Genealogisch-Historisches Adelslexicon. Hrsg.: Johann Friedrich Gauhen. Leipzig, 1740. 85–86. p., https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Beckh_Melchior_Leopold_Freiherr (utolsó letöltés: 2018. 08. 18.)

51 „Lachewiz, umb sich durch dises vor dem ruin zu retten. Der Lachewitz stelle alsobaldt an hero beordert werden, an deßen stell der Azaria hinab gehet.” ÖStA KA HKR Prot. Bd. 373. Reg. (1686) fol. 424r.

listáit, amikről Beck a Bécsbe küldött november 13-i jelentésében is említést tett, továbbá azt is leírta, hogy a foglyok közül sokan megbetegedtek, akiket már elküldött Győrbe.⁵² Felmerült annak a lehetősége, hogy a foglyokat kicseréljék a még oszmán kézen lévő egri és székesfehérvári vár keresztény rabjaira.⁵³ Majd Beck parancsnok decemberben Lachowitz-cel két elfogott aknázt (*Minirer*) és egy tímárt Bécsbe küldött.⁵⁴ A tolmács pihenője azonban nem tartott sokáig, mivel 1687 májusában ismét kijelölték tolmácsnak a főserg mellé d'Azzariával és az egykori Podestà-tanítvány Heinrich Christoph Schweglerrel együtt.⁵⁵ Lachowitz

-
- 52 Leopold von der Beck az Udvari Haditanácshoz 1686. november 6-án írt levelében jelezte Kollonich Lipót győri püspök (1686–1691) azon óhaját, hogy a foglyokat Győrbe szállítsák. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 372. Exp. (1686) fol. 481r. Ld. még Leopold von der Beck az Udvari Haditanácshoz. 1686. november 13. Uo. fol. 490r. Vö. *Bánrévy*, 1936. 250. p., 261. p. A Budán 1686-ban fogságba esett hadifoglyokról készült listákról és a foglyok vallomásairól, illetve sorsukról legújabbán ld. *Géra Eleonóra*: Pillanatképek az ostrom utáni Budáról: török hadifoglyok, kincskeresők, szerencsevadászok. In: Fons 23. (2016) 2. sz. 147–206. p. Vö. még *Herczog József*: A Budán és Pesten fogságban lévő törökökről 1686. okt. 25-én készült jegyzék (1686). In: *Hadtörténelmi Közlemények* 17. (1916) 434–435. p.; *A budai várban őrzött török rabok jegyzéke. 1686. október 25.* Buda visszafoglalásának emlékezete. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 575–576. p.
- 53 Leopold von der Beck az Udvari Haditanácshoz. 1686. november 6. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 372. Exp. (1686) fol. 479v. Vö. Beck felterjesztése ugyanebben a témában. 1686. október 30. Uo. fol. 480r. Miközben a budai parancsnok a fogolycserén fáradozott, jelezte a Haditanácsnak, hogy a törökök többsége megbetegedett, és körülbelül 18 janicsárt tudnak elküldeni Székesfehérvárra, hogy kicseréljék ugyanennyi német fogolyra. Uo. fol. 481r. 1686. december 10-én pedig Beck arról jelentett, hogy hány törököt küldtek Győrbe és hányan haltak meg. Remélte, hogy a Lachowitz által vitt két lista már megérkezett Bécsbe. Uo. fol. 490r. A listák december 19-én még nem voltak Bécsben. Ld. erről a Haditanács leirata Beckhez. Uo. Bd. 373. Reg. (1686) fol. 489.
- 54 Leopold von der Beck az Udvari Haditanácshoz. 1686. december 11. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 372. Exp. (1686) fol. 538r. Az Udvari Kamara már november 29-én arról érdeklődött, hogy mi lesz a Bécsbe szállítandó aknászokkal és tímárral, utóbbit foglalkoztatni akarták. Uo. fol. 544r. Heinrich Christoph Schwegler 1687 januárjában jelentette a Haditanácsnak, hogy Lachowitz megérkezett Győrbe a szattyánkészítő tímárral. Uo. Bd. 374. Exp. (1687) fol. 43. A foglyokat még Beck is megemlítette 1688. júniusi jelentésében. Uo. Bd. 376/1. Exp. (1688) fol. 426r: „Der cammer habe er [von der Beckh] auch, daß an ihne abgeloffene schreiben geanthworhet, daß sich keine türckhische miniers zu Ofen befünden, es weren aber einige noch vormahls mit dem dolmätsh Lachouiz herauß geschickht worden, welche noch villeicht zu Wien sein würden.”
- 55 Ld. az Udvari Haditanács rendelkezése a vezérkarról. 1687. május 5. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 375. Reg. (1687) fol. 253r.

ez évi működéséről azonban jelenleg nem rendelkezünk részletesebb információkkal.

A Habsburg-tolmács a béketárgyalásokon

Az 1688. év mind az oszmánok elleni háború menetében, mind Lachowitz tolmács életében fordulópontot jelentett. A háború menete megakadt miután XIV. Lajos francia király (1643–1715) serege betört a pfalzi területekre, ezzel pedig elvonta a Habsburg-haderő jelentős részét a magyarországi hadszínterről. Ugyanakkor az oszmán fél a háború kitörése óta elszenvedett jelentős veszteségei miatt időnyerés céljából ajánlatot tett a béketárgyalások megkezdésére, majd portai követek indultak a császárvárosba: Zülfikár efendi⁵⁶ és Alexandro Mavrocordato főtolmács,⁵⁷ valamint Tommaso Tarsia,⁵⁸ Velence portai főtolmácsa. A közel 100 fős kísérettel rendelkező követség 1688 szeptemberében érkezett Belgrádba, majd október 13-án Pottendorfba, ahol elszállásolták őket, és Lachowitz tolmács kísérte őket a császári udvarba. A követség Belgrádtól Pottendorfig tartó útjáról, a közben történetekről és a császári kihallgatás szertartásrendjéről Lachowitz 1689. február 8-i beszámolójában olvashatunk.⁵⁹ A császári meghallgatásra 1689. február 8-án került sor,⁶⁰ de addigra már az oszmánok ajánlatára adott császári

56 Zülfikár efendi 1688–1689. évi bécsi tárgyalásairól készült kéziratát ld. *Zülfikár műkalemesi*. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, H.O.90. Vö. *F. Molnár Mónika*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701). Doktori disszertáció. Eötvös Lóránd Tudományegyeteme Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2008. (oldalszámozás a pdf dokumentum alapján, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/fmolnar/phdmolnar.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 08. 18.) 45. p. 103. jegyz. (a továbbiakban *F. Molnár*, 2008.)

57 Alessandro Maurocordato portai főtolmács (1673–1709). Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 96–97. p.; *F. Molnár*, 2008. 53. p.

58 Róla ld. *Ella-Natalie Rothman*: Between Venice And Istanbul. Trans-Imperial Subjects And Cultural Mediation In The Early Modern Mediterranean. Univ. of Michigan. Phil. Diss. 2006. (kézirat, <https://utsc.utoronto.ca/~rothman/RothmanDiss.pdf>, utolsó letöltés: 2018. 08. 10.) 240. p., 247. p., 338. p.; *Kerekes*, 2008. 181. p. 93. jegyz.

59 ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 153. Konv. 3. fol. 41–49. (saját kezű); Uo. Kt. 154. Konv. 1. fol. 57–64. (másolat). A jelentést magyar fordításban ld. *Szita-Seewann*, 1999. 27–32. p.

60 Lachowitz 1689. január 12-én kapott utasítást arra, hogy a követséget elkísérje az uralkodói audienciára, ahol szükségesnek tartották a tolmács jelenlétét is az egyébként jelenlévő főtolmács, Meninsky mellett. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 153. Konv. 4. fol. 97r. A császár instrukciójára

válasz is készen állt.⁶¹ Lachowitz februárban a Pottendorfban tartózkodó oszmán követség mellől, a követség tagjainak beszámolója alapján tett jelentést a Portára megérkezett Habsburg-küldöttség utazásáról, és a szultáni kihallgatáson követett szertartásrendről is.⁶²

A tolmácsnak az oszmán követség melletti munkájáról az Udvari Haditanácshoz küldött jelentéseiből és azok rövid kivonataiból értesülünk. 1689 áprilisában például arról tájékoztatta a Haditanácsot, hogy bizalmas beszélgetések révén hasznos és megbízható információkat tud szerezni a küldöttség tagjaitól.⁶³ Ugyancsak áprilisban egy, a győri kvártélymestertől megszökött Szülejmán nevű török ügyében levelezett,⁶⁴ júniusban pedig továbbította az udvarba annak az oszmán-török nyelvű levélnek a fordítását, amit Budáról küldtek Zülfikár efendinek.⁶⁵ Decemberben az uralkodó mellett jelenlévő Udvari Haditanács a hátrahagyott Udvari Kamarát arra kérte, hogy Lachowitzen keresztül fizessék ki Baráth Ádám győri élelmezési igazgatónak azt a 24 rajnai forintot, amivel az oszmán küldöttség tartozik neki.⁶⁶ 1690 januárjában pedig Lachowitz azzal a kéréssel fordult a Haditanácshoz, hogy engedélyezzék az oszmán főtollmácsnak, Mavrocordonak, hogy nyolc pár pisztolyt vásárolhasson az emberei számára, Zülfikár efendi pedig a borbélyának hat különleges nyírókést vehessen. A Hadi-

adott válasz, és az oszmán követség kérései olvashatók Lachowitz 1689. január 16- jelentésében. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 153. Konv. 4. fol. 110–117. A török követség Pottendorfban tartózkodása során Lachowitz többször utazott Bécs és Pottendorf között.

61 *Szita–Seewann*, 1999. XXIX–XXX. p., 10–16. p.; *F. Molnár*, 2008. 4. p.

62 ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt 153. fol. 166–170. A jelentés magyar fordításban ld. *Szita–Seewann*, 1999. 23–25. p. Vö. Az Udvari Haditanács 1688. november 5-i rendelkezése arról, hogy Lachowitznak továbbra is a török internunciátúra mellett kell tevékenykednie. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 377. Reg. (1688) fol. 517r. Polixenia Catharina von Lachowitz évjáradékért benyújtott kérelme. ÖStA FHKH Hoffinanz Österreich (=HFÖ) Akten 12. Dezember 1710. Kt. 1902.

63 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 378. Exp. (1689) fol. 203v.

64 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 378. Exp. (1689) fol. 252r.

65 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 378. Exp. (1689) fol. 379v. November 20-án a hátrahagyott Udvari Haditanács átküldte a jelenlévő Udvari Haditanácsnak azt a három levelet, amiket Hasszán aga vitt Zülfikár efendinek és Lachowitznak. Uo. Bd. 382. Reg. (1689) fol. 147v. Közben három török — *Thophan (Theophani)*, *Thodori (Theodoro)* és *Lefteri (Liberto)* —, akik eredetileg görög származásúak voltak, áttértek a keresztény hitre, és Komáromban maradtak. De nem volt miből megélniük, és nem kaptak engedélyt arra, hogy a kitanult mesterségükkel foglalkozzanak, így kérelmezték, hogy helyezték őket máshova. Uo. fol. 147v.; Uo. Bd. 378. Exp. (1689) fol. 658r.; Uo. Bd. 380. Exp. (1689–1690) fol. 276v–277r.

66 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 382. Reg. (1689) fol. 203r.

tanács engedett a kérésnek, de a fent említett mennyiséget nem léphették túl.⁶⁷ Lipót császár Lachowitznek a tolmácsként és kíséreként 1688. szeptember 5. és 1689. február 6. között végzett munkájáért 900 rajnai forint kiutalását rendelte el.⁶⁸ Majd a tolmács 1690 áprilisában útlevelet kért két rác számára, akik közül az egyik Belgrádba, a másik pedig Bécsbe akar menni.⁶⁹ Májusban pedig ismét egy jegyzéket juttatott el a Haditanácshoz a Portától az akkor már Komáromban tartózkodó, pontosabban visszatartott oszmán követségnek küldött iratokról.⁷⁰

Talán az elmúlt években elvégzett feladatok is inspirálták — de Meninski súlyos betegsége mindenképpen —, hogy 1691 augusztusában Lachowitz kérelmezte a császári főtollmácsi fokozat elnyerését,⁷¹ amit ekkor még nem kapott meg. A következő évekből pedig jelenleg nagyon esetleges adatokkal rendelkezünk róla, feltehetően Bécsben tartózkodott, és kisebb török küldöttségek mellé rendelhették ki tolmácsolni. Ezekből az évekből elsősorban a neki és társainak kiutalt járandóságok elmaradása miatti panaszok kapcsán bukkan fel a neve a forrásokban. 1692 januárjában pedig azért írt a Haditanácsnak, mert két Neustadtnál elfogott török beszélni akart volna vele a váltságdíjukról.⁷² Ekkor a Haditanács még nem döntött a további feladatairól,⁷³ de kevésssel később egy Pottendorfba érkezett kisebb török küldöttség mellé küldték Wolfgang Joseph Kreutz Generalwachtmeisterrel, és ekkor a költségeik kifizetéséért fordult a Haditanácson keresztül a Kamarához.⁷⁴ Áprilisban maga Lachowitz kért instrukciót a távozó török küldöttség kapcsán, és érdeklődött az újabb feladatai felől,⁷⁵ és bár április 22-én választ is kapott levelére az Udvari Haditanácstól, a fennmaradt rö-

67 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 380. Exp. (1689–1690) fol. 270v–271r.

68 ÖStA FHKA HFÖ Akten 30. Oktober 1705. Kt. 1764. Csatolva Lipót rendeletének másolata. 1689-ben a kanizsai blokádban szolgálatot teljesítő Heinrich Schwegler tolmács, amikor megnövekedett költségei miatt a járandóságán felüli kifizetéséért folyamodott a Haditanácshoz, éppen Lachowitzra hivatkozott, akinek plusz költségeit megtérítették és napi 6 forintot fizettek neki. *Kerekes*, 2010a. 96–97.

69 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 384. Reg. (1690) fol. 114v.

70 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 384. Reg. (1690) fol. 214v. A követség feltartóztatásáról ld. a követek Komáromban 1690. július 4-én keltezett tiltakozását és panaszait. *Szita–Seewann*, 1999. 34–38. p. Ennek a császárhoz eljuttatott példányát Lachowitz fordított német nyelvre. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 154. fol. 134–138.

71 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 385. Exp. (1691) fol. 460r. A tisztségre Podestà is bejelentkezett.

72 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 387. Exp. (1692) fol. 7r., fol. 80r.

73 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 387. Exp. (1692) fol. 7r.

74 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 387. Exp. (1692) fol. 43r.

75 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 387. Exp. (1692) fol. 193.

vid bejegyzésből nem derül ki, hogy hova rendelték.⁷⁶ A török küldöttség mellett végzett munkája során, 1692-ben mint „ksl. hoff- und veldt dolmetschen”-nek 103 rajnai forintot utaltak ki.⁷⁷ Bő egy évvel később, 1693 őszén Lachowitz még mindig azért tett panaszt az Udvari Kamaránál, mert nem tudta elérni, hogy a járandóságát az Udvari Hadi Fizetőhivatal kiutalja.⁷⁸ Az iratok tanúsága szerint valójában sem a tolmácsok, sem a körülöttük dolgozók nem kapták meg a fizetésüket, amit a Kamara számon is kért a Hadi Fizetőhivaltól.⁷⁹ Egy év múlva Lachowitz már azt kérelmezte az Udvari Haditanácsnál, hogy az évi járandóságát 300 forinttal növeljék.⁸⁰

Néhány év kimaradás után, 1697 februárjában Lachowitz nevével egy hagyatéki ügy kapcsán találkozunk: két örökös nő — egy lány és mostohaanyja — vitájában egy meg nem keresztelt török nő hovatarozásának megállapítása volt a kérdés. Az ügyben Lachowitzet kérték fel, hogy a török nő kihallgatásánál és megesketésénél fordítson neki németről török nyelvre.⁸¹

Ahogy 1679-ben, közel húsz év elteltével egy fontos pozíció betöltése végett 1698 szeptemberében ismét Lachowitz édesanyja, „Johanna Maximiliana (Guardi Damasin) Lachewitzin” fordult kérelemmel az Udvari Haditanácshoz: „bitt ihren sohn, den Johann Adam Lechewitz mit zu denen friedens tractaten zu schickhen und ihme den Dalman [Michael Talman] nicht vorgehen zu lassen.”⁸² Talman jóval fiatalabb lehetett Lachowitznél, 12 évvel később, 1691-ben vetek fel a tolmácsok közé.⁸³ De vagy ígéretesebbnek bizonyult, vagy befolyásosabb támogatói voltak az udvarnál, és ezért kellett Lachowitz édesanyjának is bevetnie befolyását. A Haditanács szeptember 25-én kommunikált döntése értelmében a karlócai

76 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 389. Reg. (1692) fol. 218.

77 ÖStA FHKA HF Bücher 1692. Bd. 991. fol. 194v (1692. április 18.), 296r (1692. június 19.). 1692. április 19-én az Udvari Kamara utasította az Udvari Hadi Fizetőhivalt, hogy a török követtség mellé kirendelteknek, köztük Lachowitznak a járandóságát fizessék ki. Uo. HFÖ Akten 19. April 1692. Kt. 1482.

78 ÖStA FHKA HFU Akten 23. Dezember 1693. Kt. 821. Lachowitz kérelme: fol. 351.

79 ÖStA FHKA HFU Akten 23. Dezember 1693. Kt. 821. Az Udvari Kamara levele, 1693. november 16.: fol. 352. A Hadi Fizetőhivatal jelentése Lachowitz hátralékát illetően. Uo. fol. 351r.

80 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 393. Exp. (1694) fol. 583.

81 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 399. Exp. (1697) fol. 71r–v.

82 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 403. Exp. (1698) fol. 626r. Talman is kérelmezte, hogy kirendeljék a béketárgyalásokhoz. Lachowitz édesanyjának szerepvállalása az ügyben már Kerekes Dórának is feltűnt. *Kerekes*, 2004. 1223. p. 182. jegyz.

83 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 386/1. Reg. (1691) 396v.; *Kerekes*, 2004. 1226. p.

béketárgyalásokhoz két török tolmácsot rendeltek ki: Lachowitzet és Talmant.⁸⁴ A karlócai béketárgyalások császári küldöttségének két miniszteri rangban álló tagja Wolfgang Oettingen-Wallerstein gróf (1629–1708) és Leopold Anton Joseph Schlick gróf (1663–1723) voltak, a küldöttségben helyet kapott Luigi Ferdinando Marsigli gróf, császári ezredes, földrajztudós és kartográfus is.⁸⁵

Lachowitz — saját visszaemlékezése alapján — 1698. október 14-én érkezett meg Karlócára, hogy a béketárgyalásokon teljesítsen szolgálatot.⁸⁶ Amikor kirendelték a tárgyalásokhoz, éppen a Savoyai Jenő herceg (1663–1736) vezette császári főereg mellett tartózkodott, amely már téli elszállásolásra készült, és a tolmács nem volt felkészülve a közelgő hideg időjárásra. Így utólag kellett kérelmeznie, hogy küldjenek utána megfelelő felszerelést és pénzt, mert a szükséges holmikat Péterváradon csak kétszeres áron tudta volna beszerezni.⁸⁷ A tárgyalásokhoz kirendelt Michael Talman felszerelésre és útiköltségre 300 rajnai forintot kapott, és a maga, a szolgálja és a lova ellátására napi 5 vagy havi 150 rajnai forint kiutalásáról döntöttek. Lachowitz esetében azonban a pénzügy számára problematikusabb volt a járandósága kiszámolása, mivel már a hadszíntérről utazott a tárgyalások helyszínére. Bécsben aggályosnak tartották, hogy ugyanazt a pénzt kapja, mint Talman, hiszen nem Bécsből kellett utaznia, és úgy gondolták, hogy a szükséges ruházat egy részét már korábban meg kellett vennie. Így kevesebb pénzt, 300 helyett 200 rajnai forintot akartak fizetni neki.⁸⁸

Lachowitz karlócai béketárgyalásokon való megjelenésének és tevékenységének vizsgálata azért is igazán érdekes, mivel a békekötéssel foglalkozó későbbi

84 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 404. Reg. (1698) fol. 399v. Mind Talmannak, mind pedig Lachowitznak kiküldték az utasítást, illetve Till haditanácsi titkár is kapott értesítést arról, hogy két tolmácsot és két írnot rendeltek a tárgyalásokhoz. Uo.

85 *Szita–Seewann*, 1999. XXXVII.

86 ÖStA FHKA HFU Akten 5. Oktober 1699. Kt. 909. fol. 339. Az Udvari Haditanács az Udvari Kamarához arról, hogy Lachowitzot a tárgyalásokhoz rendelték (1698. 07. 25.). Vö. még Johann Caspar Anton Hammerschmid császári élelmezési tiszt utazási naplója Béctől Karlócára a békekötés helyszínére. *Szita–Seewann*, 1999. 98. p.

87 ÖStA FHKA HFU Akten 5. Oktober 1699. Kt. 909. fol. 339.

88 ÖStA FHKA HFU Akten 20. Januar 1699. Kt. 898. fol. 338r, 342r–v. Lachowitznak a karlócai tárgyalások idején (168 napot volt jelen) napi 6 forint volt a járandósága, azonban a Hadi Fizezőhivatal csak napi 5 rajnai forintot fizetett ki neki. Maga Lachowitz aapidíját 1698. július 19-től 1699. március 31-ig számolta ki, ami összesen 1008 forintot tett ki, de csak 840 forintot kapott meg. Ld. Lachowitz kérelmei az Udvari Kamarához. Uo. HFÖ Akten 30. Oktober 1707. Kt. 1764. Csatolva egy másolat I. Lipót rendelkezéséről 1698. július 19-i dátummal, hogy aapidíja 6 rajnai forint.

szakirodalomban a neve elvéve vagy egyáltalán nem bukkan fel: ahol megemlítik a Habsburg-oldal tolmácsát, ott szinte kizárólag Michael Talman neve szerepel.⁸⁹ Bár Johann Caspar Anton Hammerschmid császári élelmezési tiszt naplójában első tolmácsként említette Lachowitzet, ahogy a haditanácsai lajstromkönyv is,⁹⁰ és ahogy ezt özvegye is megemlíttette róla az évjáradékért benyújtott kérelmében.⁹¹ Neve háttérbe szorulása talán annak is köszönhető, hogy Talman később jelentősebb karriert futott be: 1703-ban követési titkár lett Konstantinápolyban, majd 1704-ben elnyerte a rezidensi posztot, amit 1714-ig, illetve 1716 és 1718 között töltött be, a pozsareváci béketárgyalásokon pedig haditanácsosként vett részt.⁹² A két tolmács Karlócán végzett munkája nehezen megfogható, mivel a tárgyalásokról fennmaradt iratanyagban saját aláírással szereplő jelentéseket nem igazán találunk tőlük, a követek mellett tolmácsoltak és „titkároskodtak”. Ugyanakkor több Bécsbe küldött jelentésről feltételezhető, hogy azok Lachowitz kézírásával készültek.

A béke megkötése után feltehetően bejelentkezett a konstantinápolyi rezidenci posztért.⁹³ Ezt biztosan nem kapta meg, de titkárként és tolmácsként („der secretario der orientalischen sparchen”) Leopold Mamucca della Torre⁹⁴ tolmács-csal („der orientalischen sprachen dollmäschen”) együtt a Haditanács a Konstantinápolyba induló, Oettingen gróf vezette Habsburg-követség mellé rendelte.⁹⁵ Maga Lachowitz egy 1705. évi beadványában azt emelte ki, hogy Kecskemétről

-
- 89 Seewann megemlíttette a delegációhoz rendelt Talmant mint tapasztalt tolmácsot, de Lachowitzet nem. *Szita–Seewann*, 1999. XXXVII. p. Vö. *Onno Klopp*: Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frueuden von Carlowitz 1699. Graz, 1882. 520. p. Hammer-Purgstall sem tett említést Lachowitzről, csak Talmanról. *Josef Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reichs. Bd. 6. Pest, 1830. 656. p. Vö. *Acsády Ignác*: A karloviczi béke története, 1699. Bp. 1899. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 18.), ahol szintén nem szerepel Lachowitz.
- 90 Johann Caspar Anton Hammerschmid császári élelmezési tiszt utazási naplója Béctől Karlócára a békekötés helyszínére. *Szita–Seewann*, 1999. 98. p.
- 91 ÖStA FHKA HFÖ Akten 12. Dezember 1710. Kt. 1902. Vö. A velencei követ jelentése a karlócai béke előkészítéséről, lefolyásáról. *Szita–Seewann*, 1999. 199. p.
- 92 Talmanra ld. 3. jegyz. hivatkozásai.
- 93 Ebben a kérdésben egyelőre csak Kerekes Dóra felvetésére (*Kerekes*, 2004. 1223.) tudok hagyatkozni, mert konkrét adatot mostanáig nem találtam.
- 94 Marc Antonio Mamucca della Torre fia, Konstantinápolyban teljesített szolgálatot a visszafoglaló háború végéig. *Kerekes*, 2010a. 102.
- 95 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 407. Reg. (1699) fol. 247v., 249r., 322v.; ÖStA FHKA HFU Akten 5. Oktober 1699. Kt. 909. Wolfgang Öttingen gróf (1629–1708) konstantinápolyi követségéről ld. *Joseph Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 7. Pest, 1831. 16–28. p.

rendelték vissza Szalánkeménre, hogy ott a ratifikációk kicserélésénél tevékenykedjen.⁹⁶ 1699-ben először 1000 rajnai forintot, majd a Konstantinápolyba induló követség tagjaként utazási költségeire ismét 500 rajnai forintot utaltak ki neki.⁹⁷ Oettingen gróf 1699. október 20-tól 1701. január 29-ig tartó konstantinápolyi útját megörökítő Simpert Niggel neresheimi apát (1682–1706) többször említést tett Lachowitz jelenlétéről, akiről megjegyezte: „ein in disen [orientalischen] Sparchen und Landen sehr wohl erfahrner Mann”.⁹⁸ Az apát leírásából tudjuk, hogy Lachowitz a követség 15. hajójában utazott a *Sprachknabé*kkal,⁹⁹ az út során Batina alól Oettingen előreküldte őt először Péterváradra Dietrich Heinrich Nehemhez, hogy informálódjon a terjedő pestisjárványról, majd Belgrádba, hogy érdeklődjön az oszmán nagykövet érkezéséről.¹⁰⁰ Később, már Bujücssekmedzséből (Ponte Grande) is tájékozódás végett küldték előre Konstantinápolyba, ahol a reiszülküttáb is fogadta.¹⁰¹ Majd a küldöttség megérkezése után szintén Lachowitz ment a reiszülküttábhöz, hogy audienciát eszközöljön ki a császári követnek.¹⁰²

A Habsburg–oszmán határvidéken a XVIII. század elején és a hagyatéék

A konstantinápolyi nagykövetségi út után ismét csak fizetésbeli elmaradások kapcsán találkozunk Lachowitz titkár és tolmács nevével.¹⁰³ Feltehetően valamikor ekkor, a század első éveiben nyerhette el az udvari főtolmácsi tisztséget is, körülbelül azzal egy időben, hogy Talman megkapta a konstantinápolyi rezidensi

Ezzel egyidejűleg Talmant az érkező oszmán nagykövetség mellé rendelték. ÖStA KA HKR Prot. Bd. 407. (1699) Reg. fol. 248r., 249v.

96 ÖStA FHKA HFÖ Akten 30. Oktober 1705. Kt. 1764.

97 ÖStA FHKA Hoffinanz Bücher Bd. 1019. fol. 606. (1699. 10. 05.). 1703. július 1-től a fizetése 900 forint volt. Uo. HFÖ Akten 8. Februar 1704. Kt. 1718. fol. 321.

98 *Simpert Niggel*: Diarium oder ausführliche curiose Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wieder zuruck in Teutschland. Augspurg, 1701. 7. p. (A továbbiakban *Niggel*, 1701.)

99 *Niggel*, 1701. 13. p.

100 *Niggel*, 1701. 34. p.

101 *Niggel*, 1701. 114., 115. p.

102 *Niggel*, 1701. 121. p.

103 ÖStA FHKA HFÖ Akten 18. Februar 1707. Kt. 1799.

tisztságot.¹⁰⁴ 1707 őszén pedig — ahogy a tanulmány bevezetőjében említettem — a határ menti vitás kérdések rendezésével megbízott küldöttség biztosának nevezték ki, Nehem péterváradai parancsnoknak alárendelve. Szeptember 15-én az Udvari Haditanács átirat az Udvari Kamarának, hogy Lachowitz megélhetési és utazási költségeinek fedezésére pénzt utaljanak ki. A Kamara szeptember 30-án jelezte, hogy havi 300 rajnai forint ellátásban tudják részesíteni.¹⁰⁵ Lachowitz pályafutásában pedig ismét egy fokkal feljebb léphetett a ranglétrán, miután I. József (1705–1711) 1707. október 30-án császári tanácsossá nevezte ki.¹⁰⁶

A Habsburg és az oszmán vizsgálóbizottságok felállítására elsősorban a rác katona elemek 1707. április 3-án Kecskemét ellen végrehajtott rajtaütése és annak következményei miatt volt szükség. Ám amikor 1707. december 10-én végre találkozott Szalánkeménél a két küldöttség, kiderült, hogy a Porta teljhatalmú megbízottja, az oszmán kormányzat háborúpárti tagjai közé számító, nehéz természetű Elcsi Ibrahim belgrádi pasa (1707–1708)¹⁰⁷ több, évek óta húzódo határ

104 1704-ben udvari tolmácsként említik. Vö. *Zsuzsa Barbarics-Hermanik*: İbrahim Mütefferika als transkultureller Vermittler im Osmanischen Reich. In: *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Arno Strohmeier–Norbert Spannenberger. Stuttgart, 2013. 292. p. 61. jegyz.

105 ÖStA FHKA HFÖ Akten 3. Oktober 1707. Kt. 1815. Az Udvari Kamara az összeg megállapításánál az 1699-ben Adolph Ehrmann-nak kiutalt összeget vette alapul, aki a határkijelölő bizottság munkájában vett részt. Ehrmannra ld. *F. Molnár*, 2008. 184. p. További adatok Lachowitz járandóságára vonatkozóan: ÖStA FHKA HFÖ Akten 12. März 1708. Kt. 1825.; uo. Akten 15. September 1708. Kt. 1839.; uo. Akten 27. November 1708. Kt. 1844.

106 ÖStA FHKA Sammlungen und Selekte, Familienakten, (a továbbiakban: SUS Fam. A.) L-2. fol. 11.

107 Elcsi Ibrahim pasa — korábbi dzsebedzi basi — a karlócai békekötést követően, 1700 januárjában a Porta hivatalos nagykövetségként érkezett Bécsbe. *Anonim osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704)*. Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara, 2000. 138. p. Majd a Bécsből visszatérő pasát a temesvári vilajet élére nevezték ki. Kinevezésére ld. *F. Molnár Mónika*: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. In: *Századok*, 140. (2006) 1486. p.; *F. Molnár*, 2008. 168. p., 222. p.; *Oszmán aga*, 1996. 145. p. Vö. *Johann Nepomuk Preyer*: Monographie der königlichen Freistadt Temesvár. Temesvár, 1853, 54; Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*. Bd. 1. Leipzig, 1861. 202. p.; *Johann Heinrich Schwickker*: Geschichte des Temeser Banats. Pest, 1872. 271. p., 298. p.; *Pesty Frigyes*: Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. In: *Magyar Történelmi Tár*, 12. (1863) 260. p., amely munkákban Elcsi Ibrahim pasa tévesen az 1704. évben szerepel temesvári pasaként. Vö. még *Fenyvesi László*: A temesközi–szörényesi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. (Studia Agriensia, 14.) Szerk.: Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Eger, 1993. 264. p. 1707-ben Elcsi Ibrahim belgrádi helytartó lett, és itt tevékenykedett 1708 októ-

menti vitás kérdés rendezését is napirendre tűzte, sőt azok kielégítő rendezésétől tette függővé a kecskeméti ügy tárgyalását.¹⁰⁸ Így egyeztetéseket kellett kezdeni a határ menti csardakok (örházak) és a császáriak által még 1704-ben (!) a durazzói kikötőben megtámadott és eltulajdonított két francia hajó ügyében is.¹⁰⁹ A pasa, aki a karlócai tárgyalások és az azt követő követcsere idejéből már bizonyosan ismerte Lachowitzet, a határ menti egyeztetések ideje alatt többször magához rendelte Belgrádba, hogy személyesen kérdezze ki, bár ilyenkor inkább fenyegetőzött és vádaskodott. 1708 május–júniusában pedig több hétig fogságban tartotta az ismét hozzá érkező titkár, ezzel kényszerítve a császári oldal megbízottját, Nehem parancsnokot és a bécsi udvart feltételei elfogadására.¹¹⁰ Arról ismét csak nem szólnak a források, hogy egy ilyen lehetetlen helyzet miképpen hagyott nyomot Lachowitz lelkén, és bizonytalan annak a megítélése is, hogy mennyire lehetett felkészíteni a tolmácsokat, megbízottakat hasonló váratlan történésekre, bár az adott korszakban választott szakmájukból adódóan mindig számítaniuk kellett rá. Mindenesetre Nehem Lachowitzet belgrádi fogsága után, de még a tárgyalások befejezése előtt egy rövid időre Bécsbe küldte.¹¹¹

A kecskeméti ügy lezárására végül már az új belgrádi pasa, Ali pasa regnálása idején (1708–1710)¹¹² 1709 tavaszán került sor. Ez év februárjában, áprilisában

berében bekövetkezett haláláig. *Oszmán aga*, 1996. 147. p., 206. p., 232. p. 92. jegyz.; *Fekete Lajos*: A Rákóczi–Aspremont-levéltár török iratai. In: Uő.: A hódoltság török levéltári forrásai. Budapest, 1993. 441. p., 441. p. 20. jegyz. (a továbbiakban: *Fekete*, 1993.); *Tóth*, 2018. A pasa természetére vonatkozóan ld. Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1707. december 17. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. fol. 218r.; *F. Molnár*, 2008. 104–105. p., 184. p.

108 A kérdésre részletesen ld. *Tóth*, 2018.

109 Michael Talman jelentése az Udvari Haditanácshoz. Konstantinápoly, 1707. november 7. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 177. Konv. 3. Fol. 177r. Vö. *Oszmán aga*, 1996. 188–191. p. A durazzói ügyről ld. *Szabados*, 2015. 96–97. p.

110 *Oszmán aga*, 1996. 200–205. p., 232. p. 90–92. jegyz. Az aga arról írt, hogy 20 napig tartották fogva Lachowitzot, de tudjuk, hogy a titkár május 21-én ment Belgrádba és még egy hónap elteltével is ott tartózkodott. Adam Johann Lachowitz jelentése Dietrich Nehemhez. Belgrád, 1708. május 21. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 178. Konv. 2. fol. 61r–68v.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. június 26. Uo. fol. 154r.

111 Az Udvari Haditanács az Udvari Kamarához, hogy Lachowitz költségeit (Bécsbe utazott és vissza, illetve a törökökhöz) térítsék meg. Csatolva Nehem generális június 18-i igazolása erről, illetve, hogy 900 guldent kellene kiutalni a titkárnak. ÖStA FHKA HFU Akten 6. Juli 1708. Kt. 1011. fol. 59r–62v.

112 Kara Jilan/Karajilanoglu Ali pasa 1706. július 15-től 1708. október közepéig volt temesvári beglerbég, majd belgrádi pasa lett. *Fekete*, 1993. 444. p., 445. p., 447. p., 452. p. 44. jegyz.; Ali

és júniusában is elmaradás mutatkozott a Lachowitznek járó kifizetésekben,¹¹³ és valószínűleg ezt nem kompenzálta az sem, hogy a bizottságban végzett munkája lezárásaképpen Ali pasától ajándékot is kapott.¹¹⁴

Lachowitz felesége, Polixenia Catharina von Lachowitz Kaspar Dörck császári főmérnök és ezredes 1709. augusztus 2-án kelt leveléből értesült férje haláláról: „Ich bedaurn von grundt der seelen, daß ich denenselbten gehorsamst berichten mueß, welcher gestalten dero herr seelige den 31. Julii nach acht tägiger unpäßlichkeit, hauptsächlich aber an der lungensucht, zu Sulkoucze, zwey stundt von Possegga, geseegnet habe, welchen ich dan nacher Possegga beklaidet, und den 1. huius bey denen Jesuitten alda in die kürchen begraben lassen.”¹¹⁵ A főtölmácsot akkor érte a halál, amikor régi-új megbízatása teljesítésére a határvidék másik területére utazott, hogy a szerémségi csardakok építésének ügyét kivizsgálja, és megegyezzen a török biztosokkal. Az özvegynek azzal kellett szembesülnie, hogy férjét a hosszú távollét után idegen helyen, messze a családjától temették el. Az öt gyermekkel magára maradt asszonynak ezt követően nem volt más lehetősége, mint kérelmekkel ostromolni a Haditanácsot, hogy tekintettel férje több mint harminc évig tartó hűséges és áldozatos szolgálatára megélhetésük biztosítása végett évjáradékot kaphasson.¹¹⁶ I. József (1705–1711) 1710. április 1-jén úgy rendelkezett, hogy Lachowitz titkár özvegye élete végéig a férje után kapjon évi 600 forint évjáradékot.¹¹⁷

A jelenleg rendelkezésünkre álló, hiányos forrásanyag is lehetőséget adott arra, hogy betekintést nyerjünk egy, az utókor emlékezetéből kiesett Habsburg-tölmács életébe, annak meghatározó eseményeibe, fordulópontjaiba. Jól érzékelhető az is, hogy Lachowitz pályája alakulását milyen tényezők befolyásolták,

pasa „Kara Aylan fia, a kerti őrség egykori parancsnoka” volt. *Oszmán aga*, 1996. 147–148. p., 206. p., 232. p. 92. jegyz.; Dietrich Nehem jelentése az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1708. október 5. ÖStA HHStA Staatenabteilungen. Türkei I. Kt. 178. Konv. 3. Fol. 59r.; *Tóth*, 2018.

113 „...dem bey der daruntigen türckhischen gräniz commission existirenden ksl. rath und secretarium der orientalischen sprachen”. ÖStA FHKA HFÖ Akten 7. Februar 1709. Kt. 1848., uo. Akten 17. April 1709. Kt. 1019. fol. 304r., uo. Akten 28. Juni 1709. Kt. 1020. fol. 346.

114 Amit Nehem generális nagyon aggályosnak tartott: „Sonsten habe ich auch gehorsambst remonstrirer, das der pacha den herrn secretarius Lachawiz und hauptleutnant Castner als untercommissarien bey dem schluß ieden mit einem ausgerüsteten pferdt regaliert habe.” Dietrich Nehem az Udvari Haditanácshoz. Pétervárad, 1709. május 5. ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 178. Konv. 4. fol. 90r.

115 ÖStA FHKA HFÖ Akten 16. Mai 1710. Kt. 1884.

116 Uo.

117 Uo.

illetve határozták meg. A vizsgálat során kirajzolódott egy hivatali előmeneteli séma is, azaz jól követhető, hogy Lachowitz miként illeszkedett/illeszkedhetett be a császári hivatali rendszerbe, és abban hogyan jutott/juthatott előre. Megengedve, hogy mindennek megvalósulásához több tényező is szükségeltetett, az életút tipikusnak tekinthető. Az, hogy a fiatal Lachowitz — amennyiben a forrás nem téved — már 1685 végén bejelentkezett a főtölmácsi pozícióért, azt mutatja, hogy tisztában volt a lehetőségekkel. Azt azonban nehéz megítélni, hogy a következő évtizedekben az oszmánok elleni háborúban, majd a határvidéken teljesített igencsak veszélyes feladatok ellátása mennyire volt elvárás az előléptetéseit illetően. Az életutat éppen az teszi atipikussá, hogy Lachowitz hivatali ideje jelentős részében egy nagy háború közepette tevékenykedett, ráadásul huzamosabb ideig konkrétan a harcoló császári főszereg mellett.

Az egyéni karrier feltárása segít jobban megismerni a hivatali rendszer működését, illetve a tolmácsok és diplomaták tevékenységét is. Emellett pedig adalékokat kapunk kapcsolati hálók megrajzolásához is. Végigtekintve Lachowitz pályafutásán, lépten nyomon a korszak meghatározó keleti tolmácsaiba és diplomataiba botlunk. De arra is fény derül, hogy miképpen fonódott/fonódhatott össze a diplomatavilág és a magánszféra. A már többször emlegetett feleség, Polixenia Catharina von Lachowitz egy ismert diplomata, Christoph Ignatius Edler von Quarient und Rall testvére volt, ő sietett az özvegy segítségére az elhunyt utáni évváradi kérélményezésénél is.¹¹⁸ A Quareint und Rall családnál maradván pedig érdemes azt is megjegyezni, hogy a volt konstantinápolyi rezidens, Georg Christoph von Kunitz felesége szintén Quarient-lány volt. Lachowitz felmenőit tekintve, az édesapáról jelenleg keveset tudunk, de biztosan az udvari hivatali réteghez tartozott: Gotthart Carl Lachowitz „geheimer österreichischer hofkanzelist” volt.¹¹⁹ Mellette pedig a fia karrierjét egyengető édesanyja — ahogy fentebb láttuk — szintén jól ismerte az udvari viszonyokat, a forrásokban Johanna Maximiliana *Guardi Damasini* Lachewitzin-ként szerepel. Elképzelhetőnek tartom, hogy a névben vagy a név mellett — hiszen a haditanácsi lajstromkönyvekben a családnév a bejegyzések szélére került — szereplő „Guardi Damasini” kifejezés valójá-

118 Christoph Ignatius Edler von Quarient und Rall. Quarient kérelmének három változata is megmaradt az iratanyagban, amelyek közül kettőben csak a magának kért pénzösszeg szerepel, a harmadikban már a testvére részére kért pénz is. ÖStA FHKA HFÖ Akten 16. Mai 1710. Kt. 1884.

119 ÖStA FHKA SUS Fam. A. L-2. fol. 9r.

ban nem a személynév része, hanem Guardadamas-t jelent,¹²⁰ és arra utal, hogy az édesanya udvarhölgy lett volna. Így érthetőbbé is válna meghatározó szerepe fia előrejutásában.

Lachowitz öt gyermeket hagyott maga után, és a fentiek alapján joggal feltételezhető, hogy egy további, a XVIII. század közepéig nyúló kutatás során a gyermekek is felbukkannak a forrásokban mint az akkori császári katonai és hivatali rendszer tagjai. Addig is beleolvashatunk a Lachowitz szellemi hagyatéka-képpen fennmaradt *Paraemiae Lokmani sapientis* ('Bölcs Lokman meséi') című könyvbe. A kötetet Podestà adta ki 1703-ban Lachowitz közreműködésével,¹²¹ a keleti nyelveket tanulók használatára szántak, melyben arab, perzsa és oszmán-török nyelven olvashatók a történetek, mellettük latin fordítással.

Johann Adam Lachowitz életútja arra is felhívja a figyelmet, hogy a bécsi udvar követei, tolmácsai, megbízottjai, tanoncai, futárai és levelezői, bár nem voltak katonák, sokszor életük kockáztatásával látták el feladataikat és szolgálták a Habsburg-érdekeket. Munkájukkal hozzájárultak a békék megkötésének és konfliktusok rendezésének alapvető feltételét jelentő bécsi udvari, portai és a Habsburg–magyar–oszmán határ menti diplomáciai gépezet működéséhez, ezáltal a Monarchia erős támaszai közé tartoztak.

120 Vö. *Katrin Keller*: Hofdamen. amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhundert. Wien–Köln–Weimar, 2005. passim.

121 *Paraemiae Locmani sapientis ex Grammatica arabica clarissimi viri Thomae Erpenii expensis Johannis Baptistae Podesta, Constantinopoli per literatum Peram persicè per literatum Turcam turcicè redditae cura perillustris ac doctissimi viri domini Joannis Adami Lacheuiz. Viennae, 1703.*

TÓTH TIBOR

JOHN CUTTS HADIJELENTÉSEI AZ 1687. ÉVI HADJÁRATRÓL *A Harsány-hegyi csata és Kolozsvár elfoglalása*

A visszafoglaló háború (1683–1699) folyamán a Habsburg Monarchia hadseregében több ezer főre tehető azon külföldi önkéntesek száma, akik különféle okokból kifolyólag részt vettek az Oszmán Birodalom elleni harcokban. Az önkéntesek jelentős hányadát a haditapasztalat szerzés és a dicsőségvágy motiválta, és részben ennek tudható be, hogy a harcokból mindvégig buzgón és tevékenyen kivették a részüket. A külföldi önkéntesek ugyan még így sem jelentettek számottevő segítséget a csatatéren, azonban jelentőségük mégis kiemelkedő. A sok esetben távoli országokból érkező nemesek, polgárok, katonatisztek és közkatonák a visszafoglaló háború eseményeinek egyik legfontosabb szemtanúi, akik a harctéren megírt magánleveleik, hadijelentéseik és hadinaplóik révén új fényben világíthatják meg a háború különféle rezzenéseit. A külföldi önkéntesek által hátrahagyott források létezése és jelentősége leginkább Buda 1686. évi visszafoglalása kapcsán köztudott.¹ Ennél jóval kevésbé ismeretes és gyakorlatilag alig feldolgozott azonban az a forrásanyag, ami a többi háborús évhez köthető.

1 Áttekintésképp ld. *Szakály Ferenc*: Önkéntesek Budavár visszavívásánál (bevezető). In: Budavára visszavétele 1686-ban. Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója. Szerk. Faragó Tamás. Bp., 1986. *Várady Imre*: Egy sienai szemtanú naplója Buda 1686-os ostromáról. In: Tanulmányok Budapest múltjából, 5. (1936), 146–161. p. *Kropf Lajos*: A Budavára 1686-iki ostrománál jelen volt angol önkéntesek. In: Magyar Történelmi Tár, 17. (1894) 1. szám. 135–147. p. Napló Buda avagy Offen erős ívárosának híres ostromáról... Bp., 1998. Fordította: Balogh Tamás, Hankó Ágnes. Bevezetőt írta: Czigány István. Nagy számban, különféle nemzetiségű önkéntesek tollából származó iratok találhatók még a Szakály Ferenc szerkesztette forráskiadványban ld. *Szakály Ferenc* (szerk.): Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Bp., 1986. Ugyancsak jelentős számú az olyan forrásokra való utalás a Buda Expugnata kötetekben, amelyek Buda 1686. évi ostromához, valamint az önkéntesekhez köthetők ld. Buda Expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718: A török kiűzésének európai levéltári forrásai. Szerk.: Bariska István – Haraszi György – Varga J. János, Bp., 1986. Buda Expugnata. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai. Szerk.: Felhő Ibolya – Trócsányi Zsolt. Bp., 1987. *Péter Katalin*: Buda ostroma 1686. (Magyar Levelestár). Bp., 1986. Alapvető forrásként hivatkozik az egyes önkéntesek tollából származó forrásokra Károlyi Árpád is a Buda visszafoglalásáról írt, megkerülhetetlen fontosságú munkájában ld. *Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp., 1936. (Átdolgozta: Wellmann Imre).

Az 1686. esztendőhöz hasonlóan, 1687-ben újfent nagyobb számú önkéntes érkezett a magyar hadszíntérre, akik között jelentős számban képviseltették magukat az angolok, írek és skótok is. A leghíresebb közülük minden bizonnyal az angol király házasságon kívül született fia, James Fitz-James volt (1670–1734), aki 1686-ban járt először Magyarországon, amikor is részt vett Buda ostromában. Édesapja II. Jakab (1685–1688) olyannyira elégedett volt a fia ostrom során nyújtott teljesítményével, hogy főnemesi címet adományozott neki (Duke of Berwick).² 1687-ben a Brit-szigetéről rajta kívül többek között jelen volt még a tutora és jóbarátja, Edward Vaudrey is,³ továbbá az ír főnemesi családból származó Walter Dungan, a skót Lord Kennoul, a katonatiszt Daniel Brown,⁴ de még sokan mások. Eltekintve az összes angol, skót és ír résztvevő felsorolásától, külön említést érdemel még a fiatal angol önkéntes, John Cutts személye (1660/1661–1707), akinek a hadjáratról készített hivatalos hadijelentései egyben a jelen tanulmány tárgyát is képezik.⁵

John Cutts élete és tevékenysége 1687-ig

John Cutts egy jómódú essexi földbirtokos családból származott. 1677-től Cambridge-ben folytatott egyetemi tanulmányokat, azonban arról már nincsenek információink, hogy azokat be is fejezte volna. Az egyetemi éveit követően Londonban élt, ahol sikerült beférkőznie Anglia legbefolyásosabb whig politikusainak a társaságába. Minden bizonnyal erre az időszakra tehető megismerkedése II. Károly angol király (1660–1685) törvénytelen fiával, a nyughatatlan természetű Monmouth hercegével is (James Scott, 1649–1685), akivel meghitt barátok lettek. Ezt követően 1685 folyamán Cuttsot már az Egyesült Tartományokban

2 *Stuart Handley*: Fitzjames, James, duke of Berwick upon Tweed (1670–1734). Oxford Dictionary of National Biography. (<http://www.oxforddnb.com/view/article/9610>, accessed 25 July 2017)

3 The British Library (= BL) Additional Manuscripts (= Add MS) 41837, fol. 81r. 1687. szeptember 8. Regensburg. George Etherege követi jelentése Charles Middletonnak.

4 BL Add MS 41837, fol. 91v. 1687. október 2. Regensburg. George Etherege követi jelentése Charles Middletonnak.

5 John Cutts életét részletesen egy épp megjelenés alatt álló tanulmányban dolgoztam fel, az alábbiakban csupán élete rövid áttekintésére és a levelek megértéséhez szükséges nélkülözhetetlen információkra szorítkoztam. Leveleiről először és utoljára Gömöri György tett röviden említést forráskiadványában, azonban annak közlésére vagy későbbi feldolgozására nem kerített sort. Id. *Gömöri György*: Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737. Bp., 1994.

találjuk, ahol az ugyancsak itt letelepedő és száműzetését töltő Monmouth lehetett az, aki a fiatal angolt bemutatta a holland stadtholdernak, Orániai Vilmosnak (1672–1702). A holland uralkodó igen hamar Cutts legnagyobb pártfogójává, valamint közeli barátjává vált, egészen Vilmos 1702-ben bekövetkezett haláláig.⁶

Mielőtt még életútját bővebben kifejténénk, témánk szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Cutts költői ambíciókkal is rendelkezett. Az angol fiatalember ugyan végül a kardot választotta hivatásul, szabadidejében mindvégig verseket is írt. Első költeménye 1685-ben jelent meg nyomtatásban, Londonban. Ezt három év múlva egy verseskötet követte, amelyet Orániai Vilmos feleségének, Máriának ajánlott. Mindazonáltal, szakértői vélemények alapján, költeményeinek szépirodalmi jelentősége mégsem túl kiemelkedő,⁷ továbbá azokban sajnálatos módon nem emlékezik meg a magyar hadszíntéren eltöltött éveiről.

1685-ben jelentős fordulat következett be Cutts életében. II. Károly angol király halálát követően Monmouth hercege fegyveres lázadást robbantott ki a törvényes új uralkodó, II. Jakab ellen. 1685 júliusában a Monmouth-féle felkelést kegyetlenül elfojtották, magát a herceget pedig kivégezték. Habár Cutts mindvégig távol tartotta magát a rebellióban való részvételtől, a Monmouth hercegével való közeli baráti kapcsolatai miatt „nemkívánatos” személlyé vált Angliában, akire ezt követően a londoni udvar állandó gyanakvással tekintett. Egyes vélemények szerint II. Jakab szemében egyenesen ellenszenvessé vált John Cutts személye.⁸ Személyes pártfogója Orániai Vilmos sem tudott a szorult helyzetén változtatni. Mindennek hatására a fiatal angol gentleman elhatározta, hogy Magyarországra utazik és részt vesz a törökök elleni háborúban. Az újdonsült angol önkéntesnek sikerült megszereznie Orániai Vilmos, de még II. Jakab hozzájárulását is a vállalkozásához. Hogy pontosan kinek az ötlete volt a magyarországi hadműveletekben való részvétel, Orániai Vilmosé, II. Jakabé vagy magáé Cuttsé, nem tudni.

Cutts számára kivételes lehetőséget jelentett a magyarországi hadszíntéren való katonai szerepvállalás. Dicsőséget szerezhetett nevének, továbbá visszaállíthatta megtépázott hírnevét és becsületét. Ezen felül lehetősége nyílhatott fontos kapcsolatok kiépítésére, befolyásos barátokra szert tenni, azonban valószínűleg ennél is fontosabb lehetett számára a haditapasztalat szerzés lehetősége, amely

6 *H. M. Chichester – John B. Hattendorf*: John Cutts, Baron Cutts of Gowran (1660/1661–1707). Oxford Dictionary of National Biography. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/6984> accessed 24 July 2018. (a továbbiakban: *Chichester-Hattendorf*, é.n.) *Stanley Simpson Swartley*: The Life and Poetry of John Cutts. Philadelphia, 1917. (a továbbiakban: *Swartley*, 1917.)

7 *Chichester-Hattendorf*, é.n., *Swartley*, 1917. IX, XII, XIII. p.

8 *Chichester-Hattendorf*, é.n.

a sikeres katonai pálya egyik elengedhetetlen kelléke volt. Mint ahogyan látni fogjuk, amennyire csak lehetett ki is használt minden alkalmat.

A fiatal angol önkéntes Buda 1686. évi visszafoglalásakor esett át a tűzkeresztségen, azonban az ostromban játszott szerepéről nem rendelkezünk sok megbízható információval. Az 1686. július 13-ai rohamban könnyebb sebesülés érte, amelyből gyorsan felépült és továbbra is kivette a részét a harcokból.⁹ Ennél sokkal érdekesebb viszont az a némely angol nyelvű munkában felmerülő állítás, miszerint Cutts volt az első, akinek sikerült kitűznie a császári lobogót az ostromlott vár falaira. Cutts hőstettének a forrásokban ugyan nincs nyoma, azonban a harcokban valóban kitűnhetett, mivel valószínűleg az ostrom során tanúsított bátor kiállásának volt köszönhető, hogy még 1686-ban, de legkésőbb az 1687. évi hadjárat kezdete előtt a Budát ostromló keresztény csapatok fővezére Lotaringiai Károly (1643–1690) személyes hadsegédjévé (adjutant general) nevezte ki!¹⁰

Az 1686. évi hadjáratról eltérően az 1687. évi magyarországi jelenlétéről már jóval több adattal rendelkezünk. Cutts az előző évi hadjárat lezárultát követően hazautazott, és majd csak 1687 tavaszán tért vissza a Magyar Királyság területére. George Etherage regensburgi angol követ jelentése alapján 1687. június 1-én érkezett meg Regensburgba és már másnap folytatta is útját a magyar hadszíntér felé.¹¹ Ez alapján feltételezhető, hogy az angol önkéntes legkésőbb június közepéig megérkezett a császári haderő táborába, amely június 9-én kerekedett fel Buda alól és június 18-án érkezett meg Tolna városához.¹² Ezt követően Cutts egészen a hadjárat végéig a Lotaringiai Károly vezette császári csapattest kötelékében teljesített szolgálatot, miáltal részt vett az 1687. év összes jelentősebb harci cselekményében.

Cutts 1687. évi magyarországi tevékenységét beárnyékolta egy hetekig tartó lázas megbetegedése. A harsány-hegyi csatát követő hetekben, a törökök elvonulásával, a keresztény hadsereget különféle járványok támadták meg, „első-

9 BL Add MS 41842, fol. 28r. 1686. július 14. Buda. Mountjoy vikomtjának levele Charles Middletonnak. *John Bramston: The Autobiography of Sir John Bramston*. London, 1845. 235. p.

10 *Chichester-Hattendorf*, é.n.

11 „Mr. Cutts arrived at this town last night and took a boat and went down the Danube for Vienna this morning at 4 o'clock.” BL Add MS 41837, fol. 20v.

12 *Nagy Lajos: Az 1686–1687. évi hadjárat*. In: *Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 24. p. (a továbbiakban: *Nagy*, 1987.)

sorban a fázisos eredetű légsőhurut”,¹³ amely az előkelő származású külföldi önkénteseket sem kímélte. Megbetegedett az angol király fia, maga Berwick hercege is, aki hónapokig nyomta az ágyat, Londonban pedig már a halálát rebesgették.¹⁴ Hetekig betegeskedett John Cutts is, aki saját bevallása szerint augusztus 21-től már olyannyira beteg volt, hogy lóra sem tudott ülni,¹⁵ mindez pedig heteken keresztül megakadályozta abban, hogy levelet írjon. Cutts csupán a hadjárat utolsó heteire nyerte vissza az egészségét és tudott újra tollat ragadni.

A fővezér segédtsíjtje végül 1687. október 21-ig tartózkodott a császári haderő kötelékében, amikor is engedélyt kért és kapott Lotaringiai Károlytól a távozásra, mivel úgy ítélte meg, hogy „... a végéhez közeledő hadjárat során már semmi érdekesebb látnivaló nem fog történni...” Ezt követően Cutts ismeretlen okokból kifolyólag Eperjesre utazott, ahonnan végül, egy rövid bécsi tartózkodást is közbeiktatva, amelynek részletei ugyancsak ismeretlenek, hazautazott.¹⁶

Mielőtt még rátérnénk Cutts hadszíntéri jelentései tartalmának a vizsgálatára, vetnünk kell egy pillantást a levelek címzettjére, Charles Middleton angol államtitkára, valamint magának az államtitkári hivatalnak a mibenlétére. A Restauráció korabeli Angliában (1660–1688) szilárdult meg az a gyakorlat, hogy az angol uralkodó két államtitkárt (Secretary of State) nevez ki maga mellé az államügyek minél hatékonyabb ellátása érdekében, akik ezáltal az ország egyik legbefolyásosabb és legnagyobb hatalommal bíró hivatalnokainak számítottak. Széleskörű feladatokkal és nagy végrehajtói hatalommal rendelkeztek. Legalább egyikük minden esetben ott állt a király mellett és segítette a mindennapi adminisztratív feladatainak ellátásában. Az államtitkárok mindig titkos tanácsosok is voltak egyben, közülük is az uralkodó legbizalmasabbjai.¹⁷

Az államtitkárok egyik legfontosabb feladata az információszerzés volt, mind belföldről, mind pedig a tengerentúlról. Rajtuk futott keresztül többek között az uralkodói levelezés is. A király az államtitkárokon keresztül tartotta a kapcsolatot az ország népével, azaz a helyi önkormányzatokkal, a városi tanácsokkal, a bírósági testületekkel, a katonai parancsnokokkal, de a külföldön szolgálatot teljesítő angol követekkel is, akik a hivatalos követi jelentéseiket minden eset-

13 Nagy, 1987. 42. p.

14 BL Add MS 41841, fol. 37v. 1687. július 22. Siklósi katonai tábor. Lord Dungan levele George Etherege-nek.

15 BL Add MS 41842, fol. 44r.

16 BL Add MS 41842, fol. 58r.

17 George Hilton Jones: Charles Middleton. The Life and Times of a Restoration Politician. Chicago-London, 1967. 72–73. p. (a továbbiakban: Hilton, 1967.)

ben az államtitkároknak küldték meg. Az ő hatáskörükbe tartozott ezen felül a kémkedés, a „titkosszolgálati” hírszerzés, de az állam ellenségeinek felderítése és kézre kerítése is!¹⁸

Diplomáciai téren nyilvánult meg leginkább a két államtitkár közötti munkamegosztás, amely végső soron különbséget is tett köztük. Az államtitkárok közül az egyik az ún. „északi hivatal” vezette (Northern Department), amely az észak-európai, többnyire protestáns országokkal való diplomáciai kapcsolatokért és hírszerzésért felelt (Egyesült Tartományok, Német-római Birodalom, Habsburg Monarchia, Svédország, Dánia, Oroszország stb.). Mindeközben a másik államtitkár, és ez volt a nagyobb tekintéllyel és befolyással bíró pozíció, a déli (Southern Department), elsősorban katolikus országokkal fenntartott kapcsolatokat intézte (Franciaország, Spanyolország, Itália, Oszmán Birodalom stb.). Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy az államtitkárok lettek volna Anglia külpolitikájának az irányítói is egyben. Ugyan diplomáciai beszámolóik és tanácsaik révén tudták befolyásolni a király külpolitikai elképzeléseit, a döntéseket végső soron mindig az uralkodó hozta meg.¹⁹

Cutts leveleinek címzettje, mint már szó volt róla, a skót főnemesi családból származó Middleton earlje volt (1649/1650–1719). Middleton fiatalon katonai karrieről álmodott, később azonban pályát váltott és különböző hivatalnoki tisztségeket töltött be II. Károly és II. Jakab udvarában. 1680–1681 folyamán diplomáciai tapasztalatokra is sikerült szert tennie, amikor is II. Károly angol király követeként rövid ideig Bécsben teljesített szolgálatot. Pályájának csúcspontját az „északi ügyekért” felelős államtitkári kinevezése jelentette 1684 augusztusában, pozícióját pedig sikerült megőriznie egészen a Dicsőséges Forradalomig.²⁰ Middleton hivatalnoktársa ebben az időben Robert Spencer, azaz Sunderland earlje volt, aki magától értetődően a „déli ügyekért” felelős államtitkári hivatalt vezette.²¹

18 *Hilton*, 1967. 72–73. p.

19 *Hilton*, 1967. 72. p.

20 Charles Middleton életéről bővebben: *Hilton*, 1967. *Dorothy Middleton: The Life of Charles, 2nd Earl of Middleton, 1650–1719*. London, 1957. *Edward Corp: Middleton, Charles, styled second earl of Middleton and Jacobite first earl of Monmouth (1649/50–1719)*. Oxford Dictionary of National Biography. (<http://www.oxforddnb.com/view/article/18665>, accessed 25 July 2017)

21 *W. A. Speck: Spencer, Robert, second earl of Sunderland (1641–1702)*. Oxford Dictionary of National Biography. (<http://www.oxforddnb.com/view/article/26135>, accessed 25 July 2017)

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy Cutts mikor került kapcsolatba Middletonnal és kapta megbízásul a jelentéstevést. 1686 folyamán még az ír Mountjoy vikomtja volt az, aki az államtitkárnak megküldött leveleiben beszámolt a magyarországi történekekről.²² A kérdés megválaszolásához segítséget nyújthat az, hogy az 1686. évi hadjárat lezárultát követően John Cutts hazautazott Londonba,²³ és habár bizonyítékunk nincs rá, kétségkívül találkoznia kellett, ha nem is magával II. Jakabbal, de Middletonnal biztosan. Ellenkező esetben nem válik megmagyarázható az a körülmény, hogy az 1686. évi hadjáratától eltérően 1687 folyamán már Cutts volt az, aki hivatalos hadijelentéseket küldött az angol udvar számára a török elleni hadszíntér eseményeiről.

A Whitehall folyosóin ugyan még korántsem felejtették el Cutts és a kivégzett Monmouth korábbi szívélyes kapcsolatát, azonban az essexi fiatalember hadijelentései révén II. Jakab és kormányzata elsőkézből értesülhetett a török elleni hadszíntér legkülönbözőbb mozzanatairól és a császári hadsereg hadászataról. Ráadásul mindezt egy olyan személy tollából, aki Lotaringiai Károly segédtisztjeként az események középpontjában állott, ezáltal megbízható és legtöbbször egyedi beszámolókkal tudott szolgálni a magyarországi történekekről egy olyan korban, amelyben a különféle kősa hírek és pletykák gyakorta még a hivatalos angol követi jelentésekben is visszakőszőntek. Természetesen maga Cutts sem járt rosszul az üzlettel. Ugyan a hűség mindvégig Orániai Vilmoshoz kötötte, hozzátartozói Angliában éltek, továbbá a család kiterjedt földbirtokait sem tudta átmenekíteni a Csatorna túloldalára. Mindezek alapján Cuttsnak bizonyosan nem ártott az, ha a királynak tett szolgálataiért cserébe valamelyest enyhíteni tud a saját, „kegyvesztett” helyzetén.

John Cutts levelei a dél-magyarországi hadjárat eseményeiről

Az 1687. évi hadjárat során az angol államtitkárnak megcímzett leveleit Cutts, a császári haderő útvonalának megfelelően, különböző helyszíneken és időpontokban írta, amelyek az 1687. július 29. és november 9. közötti időszakot fedik le. Mindezen idő alatt hat hosszabb-rövidebb levelet sikerült elküldenie Middletonnak Londonba, egyet pedig a testvérének. A levelek a következő időpontokban és helyszíneken keletkeztek: 1687. július 29. Mohács, augusztus 17.

22 BL Add MS 41842, fols. 24–40.

23 BL Add MS 41837, fol. 20v. 1687. június 2. Regensburg. George Etherege jelenti Middletonnak Cutts megérkezését Regensburg városába, aki épp a magyarországi hadszíntérre igyekezett.

Mohács, augusztus 17. Mohács (testvérének), augusztus 31. Apatin, október 11. Szilágyosomlyó, október 19. Kolozsvár, november 9. Eperjes. Szinte biztosra állítható, hogy a Middletonnak megküldött levelei közül egy sem veszett el. Ezeket a fizikai sérülésektől mentes hadszíntéri jelentéseket a londoni The British Library kéziratárában Charles Middleton államtitkár hagyatékában őrzik, a sok ezer más diplomáciai jelentés és egyéb csatolmány között, az ún. *Middleton papers* gyűjteményben (BL Add MS 41803–41846).

Sajnos a hiánytalan jelző nem érvényes a testvérének megküldött leveleire. Cutts számos élménybeszámolót írt a rokonainak a magyar hadszínterről, amelyekre az egyetlen fennmaradt családi levelében hivatkozik is.²⁴ Ez idáig egyedül a már fent említett augusztus 17-ei és a harsány-hegyi csatáról szóló írását sikerült megtalálni, azonban az is könnyen lehetséges, hogy a többi végleg elveszett. A családi levelet úgyszintén a British Library-ben őrzik, azonban eltérően a Middletonnak megküldött jelentésektől, ez az ún. *Dropmore Papers* (Series 2. BL Add MS 69038–69411) gyűjteményben található meg, ahol Cutts egyéb, későbbi évekből származó iratai is fellelhetők.

Mint láthattuk, az első fennmaradt, igen rövid levele 1687. július 29-ei keltezésű és a Mohácstól kb. három mérföldnyire elhelyezkedő császári táborban íródott.²⁵ Levelében elnézést kért az államtitkártól, hogy „*nincs ostrom vagy olyan komolyabb akció, amelyek lehetővé tennék, hogy állandó és különféle hírekkel szolgáljak...*”²⁶ Valószínűleg ennek tudható be, hogy a következő levele csak bő két hét múlva, augusztus 17-én született meg, amely ugyancsak a Mohács környéki katonai táborban íródott.²⁷ Habár a levél az augusztus 12-ei harsány-hegyi (másnéven nagyharsányi, második mohácsi, szársomlyói vagy villányi) csatát követően született meg, Cutts mégsem ír egy szót sem a harcokról, mivel „...*hallottam Lotharingia hercegét azt mondani, hogy majd saját maga fog írni a csatáról Őfelségének. Ezek után bolond lettem volna én megtenni azt.*”²⁸ Ha Cutts

24 „In my last which was (to the best of my remembrance) upon the 13th instant, I could not possibly give you any particular relation of the battle, but now in short accept of what follows.” BL Add MS 69379, fol. 77r.

25 BL Add MS 41842, fol. 41. 1687. július 29. From the imperial camp a league from Mohatz.

26 „My Lord, I am sorry we have not a siege or something of action that might afford a more constant variety of news and matter to write upon.” BL Add MS 41842, fol. 41r.

27 BL Add MS 41842, fols. 42–43. 1687. augusztus 17. From the imperial camp by Mohatz.

28 „I desire your Lordship to let his Majesty know, that the reason, why I have not presumed to write a particular relation of the battle, is because I heard the Duke of Lorraine say that he would do it himself. After that, I should have been mad to undertake it.” BL Add MS 41842, fol. 42r.

II. Jakabnak és Middletonnak nem is szándékozott beszámolni a csata lefolyásáról, megtette azt a Londonban élő testvérének a már sokat emlegetett augusztus 17-ei levelében.²⁹

A harsány-hegyi csatáról szóló levele első felében Cutts kifejti, hogy augusztus 12-én egy „*rövid menetnyr*” távolságra Siklóstól a császár hadserege tábornokot bontott, és megkezdte menetelését a vár felé, amelynek során Lotaringiai Károly csapatai képezték az előhadat, míg Miksa Emánuel bajor választó egységei az utóvédet. Cutts leírása alapján nem telt el sok idő (nem részletezi, hogy hány óráról volt szó), mire belebotlottak az első ellenséges lovascsapatba, amelyik az utóvédet fenyegette és megpróbálta „*lelassítani előrenyomulásunkat és zaklatni katonáinkat, vagy a poggyászsunkat megkaparintani*.” Miksa Emánuel minden egyes ellenséges próbálkozás alkalmával megálljt parancsolt az utóvédnek és néhány ágyú bevetésével minduntalan szétugrasztotta őket.³⁰

Cutts nem mulasztotta el részletesebben feljegyezni a császári hadsereg menet közbeni hadrendjét sem. Ezek alapján a keresztények teljes rendben és Lotaringiai Károly parancsai szerint nyomultak előre, kihasználva a terep adta lehetőségeket, mégpedig a következőképp: „*két oszlopban meneteltünk, amik, ha az ellenség megjelent, feljűk fordultak és így egyből készen is állt a két sorban felálló csatarendünk, amelyben az elővéd a jobb, az utóvéd pedig a bal szélen foglalt helyet. Menet közben a jobb oldalunkon magas dombok voltak, amelyek körbefontak minket, mint egy fal, és telve voltak ellenséggel, akik csapatokra oszolva folytatták a csatározásokat az utóvédünkkel... A poggyászsunk mindeközben a két menetoszlop között foglalt helyet*.” Cutts alapján Lotaringiai Károly mindaddig nem szándékozott szembeszállni az ellenséggel, amíg a lehető leggyorsabban sík területre nem vezeti a hadsereget, ahova remélte, hogy az ellenséget is sikerül majd elcsalogatni, elhagyva az egyik felől dombok, a másik oldalról pedig sűrű erdők által határolt kedvezőtlen terepet.³¹

Cutts beszámolója alapján az eddig halogatott csatára végül akkor került sor, amikor a keresztény hadsereg felfedezett egy janicsár hadtestet, ami egy kisebb dombon foglalt állást, néhány ágyúval megtámogatva. Az ellenséget látva Lotaringiai Károly úgy ítélte meg, hogy ezúttal nem kerülheti el a harcot, ezért az őt körülvevő magasrangú tábornokokhoz fordult és „*azt mondta, hogy úgy látja, az*

29 BL Add MS 69379, fols. 77–78. 1687. augusztus 17. From the Imperial Camp at Mohatz.

30 BL Add MS 69379, fol. 77r.

31 BL Add MS 69379, fol. 77r.

*ellenség most valóban meg fog támadni minket...*³² Ezt követően a tábornokokat az egységeik élére küldte, de még előtte emlékeztette őket a korábbi bátor haditetteikre és hogy „a birodalom és a császár sorsa ezen a csatán múlnak”, aminek győzedelmes kimenetelében teljes bizalma van.³³ „Mindezt olyan könnyedséggel és megszokottsággal tette, ahogyan az a nagy emberekhez illik.” Ezt követően Cutts látta Lotaringiai Károlyt a csatára felsorakozott katonák előtt lovagolni, miközben az meg-meg állt és szóban bátorította őket: „... azt mondta nekik, hogy ha kitartanak mellette, ő sem fogja őket cserbenhagyni, továbbá, hogy reméli, hamarosan learathatják hosszantartó fáradalmaik és szenvedéseik gyümölcsét, holnap pedig már az ellenség táborában pihenhetnek.”³⁴

Cutts ezt követően rátért a török és a keresztény seregek hadmozdulatainak bemutatására. Lotaringiai Károly, aki épp a saját vonalak között lovagolt és a hadrendet szemlélte, a balszárnya érve észrevette, hogy ott 6000 török lovas „kavarog” és a keresztény sereg balszárnya mellett elhelyezkedő domb ellen készülődik. A fővezér erre válaszul a második arcvonalból néhány ezredet kivont, amelyekkel meghosszabbította a balszárnát. Az így megnyújtott balszárnya ezredei ebből kifolyólag pedig már az ellenség által megcélzott dombokat is megszállták, meghiúsítva a törökök tervét.³⁵

Cutts szerint hamarosan a janicsárok is megnyitották tűzüket, mindeközben pedig a teljes ellenséges haderő is megindult ellenük. „A herceg [Lotaringiai Károly] pedig felvette küarasszát és sisakját, felült harci lovára, majd kardját kirántva odakiáltotta nekünk, kik ott voltunk körülötte: *allons á moi messieurs!* És így a legelső arcvonala elé kiállva, ott, ahol a legsűrűbb volt az ellenség tüze, parancsot adott mindenkinek az előrenyomulásra. Ott voltam mindvégig mellette, így fel tudom idézni minden szavát: *allons au nom de dieu!* Kivéve, hogy ezt már németül mondta a katonáknak.”³⁶

Magukról a harcokról Cutts nem sok tájékoztatással szolgál. Legelőször is megemlíti, hogy Enea Silvio Piccolomini (1643–1689) itáliai származású csá-

32 „The Duke of Lorraine upon this told the general officers that he saw now that the enemy would engage us in earnest...” BL Add MS 69379, fol. 77r

33 BL Add MS 69379, fol. 77rv.

34 BL Add MS 69379, fol. 77v.

35 „... when he came at the left wing seeing about 6000 horse of the enemy that wheeled about and designed to gain the foot of a hill which was upon the flank of our left wing, he took some regiments out of our second line and reinforced the first, extending the left wing so far (up upon hills) as to stop and hinder the enemy's design.” BL Add MS 69379, fol. 77v.

36 BL Add MS 69379, fol. 77v.

szári tábornok (akit a meghosszabbított balszárnny parancsnokává neveztek ki³⁷) néhány svadronnal túlságosan gyorsan nyomult előre, aminek következtében a hozzá tartozó Charles François Commercy herceg (1661–1702) ezredéből néhány tiszt és 150 katona a törökök áldozata lett, ráadásul elvesztettek két zászlót is. Sőt, kis híján maga Piccolomini is fogságba esett. Az ezt követő sorokban Cutts már rögvest a török hadrend megbomlásáról ír, hamarosan pedig már a törökök védőárkait és táborát is sikerült elfoglalni (nagy zsákmányra téve szert, amit nem részletez), mindeközben pedig csak „alacsony veszteségeket” szenvedve el.³⁸

Cutts szerint leírhatatlan volt az ellenség soraiban fellépő zűrzavar, amelyben a törökök „egymás veszété siettették, mindenki a saját bőrét mentette, kivéve pár bátor embert, akikből itt-ott volt néhány... Ők nem kértek és nem is osztottak kegyelmet... sokakat pedig a kétségbeesés a közeli erdőkbe és mocsarakba hajtott, de mind odavesztek.” A hadsegéd szerint 7000–8000 főre tehető a törökök vesztesége, miközben „... azon számítás alapján, amelyet a legtöbb tisztünk is elfogadott, összességében 12000–13000 főt veszített az ellenség.”³⁹ Beszámolója legvégén Cutts abbéli csodálkozásának adott hangot, miszerint a jobbszárnny mindvégig nem is vett részt a harcokban, mivel az előrenyomulásukat hátráltatta a sűrű erdő és a rengeteg ősvény, amin keresztül az utat nem ismerték.⁴⁰

A harsány-hegyi csata a visszafoglaló háború egyik legjobban dokumentált eseménye, amelyről seregnyi forrás áll rendelkezésünkre.⁴¹ Ezt figyelembe véve nem véletlen, hogy az angol önkéntes beszámolója csupán kevés újdonsággal

37 Nagy, 1987. 37. p.

38 BL Add MS 69379, fol. 77v.

39 „In a word we killed 7 or 8000 and took their whole camp with all their artillery, ammuniton, provision etc. A great many whom despair had driven into the woods and morasses perished there, and in all (according to the computation agreed on by the most of our officers) their lost men amounted to the number of 12 or 13000.” BL Add MS 69379, fol. 78r.

40 BL Add MS 69379, fol. 78r.

41 A már sokat emlegetett Budától-Belgrádig kötetén túlmenően, egy lábjegyzet terjedelmi keireihez mérten: *Szita László*: Újabb adatok az 1687. évi hadjárat történetéhez. In: Baranyai történetírás, 18. (1989) 1. sz. 27–50. p. *Szita László*: Az 1687. évi török elleni hadjárat a haditudósítások tükrében. In: Somogy megye múltjából, 24. (1993) 24. sz. 47–76. p. *Szita László*: Bécsi haditudósítások az 1687. évi török elleni hadjáratról. In: Baranyai történetírás, 20. (1995) 1. sz. 37–84. p. *Jászay Magda*: Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. In: Hadtörténelmi Közlemények, 115. (2002), 2. sz. 399–419. p. *Tóth Ferenc*: Journal de campagnes du duc Charles V de Lorraine. Párizs, 2017. *Polgár Balázs*: A francia Mercure galant tudósítása az 1687. évi Harsány-hegyi csatáról. In: Hadtörténelmi Közlemények, 130. (2017) 1. sz. 23–35. p. *Polgár Balázs*: A The History of the Turks... leírása az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratról. In: Hadtörténelmi Közlemények, 131. (2018) 2. sz. 417–437. p.

szolgál, ennek dacára néhány apróság mégis megérdemli a figyelmünket. Terep-ismeretem hiányában a csata lokalizációját és pontos lefolyását érintő vitákhoz nem tudok hozzájárulni. Cutts ezen kérdéskört érintő feljegyzéseit remélhetőleg más, szakavatottabb történészek fel tudják majd használni a csata eseményeinek további pontosításához.

Cutts leírja, hogy Lotaringiai Károlynak egészen addig „esze ágában” sem volt vállalni az összecsapást az ellenséggel, ameddig a keresztény hadsereg el nem éri a számára kedvezőbb, síkvidéki terepet.⁴² Ez alatt valószínűleg a Siklós környéki terepre gondolt, amelyet Tobias von Hasslingen is megemlít naplójában: „Mivel mielőttünk sok bokor és sövény volt, a Lotaringiai Károly herceg őfelméltósága úgy határozott, hogy a hadsereg Siklóshoz közelebb vonul, ahol van egy nagy sík mező. Az ellenséget kicsalogatja a bozótból.”⁴³ Miksa Emánuel bajor választófejedelem gyóntató papja, Gaetano Bonomo is arról ad tanúbizonyságot, hogy Lotaringiai Károly vonakodott csatába bocsátkozni, „aki Siklós felé akarta folytatni a menetelést.” Végül állítólag a bajor választó győzte meg a fővezért ennek az ellenkezőjéről.⁴⁴ Mindennek fényében, valamint Cutts szavaiból is az olvasható ki, hogy az a hely, ahol a csata végül lezajlott, korántsem felelt meg a fővezér elvárásainak, Lotaringiai Károly pedig csak kényszerből vállalta el a csatát.

Eddigi ismereteink alapján, miután a balszárnyon a Piccolomini vezette csapattest sikeresen visszaverte a török lovasság átkaroló támadását, az ellenség üldözése közben a törökök sikerrel leptek meg és kerítettek be néhány svadronnyi keresztény lovas Commercy herceg vértesezredéből, megölve 160 katonát.⁴⁵ Az akció során elszenvedett keresztény veszteségeket Cutts ugyan 150 főre teszi, és kitoldja még két hadilobogóval is, azonban arról eddig egyik forrás sem adott hírt, hogy Piccolominit is majdnem sikerült elfogniuk a törököknek. A segédtsízt

42 „The Duke of Lorraine who had no mind to engage in a battle if he could well avoid it till he had drawn them a little further and gained the plains.” BL Add MS 69379, fol. 77r.

43 Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy, hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. In: Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 202. p. (a továbbiakban: *Tobias von Hasslingen hadinaplója*) Ugyancsak Hasslingent olvasva sajátította el ezt a véleményt Szita László ld. *Szita László: Kutatási problémák az 1687. évi hadjárat történetéről*. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből (1686–1688). Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 319. p.

44 Részletek páter Gaetano Bonomo, Miksa Emanuel gyóntató papjának naplójából (1687). In: Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 235. p.

45 Nagy, 1987. 38. p.

nem értette (a csatát követő ötödik napon sem, amikor a levelet írta), hogy a szükségtelen veszteségekkel járó, valamint a csata egyik legfontosabb keresztény parancsnokára komoly veszélyt hozó hibára egyáltalán hogyan kerülhetett sor.⁴⁶

Ami a törökök veszteségeit illeti, Cutts adatai csak tovább színesítik a már eddig is tarka képet. Lotharingiai Károly hadinaplója több mint 10000, többségében janicsár halotról ír.⁴⁷ Miksa Emánuel bajor választó hadinaplója 6000 janicsár halotról és 2000 fogolyról ad hírt, nem számítva a sebesültek vagy azok számát, akiket a mocsarakban vagy a környező erdőségekben és bozótokban „koncoltak fel”.⁴⁸ Gaetano Bonomo páter a törökök teljes veszteségét 25000 főre teszi, míg Lipót császár életrajzírója, Franz Wagner 26000 török elveszejtéséről szól (amiből 16000 a csataterén, 10000 pedig bujkálás közben veszett oda).⁴⁹ Tobias von Hasslingen legalább 7000 halotról és 10–12000 fogolyról tud.⁵⁰ A felsorolást még sokáig lehetne folytatni, ezért elég megjegyeznünk azt, hogy már a csata szemtanúi sem tudták pontosan megbecsülni a törökök teljes veszteségét, amelyet gyakorlatilag ellehetetlenített az a tény, hogy a mocsarakba és a vízbe fúltak számát képtelenség volt megállapítani.

Mindezen adatok özönében a szakirodalom sem tudott ezidáig rendet vágni. Nem létezik konszenzusos szám, a legtöbben pedig a fentiekől eltérő, vagy csak részadatokat közölnek.⁵¹ Ennek ellenére elmondható, hogy a segédtszít adatai a

46 „... whether by a mistake or how I cannot tell...” BL Add MS 69379, fol. 77v.

47 Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. In: Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 122. p. (a továbbiakban: *Lotharingiai Károly hadinaplója*)

48 Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából (1687). In: Budától-Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 169. p.

49 Nagy, 1987. 40. p.

50 Tobias von Hasslingen hadinaplója, 202. p.

51 8000 török halott és 2000 fogoly összeszámlálásáról ad hírt Lakatos Géza, Varga J. János és Nagy László. ld. *Lakatos Géza: A második mohácsi csata 1687. augusztus 12-én.* In: Magyar Katonai Szemle, (1937) 2. sz. 207. p. *Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában.* Bp., 1986. 156. p. *Nagy László: A török világ végnapjai Magyarországon.* Bp., 1986. 170. p. Veress D. Csaba 8000 csatában megölt törökről ír ld. *Veress D. Csaba: Hol volt az ún. „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én?* In: Hadtörténelmi Közlemények, 34. (1987) 4. sz. 714. p. Polgár Balázs több mint 10 000 janicsár elvesztését közli. ld. *Polgár Balázs: Újabb terepkutatás az 1687. évi harsány-hegyi csata helyszínén.* In: Hadtörténelmi Közlemények, 129. (2016) 2. sz. 393. p. A szerb nyelvű szakirodalom visszafoglaló háborúval foglalkozó egyik legújabb kötete Branko Bešlin tollából legalább 7000 fős török veszteségről számol be. ld. *Бранко Бешлин: Евгеније Савојски и његово доба.* Нови Сад, 2014. 179. p. (= Savoyai Eugén és kora) A

csatatéren elesett törökök számát illetően „többnyire” összezsengenek az eddigi ismereteinkkel. Cutts közlésének értékét viszont jelentősen növeli az, hogy hivatkozik egy, a legtöbb keresztény katonatiszt által elfogadott, megegyezéssel adatra is.

A harsány-hegyi csatát követően, mint már szó volt róla, Cutts megbetegedett, amelyről az 1687. augusztus 31-ei keltezésű rövid levelében számolt be Middletonnak Aspa-ról, amely feltehetőleg a bácskai Apatinnal azonosítható be a császári haderő útvonalának alapján (abból indulva ki, hogy a lovaglásra is képtelen Cutts tartotta a tempót).⁵² Levelében ígéretet tett arra, hogy mihelyst lóra tud ülni, be fog számolni a hadjárat minden fontosabb eseményéről.⁵³ Minderre egészen október 11-ig kellett várnia az angol államtitkárnak (feltételezve, hogy egy levél sem kallódott el útközben, vagy éppenséggel az államtitkári hivatalban), amikor is Cutts megírta a negyedik levelét Middletonnak, mégpedig a szilágy-megyei Somlyóról, az „erdélyi határvidékről”.⁵⁴ Ez az angol önkéntes első olyan jelentése, amelyben érdemi tájékoztatással szolgál a londoni udvarnak a hadjárat valamelyik eseményéről! Az összes ezt megelőző (július 29., augusztus 17., augusztus 31.) és Whitehallba megküldött levele csupán pár sorból állt, továbbá a hadjárat történéseiről semmiféle érdekfeszítő vagy hasznos információval nem szolgált.

John Cutts jelentései az Erdély elleni felvonulásról és Kolozsvár meghódításáról

A harsány-hegyi csatát követően Lotaringiai Károly a keresztény hadsereget két részre osztotta. Egyrészt megbízta Johann Heinrich Dünnewald (1617–1691) császári tábornokot Eszék és Szlavónia meghódításával, amely idő alatt a saját vezérlete alatt a fősereget Erdély ellen irányította. A fejedelemség megszállásnak kettős célja volt. A bécsi udvar véglegesen a császár fennhatósága alá akarta vonni az országot, így készítve elő a terepet az 1687. évi pozsonyi országgyűlés határozatainak, mindeközben Lotaringiai Károly elsősorban a katonai szempontokat

legközelebb Cutts számaihoz talán Szakály Ferenc áll, aki 11–12000 fő elvesztését közli. ld. *Szakály Ferenc*: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól (1683–1716). Bp., 1986. 77. p.

52 *Lotharingiai Károly hadinaplója*, 126. p.

53 BL Add MS 41842, fol. 44r. 1687. augusztus 31. From the imperial camp at Aspa.

54 BL Add MS 41842, fols. 46–49. 1687. október 11. From the imperial camp at Chomlo upon the frontiers of Transylvania.

részesítette előnyben. Mielőtt még a császári haderő megérkezett volna Erdélybe, szeptember 20-án Károly herceg követeket menesztett I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemhez (1661–1690) Paul Anton Freiherrn von Houchin szatmári várparancsnok és Johann Thiell tábori titkár személyében. Lotaringiai Károly három pontból álló „igényt” nyújtott be Apafinak. Követelte a katonák élelemmel való mihamarabbi ellátását, Erdély stratégiaiilag fontos várainak átadását, valamint a téli elszállásolás biztosítását. Az egyezség megkötése érdekében pedig követek menesztését kérte.⁵⁵

A császári hadsereg szilágysomlyói táborába megérkező erdélyi küldöttséget Bánffy György, Alvinczy Péter és Bálintith Zsigmond alkották, akik, akárcsak a fejedelmi udvar, teljes mértékben tisztában voltak az egyenlőtlen erőviszonyokkal.⁵⁶ Az erdélyi követekkel való tárgyalásokról a betegségéből nemrég kigyógyuló Cutts a már említett október 11-ei keltezésű részletes jelentésében számolt be a tükön ülő londoni uraknak. Beszámolóját az október 10-én lezajlott audienciával kezdte. Cutts leírása nyomán, a szokásos szívélyes üdvözléseket követően, az erdélyi küldöttek értesítették a fővezért arról, hogy uruk hajlandó „*bármibe beleegyezni a császár szolgálata érdekében*”, de egyidőben a fejedelem reményét fejezi ki, hogy a császár nem fogja megengedni, hogy az országa tönkre menjen.⁵⁷

55 *Johann Duldner*: Zur Geschichte des Übergangs Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg. Die Jahre 1687–1691. In: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 30. (1902) 192. p. *Kalmár János*: Antonio Carafa generális és I. Lipót levélváltása Erdélyről (1687–1688). In: Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk.: Horn Ildikó et alii. Bp., 2016. 443. p. *Nagyajtai Cserei Mihály* históriája. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest, 1852. 176–177. p. *Szita László*: Erdély megszállása 1687 őszén. Az 1688. évi belgrádi, szlavóniai és boszniai hadjárat. In: Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 56–57. p. (a továbbiakban: *Szita*, 1987.) Bővebben még ld. *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711. Bp., 1984. *R. Várkonyi Ágnes*: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története. 2. köt. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Bp., 1986. *Szádeczky Béla*: Erdély visszacsatolásának története a bécsi hadjáratától a Gubernium kezdetéig. 3. közlemény. In: Erdélyi Múzeum, 18. (1901) 10. füzet, 563–590. p. *Kovács Kiss Gyöngy*: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. Erdélyi Tudományos Füzetek (228). Kolozsvár, 2000. További, az erdélyi bevonulásra és a tárgyalásokra vonatkozó dokumentumok (többek között az erdélyi követek instrukciói) találhatók meg az Alvinczy Péter okmánytárban. ld. *Diplomatarium Alvinczianum*. Alvinczy Péter okmánytára. 2. kötet (1686–1688). Szerk.: Szilágyi Sándor. Pest, 1870. 212–229. p.

56 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 19. kötet (1686–1688). Szerk.: Szilágyi Sándor, Bp., 1896. 27–28. p.

57 BL Add MS 41842, fol. 48.

A követek előadását követően Lotaringiai Károly biztosította az erdélyi követeket arról, hogy habár neki csak arra van felhatalmazása, hogy végrehajtsa a császár parancsait, azonban ezeket a lehető legnagyobb „gyengédséggel”, a katonákat kordában tartva, valamint összhangban a megkötendő egyezséggel fogja végrehajtani, de csak abban az esetben, ha a Fejedelemség behódol. Lotaringiai Károly válaszáat azzal fejezte be, hogy ismertette a császár parancsát, miszerint 12000 embert kell téli szállásra elhelyeznie Erdélyben, továbbá az ország biztonsága érdekében bizonyos helységeket meg kell szállnia a törökök és tatárok betörései elleni védelem érdekében.⁵⁸

A kérdéses megszállandó várakra Cutts már nem tudott visszaemlékezni, azonban beszámolója végén még feljegyezte az erdélyi követek válaszáat, miszerint ugyan nekik semmiféle felhatalmazásuk nincs arra, hogy átadják a kérdéses várakat, de mihamarabb futárt menesztenek urukhoz. Lotaringiai Károly még utoljára figyelmeztette őket, hogy mindaddig, amíg az egyezés meg nem születik a két fél között, folytatni fogja a bevonulást Erdélybe. Cutts végezetül megemlíti, hogy a délután folyamán egy második audienciát is terveztek, azonban ennek körülményeiről, vagy, hogy egyáltalán sor került-e végül az újabb kihallgatásra, nem szól.⁵⁹

Nem véletlenül féltek az erdélyi urak a császári katonák „rendbontásaitól”. A hiányos ellátás miatt Lotaringiai Károly csapatai már a szilágysomlyói találkoztól megelőzően is rendre fosztogattak és erőszakoskodtak a vidék lakosaival, akiket a fővezér sem tudott már kordában tartani a kiszabott kemény büntetések ellenére.⁶⁰ Október 11-ei levelében Cutts is kitér a császári hadsereg siralmas állapotára: „*A katonák rengeteget szenvedtek a sok kimerítő és nehéz meneteléstől. Mire sikerül téli szállásra vonulnunk, legalább 100 menetnap lesz mögöttünk. Figyelembe véve a mocsarakat, a folyókat, a kopár síkságokat, valamint a hegyeket és a kényelmetlen szorosokat, amelyeken keresztül kellett haladnunk, miközben néha a tűzifa, máskor pedig a víz, de gyakran mindkettő hiányzott, mindez bármelyik hadsereget tönkretette volna, hát még ezt.*”⁶¹

58 BL Add MS 41842, fol. 48v.

59 BL Add MS 41842, fol. 49.

60 Nagy, 1987. 51–52. p.

61 „The troops have suffered much from their many, tedious and difficult marches. By that time we come into winter-quarters we shall have made a great many above a hundred marches, which, considering the morasses, rivers and inconvenient defiles, as well as the barren plains and mountains which we have passed, sometimes wanting wood, sometimes water and often both, would ruin any army, but such a one as this.” BL Add MS 41842, fol. 49v.

A császári hadsereg vesződéseinek ecsetelését folytatta az október 19-én papírra vetett utolsó előtti jelentésében is, amely már a Kolozsvár melletti katonai táborból íródott.⁶² A levelet ugyan Middletonnak címezte meg, annak első sorában kéri az államtitkárt, hogy azt juttassa el magának a királynak, II. Jakabnak.⁶³ Cutts közlése alapján Lotaringiai Károly október 12. és 16. között a lovassággal előresietett, a gyalogságot pedig hátrahagyta, amely a maga tempójában követte a lovasokat. Annak érdekében, hogy a gyalogság gyorsabban és kényelmesebben tudjon előrehaladni az erdőségeken, hegyeken és szorosokon át, két részre osztották őket, amelyeket Charles Eugene de Croy herceg (1651–1702), valamint az ír származású Georg Ernst Wallis (1621–1689) tábornokok vezettek. Ennek ellenére Cutts újfent kiemeli a járhatatlan rossz utak, a szűk szorosok és a meredek hegyek miatti megannyi szenvedést, amelyet a csapatoknak át kellett élniük. Mindezek jelentős kárt okoztak, legfőképp a tüzérség számára, amely számos lovat, ökröt és bivalyt elvesztett, továbbá a szállító kocsik összetörték.⁶⁴

„Minden szenvedést megér azonban egy ilyen nagy és gazdag tartomány elfoglalása”, mint Erdély.⁶⁵ Az angol segédtsízt elragadtatottan ír Erdély gazdagságáról, amelyre minden bizonnyal az is hatással volt, hogy az előző hónapokban legtöbbször lakatlan pusztaságokon és elvadult vidékeken kellett áthaladniuk. Írja, hogy az „ország, amelyen átvonultunk, tele van nagy hegyekkel és sűrű erdőségekkel, valamint bővelkedik gabonában és borbán. Itt-ott kellemes, zöldellő völgyeket lehetett látni, ahol kitűnő szénát találtunk, ami a lovasságunk számára nagyon előnyös volt...”⁶⁶

A természeti javakban bővelkedő vidékek ellenére a felvonulás során továbbra is hiányos volt az ellátás, mivel a helyi lakosság elmenekült és semmit sem hagyott hátra a császáriaknak, így csak a „széna, szőlő és a talpon álló gabona” maradt zsákmányul.⁶⁷ Az ellátást végül maguknak a támadóknak kellett megoldá-

62 BL Add MS 41842, fols. 50–57. 1687. október 19. From the imperial camp at Clausembourg, the capital city of Transylvania.

63 „Your Lordship will be pleased to give the King the enclosed relation and to do me good offices by his Majesty.” BL Add MS 41842, fol. 50r.

64 BL Add MS 41842, fol. 51.

65 „But the design of conquering so great and rich a province answers all that [suffering – T.T.]” BL Add MS 41842, fol. 51v.

66 „The country through which we passed is full of great mountains, covered with thick woods, abounding with corn and wine. Here and there are pleasant valleys, full of grass and excellent good hay, which was very advantageous for our cavalry.” BL Add MS 41842, fol. 51v–52r.

67 BL Add MS 41842, fol. 53r.

niuk: Lotaringiai Károly, „*mihelyst értesítették az erdélyiek ebbéli hadicseléről, 300 szekeret küldött Somlyóról Szatmárra, hogy töltsék meg őket élelmiszerrel, amik végül két nappal korábban meg is érkeztek Kolozsvárhoz, mint mi magunk. Ezen felül Debrecenből kenyéret szállítottak nekünk.*”⁶⁸

Cuttsnak volt egy-két szava a lakosságot illetőleg is, amely, mint említettük, minden barmával és mozdítható vagyonával együtt elmenekült a környező falvakból, így „... *Somlyótól egészen Kolozsvárig, amely annak ellenére, hogy igen sűrűn lakott vidék és mindenben bővelkedik, nem láttunk egy lelket sem.*”⁶⁹ Leírja, hogy a császári hadsereg elől a teljes helybéli lakosság felmenekült a hegyekbe és a környező sűrű erdőségekbe, ahova lehetetlenség őket követni, mivel az átjárókat csak ők ismerik, továbbá ha az ellenség rá is lelne az ösvényekre, „*hatalmas fák kivágásával és keresztbe helyezésével*” roppant megnehezítik azok járhatóságát.⁷⁰ Mindezt Cutts a helyiek régi szokásaként írja le, amelynek célja az önvédelmen felül az ellenség kiéheztetése és legyengítése volt. Ráadásul a segédtsízt szerint az erdélyiek mindenkire ellenséggént tekintenek, „*aki fenyegetőleg érkezik vagy bárminemű ellenséges szándékkal van vallásuk és szabadságaik iránt, amikre nagyon féltékenyek.*”⁷¹

A császári lovasság október 12–16. közötti gyors előrenyomulását követően, október 17-én végül a gyalogságnak is sikerült felzárkózni és csatlakozni a fővezérhez.⁷² Ezen a napon követség érkezett Kolozsvárból Lotaringiai Károlyhoz, amelyet Cutts elírásból október 18-ra tett. A követek kifejtették a fővezér előtt, hogy „*habár nem kételkednek fejedelmük abbéli hajlandóságában, hogy a császár minden szándékát ki fogja elégíteni, de ők mégiscsak szolgák, akik nem adhatják át a várost egészen addig, amíg arra parancsot nem kapnak. Ezért kérték a*

68 „The Duke, so soon as he was informed of this stratagem of the Transylvanians, sent from Somlio 300 proviant- wagons, to Zackmar, to be laden with meal, which overtook us two days before we arrived at Clausembourg. We had also supply of bread from Debrezen.” BL Add MS 41842, fol. 53r.

69 „So that from Somlio to Clausembourg, which is not only an inhabited country, but very populous, and abounding with all things, yet we saw no living soul, nor could we find any sort of provisions, unless it were hay and standing corn and grapes.” BL Add MS 41842, fol. 52v–53r.

70 BL Add MS 41842, fol. 52v.

71 „It is (it seems) the custom of the Transylvanians, when any enemy invades their country (and they look upon all as enemy who come in a hostile manner or are likely to have any design upon their religion or liberties, of both which they are very jealous) it is their custom, in such a case, to retire into the woods and tops of the mountains with all that they have.” BL, Add MS 41842, fol. 52.

72 BL Add MS 41842, fol. 54v.

*herceget [Lotaringiai Károlyt], hogy legyen türelemmel, amíg a parancs meg nem érkezik. A herceg erre azt válaszolta, hogy minél tovább húzzák az időt, annál nagyobb lesz a szerencsétlenségük. Ezt követően válasz nélkül elküldte a követeket, és hogy holnap többet fog tudni.*⁷³

Lotaringiai Károly betartotta az ígéretét és másnap reggel (október 18.) tehetséges tábornokát, Federico Veteranit (1643–1695) küldte a városhoz azzal az írásos üzenettel,⁷⁴ hogy nem ellenségként érkezik, hanem a város megvédése érdekében, és hogy neki semmi másra nincs felhatalmazása, csakis a császár parancsának végrehajtására, ami márpedig úgy szólt, hogy helyezzen el helyőrséget Kolozsvárott, mialatt a város kiváltságai és szabadságai megmaradnának. Cutts értesülései alapján Veteranin keresztül Károly herceg 24 órás ultimátumot szegezett a városvezetőknek, miszerint, ha behódolnak, igazságos és kegyes bánásmódban lesz részük, ellenkező esetben pedig biztosította őket, hogy a város úgy fog járni, mint Buda vagy Érsekújvár.⁷⁵ Veteranit követve október 18-án a teljes császári haderő is megérkezett Kolozsvár falai alá, amikor is „*egy nagy magyar mérföldnyi távolságra a várostól letáboroztunk.*”⁷⁶ Károly herceg úgy határozott, hogy a várost nem keríti be fenyegetőleg, ezért a hadsereg táborhelyeit nem a város körül helyezte el, hanem két egyenes vonalban a Szamos mentén, amelynek során a tábor jobb szárnya a városfal mellett futott, miközben a tábor balszárnya az ellenkező irányban nyúlt el.⁷⁷ Cutts leírja, hogy a tábor elhelyezkedésére vonatkozó parancsok kiadását követően Lotaringiai Károly a gyalogsági és tűzéri tábornokok, valamint egy csapatnyi lovaskatona kíséretében felnyargalt egy dombra, ahonnan az egész várost be lehetett látni. „*Mihelyst felért a dombra, megállt és szállt a lováról. Egyből megjelentek a város küldöttei is.*”⁷⁸

Cutts az október 19-én megírt jelentése további részében roppant részletesen és alaposan taglalja a város október 18-ai megadásának körülményeit, amelyeknek közvetlen szemtanúja volt. „*Csak olyanról írok, amelyet a saját szememmel*

73 BL Add MS 41842, fol. 53v.

74 Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek sorozat kötetében megtalálható egy Veterani neve fémjelezte, október 17-ei keltezésű levél, ami valószínűleg nem egyezik meg a John Cutts által említett Lotharingiai Károly-féle üzenettel, amit Veterani vitt el a város képviselőihez. ld. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 19. kötet (1686–1688). Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1896. 215. p.

75 BL Add MS 41842, fol. 53v–54r.

76 BL Add MS 41842, fol. 51r, 54v.

77 BL Add MS 41842, fol. 54v.

78 „So soon as he came upon that hill, he halted and lighted from off his horse. Immediately the deputies of the town come out.” BL Add MS 41842, fol. 54v–55r.

*láttam, a füleimmel pedig hallottam, mivel mindvégig ott álltam közvetlenül a herceg könyöke mellett.*⁷⁹ A város követei a tárgyalások kezdetén egy lovagló- vagy sétatálcával, valamint egy aranykehellyel ajándékozták meg Lotaringiai Károlyt, amelyet követően a „*város jogásza vagy orátora*” latinul beszédet mondott: biztosította a fővezért a város készségéről, hogy eleget tegyen a császár minden követelésének, azonban kérték a herceget, hogy várjon egy vagy két napot, hogy a fejedelemtől megérkezessen a parancs számukra, hisz „*egyetlen szolga sem cselekedhet felhatalmazás nélkül és hagyhatja cserben urát, mindezt pedig, azaz a kötelesség és a kormányzás szabályait, Őfensége is jól ismeri*” — érveltek Kolozsvár követei. Végezetül pedig kifejtették még, hogy a város vezetői és az alkapitány nem adhatják át a várost addig, amíg arra engedély nem érkezik a fejedelemtől.⁸⁰

Lotaringiai Károly, aki ugyancsak latinul felelt a követek előterjesztésére, válaszában megismételte előző napi levelének tartalmát, hogy ő tárgyalások folytatására nincs felhatalmazva, egyedül csak a város elfoglalására, amelyet eltökélten végre is fog hajtani, bármiféle további halogatás nélkül, „*ha törik, ha szakad.*” Ezt követően személyes kívánságát fejezte ki aziránt, hogy lehetőleg békésen fog a város a császár kezére kerülni, valamint megismételte, hogy „*nem bántani, hanem megvédelmezni jött őket.*” Kifejtette, hogy ha rögvést megnyitják a városkapukat, a császár nevében ígéretet fog tenni arra, hogy a városlakókkal igazságosan és irgalmasan fog bánni, különösképp pedig, hogy semmiféle beavatkozásra nem fog sor kerülni a város törvényeit, szabadságait és vallási ügyeit illetően. Lotaringiai Károly azzal fejezte be, hogy csakis a város vezetőinek lesz a hibája, ha vér fog folyni és a háborúval járó szerencsétlenségek rájuk szakadnak, ezen dolgok elkerülése végett pedig gyors választ vár, mivel eltökélte, hogy nem fog több időt elvesztegetni a város alatt.⁸¹

Ezt követően az orátor kapott újra szót, aki „*nehéz szívvel*”, de beletörődött a helyzetbe, és a következőket kérte könyörögve a hercegtől a város átadásáért cserébe: a császár nem változtat a város törvényein, szabadságain és vallási kiváltságain; az elszállásolandó helyőrség parancsnoka kizárólag a saját katonái felett fog hatalommal bírni; a városvezetésben nem lesznek változtatások; nem

79 „I relate nothing but what I saw with my eyes and heard with my ears, for I stood all the while close by the Duke’s elbow.” BL Add MS 41842, fol. 56v.

80 „... but, as they were assured, that his Highness understood perfectly all the particulars of duty and government and knew very well, that no servant could act without the authority, or leave of his master...” BL Add MS 41842, fol. 55r.

81 BL Add MS 41842, fol. 55v–56v.

avatkoznak bele az egyházak és egyházi jövedelmek, kiváltságok és immunitások ügyeibe, továbbá minden egyházi és polgári ügy a régiben, „*status quo*” marad; a helyőrség elszállásolását a városvezetők szervezik meg; nem lesznek újabb kontribúciók behajtva a városon; a katonák és a tisztek nem fognak erőszakoskodni; végezetül pedig minderről Lotaringiai Károly írásos ígéretet tesz.⁸² Cutts leírja, hogy a herceg mindezt válaszolta, hogy már mindent elmondott, ami a császár biztosítékait és kegyes bánásmódját illeti, illetve újfent megígérte, hogy nem fog beleavatkozni a város törvényeibe, szabadságaiba és vallási ügyeibe. „*Ezt követően egyszer és mindenkorra követelte tőlük a városkapuk átadását, máskülönben azonnal elrendeli a támadást.*” Úgy tűnik még ez sem törte meg a város követeinek vitatkozó kedvét, mivel Cutts szerint még több hasonló szóváltás lezajlott, aminek során Lotaringiai Károly egyre nagyobb nyomás alá helyezte a követeket, a város képviselői pedig, mindenféle kifogásokat felhozva, megpróbálták időt nyerni.⁸³

A tárgyalások lezárásának körülményeit Cutts nem részletezi, csak annyit említ meg, hogy „*az éjszaka leszálltával átadták a városkapukat, a mai napon [október 19.] pedig helyőrség vonul be a városba.*” Magáról Kolozsvárról is ejt pár szót a segédtiszt, aki szerint az igen népes város, amelyet dombok öveznek és városfal vesz körül. Maga a városfal Cutts szerint igen vékony volt, ráadásul semmiféle védelmi árok nem volt ásva, a kör formájú vártornyok pedig „*ősrégi*” tervezésűek.⁸⁴

A Cutts által megörökített tárgyalások, amelyek Lotaringiai Károly és az erdélyiek között folytak, egyedül az ő jelentéseiben találhatók meg ilyen részletességben. Vessünk egy pillantást hát Cutts azon állításaira, amelyek leellenőrizhetők más források vagy a releváns szakirodalom segítségével. Az eddigi történelmi vélemények alapján, az Erdélybe történő benyomulás során Lotaringiai Károly az erődemonstráció érdekében osztotta fel a hadsereget több részre.⁸⁵ Habár ezt nem zárja ki, ennek kissé ellentmond a segédtiszt véleménye, aki szerint elsősorban a hadsereg „*kényelme*” érdekében került sor az inváziós haderő feldarabolására, a nehéz terepen való gyorsabb előre nyomulás, valamint, és ezt már a jelen írás szerzője teszi hozzá, a hatékonyabb ellátás gyanánt.

82 BL Add MS 41842, fol. 56v–57r.

83 „And therefore (once for all) he bid them give up the gates, or he would immediately attack them.” BL Add MS 41842, fol. 57.

84 „The fortification is with round towers, according to the ancients.” BL Add MS 41842, fol. 57v.

85 Szita, 1987. 57. p.

Teljes ellentét figyelhető meg Cutts beszámolója és eddigi ismereteink között abban a tekintetben, hogy az angol segédtiszt alapján Lotaringiai Károly játszotta a legnagyobb szerepet Kolozsvár kapitulációjában. A szakirodalom, valamint a források közül egynéhány, egyedül Federico Veterani szerepét hangsúlyozzák ki, túlbecsülve az itáliai származású császári tábornok szolgálatainak jelentőségét, és gyakorlatilag elhallgatva a város képviselői és a Károly herceg között lezajlott tárgyalásokat.⁸⁶ Ezen túlmenően Cutts tételezen felsorolja a kolozsvári követek kéréseit arra az esetre, ha átadnák a várost. Ez csak apróságokban tér el a Jakab Elek által felhasznált erdélyi kéziratban található felsorolástól, amely gyakorlatilag ugyanezen kívánalmakról közöl információt.⁸⁷

Érdekes, hogy Cutts gyakorlatilag csak az erdélyi hadjárat eseményeiről számolt be részletesen az angol udvarnak. Az Európa szerte híres Eszék elleni felvonulásról, de még a harsány-hegyi csatáról sem írt egy szót sem Middletonnak. Habár jogosnak tűnhet az indoklása, miszerint a menetelés során nem sok érdekes látnivaló történik, mégis gyanúra ad okot az, hogy az egész dél-magyarországi hadjáratról egyetlen egy valamirevaló beszámolót sem küldött el Londonba. Ennek fényében lehetséges, hogy lázas megbetegedése is csupán elnyújtott kifogás-ként szolgált. Ha egyszer igaznak bizonyul a feltételezés, miszerint Cutts szándékosan nem tájékoztatta állandó rendszerességgel Middletont, mindez mögött az angol önkéntes Orániai Vilmostal való baráti kapcsolata és a holland uralkodó felé tanúsított hűsége lapulhat meg, szem előtt tartva az 1687 folyamán már lejtemetbe kerülő angol-holland kapcsolatokat is.

Figyelembe véve a fentieket, valamint tekintettel Cutts múltjára, elsősorban politikai aktivitására, továbbá Monmouth hercegével és Orániai Vilmostal kialakított baráti kapcsolataira, könnyen elképzelhető, hogy az angol önkéntes magyarországi jelenléte nem kizárólag a katonai ismeretek elsajátítására és egyéb képességei fejlesztésére korlátozódott. Lehetséges, hogy Cutts politikai vagy diplomáciai szereplőként is jelen volt a hadszíntéren, hasonlóan például a bajor választó kíséretéhez tartozó francia önkénteshez, Claude Louis Hector de Villars márkizhoz (1653–1734).⁸⁸

86 Von Hasslingen korabeli beszámolóját a város átadásáról ld. *Tobias von Hasslingen hadinaplója*, 215. p. *Szita*, 1987. 57. p. *Jakab Elek*: Kolozsvár története. 2. köt. Bp., 1888. 790–791. p. (a továbbiakban: *Jakab*, 1888.)

87 *Jakab*, 1888. 791. p.

88 Villars márkiz magyarországi jelenlétéről bővebben ld. *Ludwig Hüttl*: Die Beziehungen zwischen Wien, München und Versailles während des großen Türkenkrieges 1684 bis 1688. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 38. (1985). 81–122. p. *Ludwig Hüttl*: Miksa

Lotaringiai Károly számára fontos szempont volt az angol királyok támogatása elvesztett hercegségének visszaszerzése érdekében,⁸⁹ így az ő részéről teljességgel elképzelhető egy angol összekötő befogadása személyes, szűk társaságába, mint ahogyan az Cuttsszal is történt. Ez részben megmagyarázhatja mindenkor szívélyességét is a brit és ír önkéntesek felé. Az angol udvar szemszögéből közelítve a kérdéshez viszont roppant kétséges, hogy a kényes múltú Cuttsra, mint politikai vagy diplomáciai összekötőre, II. Jakab vagy Middleton valaha is igényt tartott volna.

Ha Cutts valóban nem csak katonai szereplőként volt jelen a hadszíntéren, sokkalta valószínűbb, hogy Orániai Vilmos udvarában kell keresnünk a válaszokat. Az eddig elmondottakon túlmenően az angol önkéntes eperjesi (a vésztörvénytörvényesség időszeke) és bécsi tartózkodása is azt sejtetik, hogy Cutts nem csak a saját szakállára tevékenykedett a Magyar Királyság területén, hanem esetleg Orániai Vilmos embereként is. Minderre konkrét bizonyíték ugyan még nem találtatott, és gyakorlatilag azt sem lehet tudni, hogy az e téren kifejtett tevékenysége pontosan milyen formában nyilvánulhatott meg (jelentéstevés, diplomáciai feladatok, kémkedés stb.), azonban az eddigi ismereteink Cutts magyarországi jelenlétéről erre engednek következtetni. A kérdéskör roppant érdekes, aminek a kibogozásához további kutatások szükségesek.

A testvérének megírt leveléből kiderül az is, hogy Angliába való megérkezését követően John Cutts szerette volna kiadni nyomtatásban mindazt, „... *amit láttam, tanultam és megfigyeltem ebben az országban.*”⁹⁰ Erre végül nem került sor. A Brit-szigetéről érkező önkéntesek közül számosan készítettek feljegyzéseket többek között azzal a szándékkal, hogy azokat a későbbiek folyamán nyomtatott formában közzéteszik. Így szándékozott tenni minden bizonnyal maga az ír

Emánuel bajor választófejedelem és Magyarország visszafoglalása az oszmánoktól (fordította: dr. Meláth Ferenc). In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 127–152. p. *Tóth Ferenc*: Részt vett-e Villars marsall Buda ostromában? Avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában. In: Vasi Szemle 57. (2003) 289–294. p. *Polgár Balázs*: Claude-Louis-Hector de Villars márkí és az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat. In. Hadtörténelmi Közlemények, 128. (2015) 1. sz. 184–201. p.

89 *Hilton*, 1967. 146–147. p.

90 „You will have patience to stay till I come for England for then I design to publish a relation of all that I have seen, learnt and observed in this country.” BL Add MS 69379, fol. 78r.

Mountjoy vikomtja is Buda visszafoglalását követően. Egyedül Jacob Richards hadinaplója került végül nyomdába, amelyet a magyar történetírás is jól ismer.⁹¹

John Cutts az 1687. évi hadjáratot követően hazautazott és többé nem látogatott el a magyar hadszíntérre. Ennek elsődleges oka minden bizonnyal az 1688 folyamán véglegesen elmérgesedő angol-holland kapcsolatok voltak. A Dicsőséges Forradalom hadműveleteiben az alezredessé kinevezett Cutts már hivatalosan is Orániai Vilmos katonájaként vett részt, nyíltan szembe fordulva egykori uralkodójával, II. Jakabbal.⁹² A török elleni harcok veteránja kétségkívül a magyarországi haditapasztalatainak is köszönhetette újdonsült kinevezését, amellyel így sikerrel alapozta meg a katonai pályáját.

Cutts, mint már említésre került, élete végéig megmaradt Orániai Vilmos hűségén. A Dicsőséges Forradalmat követően szolgált parlamenti képviselőként, a király testőrség parancsokaként, pár évig Wight-sziget kormányzói tisztét is ellátta, mindeközben pedig verseket költött. Szerteágazó feladatai ellenére mindvégig megmaradt katonának. Egyik legnagyobb haditette a németalföldi Namur 1695. évi visszafoglalásához köthető. Az ostrom során tanúsított bátorsága és kitartása miatt a katonái a „Szalamandra” becenevet adták neki. Ezen felül Cutts nagymértékben hozzájárult a höchstädti (blenheimi) győzelemhez 1704-ben, amikor is a balszárnyon végrehajtott támadást irányította eredményesen. Höchstädt-Blenheimot követően azonban vissza kellett vonulnia az aktív harctéri szolgátból. Három évre rá, 1707-ben, törvényes örökösök nélkül halt meg.⁹³

91 *Simonyi Ernő*: Richards Jakab naplója Buda ostromáról. In: Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból 1517–1717. Pest, 1859. 221–273. p. *Kropf Lajos*: A Budavára 1686-iki ostrománál jelen volt angol önkéntesek. In: Magyar Történelmi Tár, 17. (1894) 1. szám. 135–147. p. Jacob Richards angol hadmérnök feljegyzései Budavár ostromának utolsó napjairól. In: Buda visszafoglalásának emlékezete. Szerk.: Szakály Ferenc. Bp., 1986. 235–245. p.

92 *Chichester-Hattendorf*, é.n.

93 *Chichester-Hattendorf*, é.n.

GERENCSÉR PÉTER

A NÁDASDYAK XVI–XVII. SZÁZADI VÁRÉPÍTÉSEI ÉS ERŐDÍTÉSEI KAPUVÁRON

A kutatástörténet és hiányosságai

A kiterjedt nyugat-dunántúli Kanizsay-uradalmakat házassággal és gyümölcsöző politikai manőverekkel megszerző Nádasdyak 1534-től — Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya házasságkötésének időpontjától — a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt 1671. április 30-án kivégzett Nádasdy (III.) Ferenc 1670. évi felségárulási peréig birtokolták a főként rábaközi területeket magába foglaló kapuvári domíniumot és annak katonai, hatalmi és gazdasági centrumát, a kapuvári (hozzávetőlegesen a XVII. század második feléig: kapui) várat.¹ A két végpont közé eső szűk másfél évszázad lényegében egybeesik az oszmán-török terjeszkedés elleni védekezés Sopron megyei időszakával, jóllehet Kapuvár várát — jelenlegi tudomásunk szerint az egész korszakban először és utoljára — éppen ezen időperiódus után, a Bécs második ostromát megelőző 1683. évi rábaközi tatárjárás során foglalták el az oszmánokkal szövetséges tatár seregek, jelenlétük azonban a kahlenbergi fordulatnak köszönhetően rövid életűnek bizonyult.²

Bár minden kétségen felül áll, hogy a folyókkal és mocsarakkal védőpajzs-ként körbezárt, a korabeli helyi térszemlélet által gyakorta „szigetnek” (*insula*) tekintett Rábaköz központi — és voltaképpen egyetlen valódi — vára Kapuváron volt, elhelyezkedése folytán az itteni erődtípmény csak nagyon korlátozottan volt képes betölteni területvédelmi funkcióját. A vár ugyanis a Rábaköz nyugati

1 Az uradalmak megszerzésére: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp., 2005. 27. p. A Nádasdy család birtoklástörténetéhez, Sopron megyei és az országos politikában betöltött tisztségeikhez és a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyükhöz részletesen: *Dominkovits Péter – Pálffy Géza*: Küzdelem az országos és a regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. 1–2. rész. In: *Századok*, 144. (2010) 4. sz. 769–792. p., 144. (2010) 5. 1085–1120. p. A kapuvári vár Nádasdyaktól való elkobzására és az 1670. évi átadás-átvételére: *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. 2. Bp., 1876. 144. p.

2 Az 1683. évi Bécs elleni nagyszabású oszmán támadás rábaközi vonatkozásait Fernando Luigi Marsigli / Marsili hadmérnöki és katonai tevékenységére fókuszálva korábban részletesen tárgyaltam: *Gerencsér Péter*: Marsili 1683. évi kapuvári elfogása. In: *Honismeret*, 44. (2016) 4. sz. 58–62. p.

peremén, a forrásokban többnyire egyszerűen csak „Rábának” nevezett Kis-Rába folyó partján állt, amit észak felől a Hanság nagy kiterjedésű lápvilága természetes módon oltalmazott. Elhelyezkedése abban leli magyarázatát, hogy az Árpád-kor korai szakaszában határvárként, országhapuként rendeltetése a nyugatról érkező német támadások elhárítása volt, nevét is funkciója után nyerte.³ Az oszmán expanzió időszakában viszont a védekezés iránya megfordult, immár nem nyugatról, hanem kelet felől kellett megoltalmaznia a Rábaközt az ellenséges betörésektől, aminek feladata a vár tájolása miatt nehézségekbe ütközött. A geopolitikai adottságokból fakadó hátrányok kiküszöbölésére a rábaközi folyamátelési pontoknál többlépcsős védelemben, a Külső- és a Belső-Rába (azaz a Rába és a Kis-Rába folyó) természetes vonalára támaszkodva további kisebb erődítmények, kastélyok és őrházak (Bodonhely, Kesző, Mihályi, Vág, Patona, Mérges) felépítése vagy korszerűsítése, és a rábai hidak (Bodonhely, Mórchida / Árpás, Kecöl, Kapuvár) állandó fegyveres őrsggel való ellátása vált szükségesé. A XVI–XVII. században többször átépített kapuvári vár ennél fogva inkább a keletről érkező migrációhullám befogadására volt alkalmas, amint az legszemléletesebben az 1594. évi krízishelyzetben kitűnt. Abban az esztendőben a három, illetve négy évre török kézre került Pápa és Győr elfoglalásával a Rábaköz falvai kelet felől védtelenné váltak, így — az 1597. évi kapuvári urbárium nyitó szavait idézve — „*az Pogány miath tellyességgel ell Pusztoltanak.*”⁴

A vár- és erődépítés elválaszthatatlan a történetírásban „hadügyi forradalom” néven elhíresült széleskörű katonai átalakulás többtényezős jelenségétől. A sokat vitatott elméletet, pontosabban szólva elméletsoportot Michael Roberts 1956-ban publikált *The Military Revolution: 1560–1660* című könyve alapozta meg, amely elsősorban a svéd hadsereg XVI–XVII. századi reformjait taktikai szem-

-
- 3 A kapuvári vár Árpád-kori kiemelt jelentőségére: *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 20. (1973) 4. sz. 650. p. A korai megyeszervezetet illetően Kristó Gyula vetette fel, hogy I. (Szent) István korában Sopron helyett Kapuvár lehetett az ispánság székhelye: *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. 268–273. p. Azonos álláspontra helyezkedve a kérdést részletesen feldolgoztam: *Gerencsér Péter*: Névtelen vár. Kapuvár az Árpád-korban. Kézirat. 2008. Amellett érvelve, hogy a „Kapu” és a „Babót” helynevek a középkorban egyaránt Kapuvárra vonatkoznak, a kérdést szintén érintette: *Takács Károly*: „Castrum porte Bobuth”. Kapuvár és Babót az Árpád-korban. In: *Arrabona*, 44. (2006) 1. sz. 523–536. p.
 - 4 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones (= E 156) Fasc. 12 No. 42/c. Kiadása: Az 1597. évi kapuvári urbárium. 1. Kiad.: Mikó Sándor. In: *Soproni Szemle*, 46. (1992) 2. 127. p.

pontból vizsgálta, és az átalakulást a tűzfegyverek elterjedésében és a hadsereg létszámnövekedésében látta.⁵ A hadtörténeti terminust új interpretációs szintekkel rétegező Geoffrey Parker harminc évvel később megjelent munkájában a várépítésre is kiterjesztette a teóriát.⁶ A hadügyi forradalom elméletét Nyugat-centrikus szemléletmódja mellett a historiográfia többek között azért bírálta, mert egy több évszázados folyamatra kevésbé illik a hirtelen változásokra utaló „forradalom” elnevezés, ezért szerencsésebb reformról vagy permanens átalakulásról beszélni. Magyar szempontból pedig azért támadták az elmélethalmazt, mert egyrészt kevésbé vette figyelembe, hogy Nyugat-Európa feltételezett elsőbbségével szemben az oszmánok élen jártak a tűzfegyverek (főként az ágyúk) használatában, másrészt pedig a tatárok keleti (nomád) harcmódorával szemben keleties taktikával kellett felvenni a versenyt.⁷ Mindazonáltal a hadseregek és a harcászat XVI–XVII. századi sokrétű változásait döntően négy tényezőben látja a szakirodalom: a hadseregek létszámának nagymértékű felduzzasztásában, a hidegfegyvereket (kard, íj) fokozatosan kiszorító tűzfegyverek (löveg, ágyú, puska) számának és jelentőségének megnövekedésében, ezek eredőjeként a várépítéssel gyökeres változásában, valamint — az előbbi három tényező összehatásaként — a háború költségeinek az államháztartás korábbi modelljeit átalakulásra ösztönző emelkedésében.⁸ A kapuvári vár esetében is ezeket a szempontokat egymásra vetítve kell számításba venni.

Annak ellenére, hogy Kapuvár vára a XI. század elejétől a Rákóczi-szabadságharc végéig meghatározó szerepet játszott a Rábaköz hadtörténetében, mind ez ideig sajnálatos módon nemcsak szisztematikus módon nem került sor a kapuvári

5 *Roberts, Michael*: The Military Revolution. 1560–1660. Belfast, 1956.

6 *Parker, Geoffrey*: Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West. 1500–1800. Cambridge, 1988.

7 Részlegesen, az 1577. évi nagy hadi tanácskozás kontextusában tárgyalva: *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk.: Peterscsák Tivadar. Eger, 1997. 27–41. p. (Studia Agriensia, 17). A hosszú háború viszonyában: *Kelenik József*: A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. In: Hadtörténelmi Közlemények, 103. (1990) 3. sz. 80–120. p. Az egész korszakra átfogóan: *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. Történelmi Szemle, 37. (1995) 2. sz. 465–485. p

8 Újabban a fiskális-katonai állam modellje szempontjából: *Kenyeres István – Pálffy Géza*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. In: Századok, 152. (2018) 5. sz. 1033–1076. p.

vár építéstörténetének feltérképezésére, de még csak részleges, egyes történeti periódusokra koncentráló munka sem született. A kapuvári erődítési munkálatok feltárását, korszakolását az is nehezíti, hogy sem falkutatás, sem módszeres ásatások nem zajlottak a várban és egykori környezetében. A tervszerű terepbejárások és várkutatások csak a Kapuvártól északra fekvő Földvár és a várostól déli irányban lévő, a Babót határában elhelyezkedő Feketevárra terjedtek ki, ezek azonban kívül esnek a török hódoltság időszakának keretein.⁹ A kapuvári várat illetően a kapuvári Rábaközi Múzeum alapítója és első igazgatója, Faragó Sándor véletlenszerűen előkerült leletanyagokra, okleveles forrásokra és történeti analógiákra építette kéziratos formában maradt doktori disszertációját, melyben viszont elsősorban a középkori határvédelmi funkcióra összpontosított, az újkort csak elnagyoltan érintette.¹⁰ Nem történt szakszerű falkutatás a vár 1957 és 1960 közötti rekonstrukciója idején, amikor az épület udvari homlokzatát jelentősen átépítették, árkádsorral látták el, és hasonlóképpen elmaradt a vár építészeti szerkezetének és építőanyagainak vizsgálata a legutóbbi, 2012-ben lezajlott homlokzatfelújítás során is. Az egyetlen kivétel Gömöri Jánosnak, a Soproni Múzeum régészének a vár 1998-ban véletlenszerűen megtalált falmaradványánál végzett szondázó ásatása, mely a XVII. század második felének építési munkálatairól szolgáltatott tárgyi bizonyítékokat. Az írott forrásokra támaszkodó feldolgozások sora nemkülönben kívánnivalót hagy maga után. Az eredeti kutatások helyett csak másodlagos kútfőkből ollózó és a történettudományi módszertant mellőző számos írástól eltekintve, kifejezetten építészeti szemszögből tanulmányozta a várat Gerő László. Első, áttekintő képet nyújtó szakmunkájában azonban nem szerepelnek XVI–XVII. századi adatok a vár építéstörténetétől, több esetben megkérdőjelezhetők a XVIII–XIX. századra vonatkozó állításai is, melyeket lényegében szó szerint átemelt utóbb publikált szakkönyvébe is.¹¹ Más összefüggések keretében felsorolásszerűen foglalkozott a kapuvári vár inventáriumában olvasható termekkel és helyekkel, de az 1608. évi összeírásban említett „pajtás kertet”, vagyis csűröskertet „pártás kertként” olvasta félre, így tévesen védelmi létesítményként,

9 Földvár: *Nováki Gyula*: Zur Frage der Sogennanten „Brandwälle” in Ungarn. In: *Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungariae*, 16 (1964) 1–2. sz. 131–133. p. Feketevár: *Kiss Gábor*: Adatok a Nyugat–Dunántúl korai várépítészetéhez. In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak IV. összejövetele*. Szerk.: Borsody István – Gróf Péter – Gróth Dániel – Jékely Endre. Visegrád, 1995. 156–169. p. (Altum Castrum, 4).

10 *Faragó Sándor*: Fejezetek Kapuvár középkori történetéből. Doktori disszertáció. Kézirat. Rábaközi Muzeális Gyűjtemény, Kapuvár (= RMGy). Helytörténeti Adattár, 526. sz.

11 *Gerő László*: Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről. Bp., 1955. 307. p. Gerő László: *Magyar várak*. Bp., 1968. 217–219. p.

védőpártás fallal körbevett kertként azonosította.¹² Mindezek folytán mindössze egyetlen, de tartalmában jelentős korrekcióra szoruló összefoglaló szaktanulmánnyal rendelkezünk a várról. Faragó Sándor *A kapui vár* című mind a mai napig alapszövegnek számító írásáról van szó, melynek apropóját a vár felújítása adta.¹³ Faragó, gyakorta másodlagos forrásokra támaszkodva, a vélt kezdetektől a jelenkorig tekintette át a vár történetét, tanulmányában keverednek az építés-, a had-, az egyház- és a birtoklástörténeti szempontok. Mindazonáltal ez eddig a legbővebb leírás mind a vár egészéről, mind a török korról. A XVI. század első felét illetően Faragó a Mályusz Elemér által kiadott Nádasdy-levelezésekre támaszkodott, ezeket azonban sokszor nem állította kontextusba, rendezőelve kronologikus volt, a különálló adatokat nem olvasta össze egységes struktúrákká. Emellett azonban saját forrásfeltárásaira is támaszkodott, melyek urbáriumok leltáraiból származtak, de értelmezés helyett megelégedett a berendezések és hadi felszerelések pusztá felsorolásával. Többszörösen problémás, ahogyan a csornai premontrei rendi kanonok, Drinóczy György XIX. század első feléből származó kéziratos megyetörténetét kritika nélkül, hiteles forrásként hasznosította.¹⁴ Faragó munkája mindezek ellenére azért is alapvető, mert nemcsak helytörténeti szinten, hanem országos szinten is gyakran idézték, így félreértelmezései és vitatható megállapításai is tovább öröklődtek.

A régészeti feltárás és a falvizsgálat teljes hiánya, az előkertült leletek esetlegessége miatt jelenleg jóformán csak írásos (levelezések, inventáriumok, urbáriumok) és vizuális forrásokra (alaprajzok, veduta) támaszkodhatunk a vár török kori építéstörténetének tanulmányozásánál. A kutatástörténet ezen deficitjei könnyen belátható módon erőteljesen behatárolják a téma feldolgozására vonatkozó lehetőségeket is.¹⁵

12 Gerő, 1955. 403. p. Vö.: MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/d. 3. füz. 284. p.

13 Faragó Sándor: A kapui vár. In: Arrabona 4. (1962) 85–95. p.

14 Drinóczy György: Böngészet Sopron Megye ismertetéhez. Drinóczy György csornai kanonok által. 1830–1847. Csornai Premontrei Rendház Magánlevéltára, Csorna. III. 1. 1. Drinóczy György kéziratai.

15 Itt mondok köszönetet Csiszár Attilának, a Soproni Múzeum muzeológusának és etnográfusának, aki a források értelmezésében, a helyek lehetséges lokalizálásában és a kézirat korábbi változatainak véleményezésében segítette e tanulmány formálódását.

Az itáliai erődépítéset megjelenése Kapuváron

A hódoltság előtti időszakból származó dokumentumok vajmi kevés információt árulnak el a vár architektúrájáról és védműveiről, azonban a később vizsgálandó 1541. évi váralaprajz alapján bizonyosnak tekinthető, hogy az 1540-től meginduló építkezésekig a kapui vár a középkori jelleget megőrző, toronyközpontú kisvárak közé tartozott. Ugyanakkor mind az 1522. évi, mind pedig az egy évvel későbbi — részben megegyező szövegezésű — várinventárium¹⁶ egyértelműen jelzi, hogy a középkori szűrő- és vágófegyverektől eltérően a kapui várat már Mohács előtt elérte az a hadügyi átalakulás, amely a löfegyverek szerepének fokozódásával járt. 1523-ban a várban találunk két nagyobb, faltörésre is alkalmas, kevésbé mozgékony nehézágyút (*bombarda*), külön regisztráltak egy minden bizonnyal rövid csővel rendelkező mozsárpattantyút (*mosarpathyanthýw*), 38 darab szakállas (azaz támasztóvillával ellátott) puskát (*barbatos*), 23 rézpuskát (*pixides cuprv*), valamint ezek működtetéséhez szükséges löporkészletet, de a hadfelszereléseknek a váron belüli elhelyezkedéséről és a védelmi létesítményekről hallgat a lajstrom. Ugyanakkor az a tény, hogy monstrumágyúból két darabot is tartottak, miközben a modern hadviselés a kisebb, könnyebben mozdítható ágyúkat igényelte, hogy az üzemeltetéshez feltűnően kevés, mindössze egyetlen hordó löpor (*pulveres in uno vasculo*) állt rendelkezésre, valamint az, hogy mechanikai energia által hajtott nagyméretű hideg löfegyvert, számszeriját (*thela balistarum*) is tároltak a szertárban, a hadianyag-szerkezet átmeneti jellegére enged következtetni a középkori és az itáliai rendszer között.

A vár nagymérvű átépítésének első szakasza, mely hatást gyakorolt a tüzefegyver-állományra is, az 1540-es években vette kezdetét. A munkálatokat az országos politikában egyre rangosabb pozíciókat betöltő Nádasdy Tamás kezdeményezte, aki csak azután foghatott a kapui vár építésébe, miután megszerezte a Kanizsay-birtokokat. Kezdetben valószínűleg Kanizsa lehetett a család központi vára, amit a török előretörés miatt 1540 körül végleg az északabbra fekvő Sárvárra cseréltek.¹⁷ Így Kapuvár a családi rezidenciák között feltehetően csak másodlagos szerepet játszott, amit alátámaszt, hogy a Nádasdyak egyértelműen Sárvárt fejlesztették hatalmi, gazdasági és kulturális (humanista) központtá. Ugyanakkor már ebben az időben szóba került Kapuvár várának védművekkel történő ellátása, és hogy ennek oka nem pusztán magánjellegű volt, hanem a Nyugat-Dunántúlra leselkedő török veszélyt is számításba vették, világosan kitűnik I. (Habsburg) Fer-

16 MNL OL Diplomataikai Levéltár (= DL) 68539. MNL OL DL. 26307.

17 Bessenyei, 2005. 33. p.

dinánd magyar király 1537. január 25-én Nádasdynak írt leveléből, melyben az uralkodó a Rába folyó védelmi képességének kiaknázásán túl Sárvár mellett Kapuvár erősítését javasolta (*Mandavimus eciam eidem Nadasdy ut arcem Saarwar et Kappw omnibus quibus potest munimentis firmare debeat*).¹⁸ Arra, hogy a tényleges építkezés már 1540-ben megindulhatott, az első közvetett bizonyíték Ostffy László 1540. szeptember 12-én Sárváron keltezett levele, melyben arról számolt be Nádasdynak, hogy — a helységnevek konkrét megnevezése nélkül, de többes számban utalva a várakra — a jobbágyok árkot (*fossa*) ásnek a várak körül, bár a mostoha időjárás éppen nem kedvez a munkálatoknak.¹⁹

Jóval egyértelműbb Kapuvár átépítésének szándékára Matissy György 1541. január 28-én közölt terve, melyben tájékoztatja Nádasdyt, hogy aznapi levelében a következőre hívta fel Tatay Gergely (feltehetően a kapui vár egyik tisztviselője) figyelmét: „*igyekezzenek építményeket emelni Kapu vára alatt, melyeket idővel árokkal vehetnek körül. Addig is erősítsék meg palánkkal vagy hasított [fissilibus] kerítéssel*”.²⁰ Matissy az idézett levélhez csatolta a vár újjáépítésének rajzát is, melyre elsőként Szatlóczi Gábor hívta fel a figyelmet, hozzátéve, hogy „*Kapu várának és városának tervrajza [...] a legkorábbi magyar vár és városalaprajz*”.²¹ Ferdinándnak a hozzá átpártolt Nádasdyhoz írott levele, valamint Matissy tervezetének időpontja világosan jelzi, hogy a kapui vár védelmi létesítményekkel való kiegészítésének igényét nem kizárólag személyes előnyök, hanem a török expanziótól való félelmek szülték. Minthogy Kapuvár az ország védettebb, nyugati zónájában feküdt, első pillantásra meglepő, hogy a török elleni védekezés milyen korai időszakában, még Buda elvesztése előtt kidolgozták az első erősítési tervet, amikor pedig az ország stratégiai jelentősebb és fontosabb várainak megerősítése sürgetőbb feladatnak tűnt. A látszólagos ellentmondás feloldható azzal, hogy Kapu magánvár volt, így Nádasdyt az országos politikában játszott, egyre erősödő szerepén túl a belháborúk, főként az ellensé-

18 A levelet közli: *Vadas András*: A Rába-mente környezeti viszonyai a 16. közepén egy 1543–44-es folyófelmérés tükrében. In: Soproni Szemle, 69. (2015) 1. 33–34. p.

19 *Bessenyei József*: Enyingi Török Bálint okmánytára. Bp., 1994. 249. sz.

20 MNL OL E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy (1527–1730), Missiles, Matissy György – Nádasdy Tamás No. 18. A levél és a rajz útmutató szövegeinek magyar fordítása Babcsányi István és Babcsányi Judit (Historia Fordító) munkája. Az idézett szöveg nyilvánvalóan arra utal, hogy a kerítés hasított fából, karókból készült. A latin nyelvű eredetiben: „[...] *studeant edificia construere sub castro Kappw que cum tempore fossa circumdare poterunt, interim tamen muniant palangis sew sepibus fissilibus [...]*”.

21 *Szatlóczi Gábor*: Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. 1. A várak népe. Szeged, 2016. 67. p. A kötet címlapján a vár és a palánk alaprajzának másolata látható.

ges enyingi Török Bálint dunántúli magánakciói is a védekezési szükséglet fokozására sarkallhatta.

Matissy a levél mellékletében személyesen rajzolta le a Kapu vára alatti új építkezés alaprajzát (*nove molitionis sub castro Kappw eidem depinxi*). A rajz egy kis alapterületű, kör alaprajzú, a Kis-Rába által körülvelt várat ábrázol *Arx Kapv* néven, amely minden bizonnyal a már létező, középkori eredetű belső várral azonosítható, melynek kapuja (*porta*) déli irányba, a folyón (*super Rabam*) átvívelő híd felé néz. Nem világos azonban, hogy körülötte mely gazdasági építmények és védművek léteztek már, és melyek voltak a tervezet részei. Valószínűleg létezhetett a várat teljesen körbezáró várárok (*fossa castris*), az annak nyugati részén elhelyezett híd (*pons*), továbbá az árkok külső oldalán, a Kis-Rábát átvívelő és a nyugat felőli bejárást biztosító „vár előtti gyalogoshíd” (*pons ante castrum pedestris*). Szintén korábbi időszakból származhat a Babót felőli (déli) védelmet biztosító úgynevezett „kapu előtti bástya” (*Bastyia ante portam*), mivel középkori építészeti módot tükröző, kicsi kerek bástya, rondella volt. Ezek alapján úgy tűnik, hogy vár déli oldalán lévő Kis-Rába híd hozzávetőlegesen megfeleltethető a ma ott lévő Szent Anna híddal, míg a nyugati híd a mai várárkot keresztező töltéshíd helyével. Ugyancsak már meglévőként tétélezhető fel a vár déli részén álló, szilárd (kőből való) építkezés létéről árulkodó mészégető kemence (*fornax calcariaria*). A kemencét éppúgy a földbe süllyesztették, mint a tőle nyugatra lévő borospincét, mely nem közvetlenül a vár alatt helyezkedett el, hanem a várárokból különítették el (*vinarium ex fossa castris exemptum — várárokból kivájt borospince*). A Nádasdyak másik vára, a sárvári vár esetében ezzel szemben a védőfalba és bástyákba vájták a ma is megfigyelhető boltozatos helyiségeket; elképzelhető, hogy Kapuváron a borospince egy egykori mészégető árok maradványa volt. A vár átellenes, északi oldalán a folyó és a várárok között, szintén a földbe süllyesztve ábrázol a rajz egy kerek *glaciariumot*, mely egy később idézendő, ugyanebből az évből származó forrás alapján jégveremre utalhat.

Matissy erősítési tervének legfontosabb újdonsága a vártól nyugatra elhelyezkedő, hatalmas palánkvár, melynek kiterjedése lefedi a mai Fő tér teljes területét. Amint a rajzhoz mellékelte levélből kiderül, ez a palánk ekkor még bizonyosan csak papíron létezett, akárcsak kiegészítő védművei. A szabályos, négyzet alaprajzú palánkvár, mely a szilárdabb anyagból készült belső várhoz képest, a szűkség miatt föld-fa szerkezetű erődítményt sejtet, kelet felé, a belső vár felé nyitott volt, négy sarkára pedig kiugró bástyákat terveztek. A vár felőli oldalon, délen és északon egy-egy ötszögletű bástya megépítését vették tervbe. A bástyának ezt a formáját a szakirodalom rendszerint a várak modernizációs jeleként azonosítja, és egyértelműen az európai erődépítézetet átformáló, a reneszánsz városideálból

eredő itáliai rendszerű építkezés (*trace italienne*) hatásának tartja.²² Minthogy az itáliai erődépítéssel legfőbb ismérve a nagy és alacsony bástya, amely a lövegek elhelyezése és kilövése miatt már a tűzfegyverek elleni védekezés következménye, a kapuvári palánk meglepően korai példája a modern hazai erődépítési terveknek. Annál is inkább, mivel szabályos alaprajzzal, szimmetrikus geometriai struktúrával rendelkezik, a holttereket kiküszöbölő egyenes falszakasz és az ötszögletű bástya is jobban védhető, mint a négyszögletű védmű. A két nyugati bástya viszont hagyományosabb építkezési módot sugalló körbástya (*rondella*), amit a nyugati oldal közepén, Vitnyéd felől kisméretű, ék alakú kiegészítő elem, talán piattaforma, ágyúk elhelyezésére is alkalmas segédbástya szakít meg. A rajz készítője nem ábrázolja, de elképzelhető, hogy a mai útviszonyoknak megfelelően már akkor itt haladhatott át a Sopron felé vezető országút, ha viszont nem, akkor a közlekedési folyosó alkalmasint a Kis-Rába nyugati partján és a tervezett palánk déli oldalán futott, mivel északabbra ezt a Hanság lápvilága már nem tette volna lehetővé. Az elképzelés szerint a palánk délkeleti falszakaszából nyílt volna az egyik városkapu (*porta urbis*), amely talán azonosítható az 1608. évi urbáriumban említett Babóti kapuval.²³

A déli városkapu áttellenes oldalán, az északkeleti bástyától keletre nyílt volna a másik kapu, melyet a terv készítője indiai és kalakuti kapunak nevezett (*porta altera ad Indiam et Kalakwt*). Az India név a XVI. századtól rendszeresen előbukkan a forrásokban, az urbáriumokból tudjuk, hogy ezzel a névvel Kapuvár északi majorját jelölték, mely néhány évig még 1945 után is működött; az elnevezés Matissy rajzában fordul elő elsőként. A Kalakut elnevezés azonban eddig ismeretlen volt, így az, hogy pontosan honnan származik és mire utal az elnevezés, bizonytalan. A palánkot a terv szerint a város árka (*fossa urbis*) vette volna körül, ami szintén a modern várépítészet jeleként értelmezhető, hiszen az ásott árok egyfajta elővédműként a bástyákat és a közöttük lévő védőfalat fedezte. Az, hogy a palánkot magának a városnak a védelmi létesítményeként tervezték meg, nemcsak abból derül ki, hogy az árkot városároknak, míg a palánk belső oldalát városfal előtti térnek (*pomerium urbis*) nevezték, hanem abból is, hogy szabályos geometriai elrendezésben a palánk három belső oldalán — a belső vár felőli keleti oldal kivételével — két-két sorban házsorokat (*domus per ordinem*) terveztek. Amíg a belső várat a rajz *arx*nak nevezte, addig a külső várat a levél palánknak (*palangis*), ami eltérő rendeltetésükre is rámutat. A palánk nem a belső várnak,

22 Az olasz várépítészet hazai recepciójának szisztematikus újragondolása: Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp., 2000.

23 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/d. 3. füz. 291. p.

hanem a városnak lett volna a védműve, mely a tervezett helyőrséget oltalmazta volna a támadásoktól. Szatlóczki Gábor legutóbb éppen Kapuvár példáján érvelt amellett, hogy a palánkok nem a várat, hanem a várost védelmezték, „[e]zeket sosem nevezték egyszerűen palánkoknak, hanem vagy városról írtak vagy a »város« palánkjáról”.²⁴ A szakirodalom fősodrával vitatkozva ugyancsak ő állította, hogy a palánk népe funkcionálisan elkülönült a (belső) várban szolgálatot teljesítő várnépektől, a palánk erősített táborként, a mezei hadak állomáshelyeként szolgált, „funkciója nem a vár védelmi képességének növelése volt, hanem a mezei had védett helyen való elhelyezése”.²⁵ Nem világos, hogy vajon a palánk a város lakosságát, vagy pedig az irreguláris katonákat védelmezte-e volna inkább, minthogy azonban — talán nem véletlen egybeesésként — pontosan ettől az időtől, elsőként 1541. május 25-én kezdik Kapuvárt mezővárosnak nevezni,²⁶ a Matissy-rajz függvényében feltételezhető, hogy Kapuvárt praesidiális mezővárossá tervezték kiépíteni.²⁷

Az erősítési terv nem maradt teljes egészében papíron, mivel ugyanebben az iratban, május 25-én közelebről nem konkretizált kapui építkezésekről szól Ostffy László tudósítása (*Oppida in Kapw et Sarwar intermissione video edificari*).²⁸ Hogy a palánképítkezés ténylegesen is megkezdődött, sőt a város kerítésének munkálatai be is fejeződtek, Beöd György szintén májusi levelezéséből derül ki.²⁹ Eszerint amíg a jégverem mellett húzódik a vár régi külső árka, dél felé Kapu teljesen körül van véve sövénykerítéssel, ami megfelel a palánk hagyományos építési módjának (*castrum Kapu in portu antiquae fossae exterioris incipient a fovea glaciaris, trudensque versus meridiem omnino sepibus circumdatum circumseptumque est*). Az itt említett árok bizonyosan nem az 1540-es évekbeli

24 Szatlóczki, 2016. 27. p.

25 Szatlóczki, 2016. 50. p.

26 Bessenyei, 1994. 258. sz. A történetírói diskurzusban elterjedt nézet, hogy Kapuvár 1558-ban kapta a mezővárosi rangot, mivel abban az évben említi *oppidum*ként a Nádasdyak adománylevele. Ld: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Kiad.: Nagy Imre. 2. Sopron, 1891. 630. p. Az első ismert említés időpontja és a városi rangra emelés dátuma azonban semmiképpen sem azonosítható egymással, és amint az idézett 1541. évi adat is mutatja, Kaput már másfél évtizeddel korábban is mezővárosnak nevezték.

27 A „praesidiális mezőváros” fogalmához ld.: *Végh Ferenc*: Birodalmak határán. A Balaton partján. Keszthely végvárvasár a XVI–XVII. században. Bp., 2007. 117–120. p. (Disszertációk a társadalomtudomány köréből 1).

28 Bessenyei, 1994. 258. sz.

29 Idézi: *Takáts Sándor*: Műveltségtörténeti közlemények. A magyar vár. 1. In: Századok, 41. (1907) 8. sz. 734. p.

új erősítési munkák eredménye, „ösi” jelzővel való ellátása középkori konstrukcióról árulkodik, ahogyan az a Matissy-rajzon látható. A megkülönböztető melléknévből azonban az is következik, hogy volt újonnan ástott árok is, amire Ostffy László korábban idézett 1540. szeptember 12-én írt levele szolgáltathat további bizonyítékokat. A Beöd-féle levél szerint a majorok felőli részen (vagyis ezek szerint India mellett Kalakut is egy majorság neve lehetett), a vár alatt szintén teljesen elkészültek a nagyobb oltalmazó sövényfonatok (*Locus allodii sub hoc castro sepibus majoribus omnino circumdatum et circumseptum est*). 1543-ban tovább folytatódtak a védelmi munkálatok, amikor is hegyes karókból álló kerítésről, latorkertről kapunk hírt a közút hídjá közelében, sarampóval (*a primo ponte sarampos supra castrum vie publice inter Latorkert*),³⁰ ami talán megfeleltethető azzal a kerítéssel, melynek építését Matissy 1541-es levelében szorgalmazta. Ez a latorkert azonban nem lehetett azonos a városfallal, annál anyagában és védelmi kapacitásában is jóval szerényebb, fakarókból álló védműnek tűnik. Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy az 1540-es évek elején elsősorban a külső védművekre (kerítésekre, árkokra) koncentráltak, míg az első Nádasdy-építkezések második fázisában rövid idő múlva a belső vár újjáépítése is kezdetét vette.

A vár korszerűsítésénél a palánképítés itáliai hatásához hasonlóan olasz mesterek kapuvári jelenlétére következtethetünk. A gazdag levelezése révén országosan is jelentős Sennyey Ferenc, a kapui vár akkori legfőbb irányítója, később a Nádasdy-uradalmak prefektusa egy 1542. szeptember 12-én kelt levelében beszámol, hogy a kapui vár nagy tornyát ekkor építették, melyen a Sárváron is működő Magister Iwan kőművesmester dolgozott.³¹ 1545. december 28-án Nádasdy szintén a „várcsinálásra” és a házépítésre hívja fel Sennyey Ferenc figyelmét, ám ezúttal faépítkezésről esik szó, amelyhez az építőanyagokat szállították.³² A későbbi adatokkal együtt topográfiailag is értékelhető információkkal szolgál Sennyey 1547. február 2-án Nádasdynak címzett levele, melyben arról értesíti urát, hogy a kétségkívül a várban lokalizálható tárház építése most zajlik, másnap már a padlózatát (padimentum) készítik, minthogy azonban a kért deszkák nem

30 Vadas, 2015. 35. p.

31 Tóth Melinda: A sárvári vár építéstörténete. In: Savaria, 4. (1973) 267. p. 91. jegyz. Koppány Tibor: Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai–Nádasdy birtokok építkezésein. In: Déshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Bp., 2002. 387. p. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11).

32 Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. 4. Kiad.: Mályusz Elemér. In: Levéltári Közlemények, 3. (1925) 1. sz. 85. p.

érkeztek meg, a padlás és az ajtók építését nem tudják folytatni.³³ Hogy ezek a munkálatok egyértelműen a belső vár építésére vonatkoztak, és hogy a nyíláske-retek nemcsak fából, hanem szilárd anyagból is készültek, azt az egy héttel későbbi, 1547. február 9-én kelt levél igazolja, mely szerint kőművesek dolgoznak Kapuváron, akiket Sennyey a kért szerszámok megajavítása után ajtónak és ablaknak való kő fejtésére küldött el.³⁴ A faépítkezésekhez szükséges építőanyagok is megérkeztek, mivel folytatódott és a levél szerint rövidesen befejezéséhez közeledett a tárház építése: ekkor már elkészült a boltozat, a padló, a bejárat, már csak a pléh (vaslemez) volt szükséges az ajtóhoz. A „kapu felett való bolt” építése szintén folyamatban volt, továbbá Sennyey elbontatta a várbeli nagy szekrényt, és annak anyagainak felhasználásával új készítését tervezte. Minthogy a rendszerint a várak térbeli közepén álló torony az erődök hatalmi szimbólumaként funkcionált, logikus, hogy a tornyot az első között kezdték építeni.

A várépítés valószínűleg 1549-től gyorsult fel, mivel ebből az évből változatos építkezésekről kapunk hírt. A *Memoriale super edificiis* című emlékeztető szerint a tornyos és emeletessé bővített épületben új kövekből újjították fel a falakat, befejezték azoknak az ablakoknak és ajtóknak az építését, melyekhez kövek vágására két évvel korábban Sennyey kiküldte a kőműveseket, lépcsők épültek a középső, az új és a felső „házakhoz” (vagyis szobákhoz) vezető folyosóknál, továbbá a vár sarkaira faragott erkélyt készítettek a fertőmeggyesi (ma: Mörbisch am See, Ausztria) kőfejtőből származó mészkőből (*De resarciendis scissuris murorum novorum. De finiendis fenestris et hostiis murorum novorum. De scalis ad domos mediocres. De disponenda scala ad curritor in medio muri domus novae. De disponenda scala ad domos novae superiores. De disponenda erkel in reliquiis angulis castri, pro quo labore reperientur lapides in Megyes*).³⁵ Ezekben az építkezésekben minden bizonnyal az a két, egyaránt Andrásnak nevezett kőművesmester keze munkája tükröződik, akikről Sennyey már 1549. január 3-án azt panaszkolta urának, hogy most adott nekik 15 forintot Kapuban, de jobb lett volna velük előre egy évre leszegődniük, mert egyre több pénzt kérnek a munkájukért, eddig 75 forintot kaptak, de még ezen felül további 45 forintot

33 Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. Kiad.: Mályusz Elemér. In: Levéltári Közlemények, 5. (1927) 1. sz. 86. p.

34 Uo. 89. p.

35 H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok. (XVI–XVII. század). Bp., 1970. 200. p. Vö. továbbá ezen adatok rövid építészeti kontextualizálását: Tóth, 1973. 265. p. 74. jegyz.

kértek.³⁶ Novemberben Sennyey Pápocon további pénzüsségeket szolgáltatott ki a két András mesternek, ami más kiadásokkal együtt annyira megterhelte az uradalmi költségvetést, hogy aktuálisan nem tudott készpénzt küldeni urának.³⁷ Egy augusztus 4-én kelt levél szerint feltehetően ugyanezek a mesterek tevékenykedtek Lékán is, mivel az ottani építkezéseken dolgozó mesterekre Bertalan deák „kapui kőművesekként” hivatkozik, ami alátámasztja azt a megfigyelést, hogy Nádasdy egyszerre erősítette meg várait, melyeken azonos építőgárda dolgozott.³⁸ További bizonyítékként szolgál erre az is, hogy miközben Sennyey március 29-én azt jelentette urának Lékáról, hogy az ottani építkezésen két olasz mesterrel szerződött a „hegyvágás”, vagyis a kőfejtés dolgáról, ezek az olasz hegyvágó mesterek Sennyey december 9-én kelt levele szerint már Kapuváron voltak, akiknek — a János mesternek járó száz és az ácsoknak járó 16 forint mellett — kifizette járandóságát.³⁹ Bár már 1542-ben is épült a kapui vár tornya, úgy tűnik, hogy az építkezés valamilyen okból jócskán elhúzódott, mert a torony a vár más épületrészeivel és deszkatetőzetével együtt ezen két András mester irányításával 1549 novemberében érkezett befejező szakaszához. Sennyey írja erről: „mind az tornyot igen csináltatom Kapuban, mind az kőrakást, kész immár az kis bolt [ti. boltozat], az ki az kőhorgony[t] rakták ki, szép ház [ti. lakószoba], meglátja kegyelmed, esztendőben csak deszkával fedetem be, mert az kis bolt felett igen szép ház leszen fenn, az két András mester mondja, csak házért fedetem deszkáért be”.⁴⁰ Bár közvetlen bizonyíték nincsen rá, de idegen hangzású neve alapján szintén az olasz építészek közé kell sorolnunk azt a Friderikusz nevű „kis olaszt”, akit Sennyey novemberi leveleiben emleget, és nyilván azért küldet neki élelmiszert, lisztet és bort, hogy azzal a munkájáért járó költségek egy részét természetben kiegyenlítsse.⁴¹

Amint Sennyey egy 1550 februárjában kelt leveléből kiderül, a torony még mindig nem készült el, de most már nem a kőműves-munkálatokkal voltak el-

36 Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. Kiad.: Mályusz Elemér. 8. In: Levéltári közlemények, 7. (1929) 3–4. sz. 232. p.

37 Mályusz, 1929. 267–268. p.

38 Mályusz, 1929. 259. p. Az egyik András mester 1552-ben került át Kapuvárról Sárvárra. Vö. Tóth, 1973. 223. A kapuvári ablakok és ajtók kökeretei szintén mutathatnak hasonlóságot a sárvárral.

39 Mályusz, 1929. 241. p., 274. p.

40 Betűhív közlésben lásd: Mályusz, 1929. 268. p.

41 Mályusz, 1929. 268. p. Négy száz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Kiad.: Szalay Ágoston. Pest, 1861. 66–67. p.

foglalva, hanem tetőzetét fedték.⁴² A torony eszerint órával és körülötte erkéllyel volt ellátva, amit azonban nem az olaszokkal végeztek, hanem „*az nemetekkel kelenek chinalni*”. A két András mester egészen az 1550-es évek végéig a Nádasdyak váraiban és udvarházaiban működött, és bár a későbbi adatok fényében sincs egyértelmű bizonyítékunk mindkettjük külföldi származására, de egy 1558-as említésből, mely szerint az akkor a Fertő melletti Hegykőn a Nádasdy-udvarház építésénél szorgoskodó Andreas Murarius Itáliába ment, tudható, hogy olasz volt, így a kapui várépítés is olasz mesterek részvételével zajlott.⁴³ A kapui vár nagyszabású építkezéseinek kivitelezését tehát nagymértékben a két András mester végezte, akik Sárváron, Keresztúron és Lékán is dolgoztak.⁴⁴ Az itáliai mesterek mellett német építőmesterek és munkások is működtek Kapuváron, 1549-ben ácsok jelenlétéről értesülünk, egy évvel később pedig a toronyerkélynél működtek közre.⁴⁵ Név szerint ismerjük az ácsok irányítóját, a Joannes Pusperger nevű bécsi ács mestert, akit 1550-ben a kapui építkezésnél említenek, és aki 1557-ben már nem volt az élők sorában.⁴⁶

Az 1542 körül megkezdett építkezés még 1552-ben is zajlott, mivel tudjuk, hogy a két András mester közül az egyik két másik alkalmazottal együtt Kapuváron működött, csakhogy a munka kő és mész hiányában éppen szünetelt.⁴⁷ Sőt a munkálatok állandósulhattak, mert 1557-ben Sennyey egy Francisco nevű kőművespallért szeretett volna Kapuvárra hívatni, aki Tóth Melinda szerint a győri erődváros neves itáliai tervezőjével, Francisco Benignóval azonos, Koppány Tibor azonban vitatja ezt a hipotézist, mondván ő nem volt pallér.⁴⁸ Mivel a pallér titulus, pláne a korabeli terminológiai bizonytalanságokat is figyelembe véve, akár a munkákat irányító építőmesterre (Paumester, azaz Baumester) is vonatkozhat, önmagában nem zárható ki, hogy a győri főkapitányság szuperintendenséről van szó. Számításba kell venni ugyanis azt is, hogy 1558-ban Nádasdy hegykői udvarházán dolgozott egy bizonyos Santa Francisco, akit Győrből, azaz Benigno székhelyéről hívott el Sennyey a Fertő partjára, és 1559-ben ugyanő dolgozott tanácsadóként Nádasdy bécsi rezidenciájánál is.⁴⁹ Akár azonos, akár

42 Koppány, 2002. 391. p.

43 Koppány, 2002. 382. p.

44 A többi várnál való működésükre lásd: Koppány, 2002. 382. p.

45 Mályusz, 1929. 268. Koppány, 2002. 391. p.

46 Koppány, 2002. 393. p.

47 Koppány, 2002. 382. p.

48 Tóth, 1973. 273. p. 191. jegyz. Koppány, 2002. 386. p.

49 Koppány, 2002. 386. p.

nem a Kapuvár kapcsán említett Francisco a győri főépítésszel, kétségtelenül itt is idegen, feltehetően itáliai mesterrel van dolgunk. Azt, hogy a Kapuvárhoz közeli Győr mesterei valóban tevékenykedhettek Kapuváron is, alátámasztja az a Koppány Tibor által feltárt nagy jelentőségű adat, miszerint a győri erődrendszer kiépítésének Francisco Benigno melletti másik vezetője, Bernardo Gabelli / Gabellio irányította főépítésként az 1540–50-es években zajló kapuvári építkezéseket.⁵⁰ Ennek megfelelően a várnál szóba kerülő német mesterek, mint az egyik építésvezető, Joannes Pusperger, továbbá itáliai mesterek, mint Friderikus és különösen a sűrűn említett két András mester mind Gabellióknak voltak alárendelve a hierarchiában. Az évtized végén zajló építkezéseknél feltehetően jobbágmunkát is felhasználtak, mert az 1557. évi országgyűlés — a megyék részéről a várakhoz hatnapi ingyenmunkát elrendelő — 6. törvényét szabályozó 1559. évi 30. törvény nevesítve is elrendelte Kapuvár megerősítését.

Az előszámlált adatokból az az általános konklúzió szűrhető le, hogy a Nádasdyak első kapuvári építési korszakában a török fenyegetés és a polgárháborús állapotok hatására először az erődítési munkálatokat végezték el, az árkok, a latorkert és a palánk ténylegesen elkészültek, míg eddig az ötszögletű bástyák megvalósulásáról nem, csak annak terveiről rendelkezik biztos információval a forráskutatás. A védműveket követően az 1540-es évek elején indult meg a kapui belső vár teljes átépítése, ami Bernardo Gabellio építészeti felügyeletével és Sennyey pénzügyi irányításával 1550-ig nagyobb, utóbb gyengébb intenzitással zajlott az ötvenes évek végéig. Amíg tehát az 1540-es évek elejének munkálatai döntően katonai célokat szolgáltak, nem sokkal később a vár lakóépületei felé, a polgári építkezésre tolódott el a hangsúly. 1544-re már annyira előrehaladott állapotban volt a vár kivitelezése, hogy családi rezidenciaként is használni tudták, amit az bizonyít, hogy Nádasdyné Kanizsay Orsolya júniusban és augusztusban, azaz huzamosabb ideig tartózkodott az épületben, 1546. június 11-én szintén Kapuból postázott levelet férjének.⁵¹ Tekintve, hogy az itáliai várépítészet a kor csúcán állt, a modern várépítészet elemei minden bizonnyal a belső vár erődítésén is megmutatkoztak, bár a források hallgatnak az itteni védművek megvalósulásáról. A jelentősebb volumenű építkezést és a megfelelő hazai szakembergárda hiányát önmagában jelzi, hogy Nádasdy külföldről rendelt építőmestereket. Figyelembe véve, hogy még a nagyobb várak esetében is inkább Buda elvesztése, 1541 után

50 *Koppány Tibor*: Nádasdy Tamás udvara és az építészet. In: *A magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: Székely Júlia – R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 224. p. 370. p.

51 Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Kiad. Károlyi Árpád – Szalay József. Bp., 1882. 74–76. p. Vö.: Szalay, 1861. 45. p.

vett nagyobb lendületet a várépítés, a törökellenes védelem szempontjából a kapui magánvár erősítése meglehetősen korainak tűnik.

Nádasdy (II.) Ferenc és Pál építkezései

Az első nagy várépítési periódus nagy valószínűséggel az 1550-es évek végén lezárult. A további építkezéseket és a karbantartási munkálatokat az is gátolhatta, hogy Nádasdy Tamás nádor 1562-ben meghalt. A (feltehetően) második építkezési hullám kezdődőpontját jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk kijelölni, de az bizonyos, hogy 1587-ben már folyamatban volt, mert ebben az esztendőben „*az kapuy kü myweseeknek állas kötőzny valo geplő*” kifizetéséről esik szó.⁵² Ezekben az években ismét Sárvárral párhuzamosan folytak az építési munkálatok, amit onnan tudunk, hogy egy Ferenc nevű kapuvári kőművesmester 1587–88-ban kapuvári téglavetőkkel és ácsokkal mindkét helyen dolgozott.⁵³ Az átfogóbb átépítési munkálatokat jelzi az az adat, mely szerint 1588-ban Győrből hívtak építész (Győrré az fundalo Mestererth menth wolth).⁵⁴ A század utolsó évtizedeiből több olyan várinventárium is rendelkezésünkre áll, melyek alapján következtetni tudunk a várépület kialakítására és az első korszakhoz viszonyított állapotváltozásaira.

Az 1584. évi kapuvári urbárium 24 helyiségre tagolta a várat, de egyes helyiségeket, mint a pítvart nem számolta külön.⁵⁵ A leltár megemlíti az 1542-ben már bizonyosan megkezdett és feltehetően 1550 körül befejezett tornyot, valamint az ebben lévő, 1547-ben épített tárházat, mely alkalmasint az épületegyüttes legértékesebb része volt. Abból következtethetünk erre, hogy ide hordták össze a művészettörténetileg is kiemelkedő, ezüstözött és aranyozott szakrális tárgyakat (monstrancia, ampona, tömjénégető), levelesládákat, a nem használatos, díszes katonai eszközöket (tatár pajzs, tegez); azaz a helyiség kincstárként és levéltárként működött. Nem a kincstár volt azonban a toronyépület legmagasabban fekvő helyisége, mivel fölötte még volt egy szintén hasonló funkciót betöltő boltozatos helyiség (ha az 1547-es adat erre vonatkozik, padlásnak nevezték), ahol vaslakkal lezárt ládákat tároltak. Nyilván ezek voltak a legféltettebb javak, melyeket

52 H. Takács, 1970. 201. p.

53 Koppány, 2002. 385–386. p. Tóth Melinda periodizációja szerint ekkor indult a várépítés újabb szakasza Sárváron is. Ld.: Tóth, 1973. 243. p.

54 H. Takács, 1970. 201. p.

55 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. 84–94. p. Lásd a *Forrásközlés*ben.

szándékosan rejtettek el a tekintetek elől a vártorony legeldugottabb részeibe. A torony ezen felül reprezentatív (hatalmi) célokat szolgáló fegyvertárként is működött. Valóban elkészült az 1550-ben az itteni erkéllyel együtt említett toronyóra, melyhez harang is tartozott. Elképzelhető, különösképp a tárházban összeírt liturgikus eszközök fényében, hogy a vártornyt egyházi funkcióra is használták (Kapuváron ekkoriban nem, csak Babóton volt plébánia és templom), valószínűbb azonban, hogy a harang riadóztatási célokat szolgált, az épületrész tűztoronyként működött.

A toronyépület alatt húzódott a borospince, amely a Matissey-rajz szerint 1541-ben még nem létezett. Nem világos, hogy az „öreg pince”, mely nagyméretű borospinceként értelmezhető, szintén a torony alatt helyezkedett-e el, mint a másik, vagy pedig arra a pincére utal, melyet 1541 előtt a várárokból váltak ki. A porház a lőpor raktárhelyisége volt, de nem kizárólagosan, mert a toronyban is tároltak szakállasokhoz való puskaport. A kapualjban, az úgynevezett kapuközben a többi várhoz hasonlóan a fegyvertárat helyezték el. Hasonló funkciót töltött be egy boltozatos helyiség, valamint egy sütőház melletti név nélküli tér. A „felső tűzesház” talán azzal a *domos novae superioressel* azonos, melyről 1549-ből van adatunk, és nyilván fűthető voltáról kapta a nevét. Az összeíró szerint itt szokott Sennyey⁵⁶ „Ferenc uram” lakni, de berendezése eltér a hálószobáétól. Volt ugyan a helyiségben ágy (nyoszolya), de a tűzesház konyhai eszközökkel volt tele. Koppány Tibor a hazai várak és kastélyok átfogó vizsgálatából arra a következtetésre jutott, hogy ha az úr nem lakott a várban, lakóhelyiségét raktárként használták,⁵⁷ ez történhetett Kapuváron is. A lakó- és hálóhelyiség sokkal inkább a mennyezetes ágygal berendezett „palota” lehetett, nevéből adódóan ez lehetett a nagyobbik terem. A fölötté lévő helyiségben (nyilván a padláson) tárolták a tartósított (füstölt, sózott, piritott) élelmiszereket, a szalonnát, az orját, a sajtot. A gazdasági helyiségek közül feljegyezték a zsir tárolására használt hájasházat, az ecetes házat, a gabonás házat, a zabos házat, a sütőházat (pékséget), a káposztás házat, a konyhát, továbbá Vághy János porkoláb szobáját, a számtartó helyiségét, a számtartó házat, az asztalos munkahelyiségét, a „thyslerházat”, továbbá a sáfárházat. Ha összevetjük ezt a három évvel későbbi, 1587. évi összeírással, megtaláljuk a sütőházat, itt már külön említve annak előterét, a pitvart, az öreg szobát, a nagyszoba előtti pitvart (valószínűsíthető módon ez a nagyszoba a korábbi „palota”, mivel fölötté itt is

56 Bár vezetéknévét itt nem említene, az 1608. évi urbáriumból kiderül, hogy nem Nádasdy, hanem Sennyey után nyerte a nevét a szoba. Vö. MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/d. 3. füz. 278. p.

57 Koppány Tibor: Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon. Bp., 2014. 75. p.

padlás van), a mellette lévő kamrát, ezen kívül van kis szoba, az úr szobája (talán a korábbi tűzesház), és új elem a prэшáz.⁵⁸ Egy ugyanebből az évből származó másik összeírás palotát említ padlóssal, amely egybevág az 1584-ből származó adattal, míg az előző forrásban alighanem ez a nagyszoba.⁵⁹ Ugyanitt szintén említik a tornyot és a torony alatti pincét.

A kontinuitás megfigyelhető egy 1590. évi leltár alapján is.⁶⁰ Eszerint újból megtalálható az öreg pince (talán a várárokból elkülönítve), a torony alatt való pince, a tárház a toronyban, a tárház fölött való ház, a zsindey alatti helyiség a toronyban (a fatetőzet vagy 1550-ben készült, vagy az 1587–1588-ban említett ácsok új alkotása), a kenyeresház (nyilván a korábbi sütőház), az ecetesház, a számtartó ház, a hájasház, a konyha, a kapuköz, Vághy János uram háza, a sáfárház. Kerthy Gergely „háza” valószínűleg nem, csak lakója új, akárcsak Máté porkoláb másik szobája. A nagyobb lakóhelyiségek közül az „Eregh palota” a nagyteremnek feleltethető meg, az „Uraim haza melletth valo zeneshaz” a tűzesház mellett feküldhetett, visszaköszön „Az oreh bolt zoba” (a korábbi boltozatos helyiség), ugyanakkor most említenek elsőként egy új termet, egy ebédlőházat a palota fölött. Mivel a palota fölötti részt korábban a szalonna tárolására használták, lehetséges, hogy nem új helyiségről van szó, csak étkezési célokra átalakították.

Az 1597. évi urbárium a vár és a város külső védműveiről ad számot, nem szól viszont a várépület belső elrendezéséről.⁶¹ A korabeli térszemlélet Kapuvárt négy városrésztre osztotta: a városon belüli, palánk mellett lévő negyedre, a kőfal melletti részre, Kapu városára, valamint a Váraljára (a suburbiumra), amely már kívül esett a palánk védőövéen. Az első városrészt az összeírás „Kapu Várbély palánk mellett” fekvőnek nevezte. Az 1541-es tervezet után valóban készülhetett valamiféle palánk, erre a sövénykerítés építésére vonatkozó az évi adat is utal. Ugyanakkor ez a palánk bizonyosan nem „várbéli” volt, azaz nem a belső várat, hanem a várost vette körül, így város védőöveként fogható fel. Kérdés azonban, hogyan értelmezhető a „mellett” névutó: vajon a palánkon belüli teret vagy az azon kívül eső részt jelölte. Mivel ebben a városnegyedben többnyire az 1594-ben a török-tatár pusztítás miatt tömegesen elmenekült rábaközi lakosok telepedtek le, akik sebtében „apró Házacskákat csináltak”, arra gyanakodhatunk, hogy a

58 H. Takács, 1970. 201. p.

59 Uo.

60 Uo.

61 Mikó, 1992. 127–137. p.

palánk külső oldaláról van szó. Itt helyezkedett el a tömlőház is, így nyilván nem állhatott messze a várépülettől.

„Az keő fal mellett” létrejött másik városrész esetében az orientációs pontként megjelölt kőfal bizonyosan nem azonos a faszerkezeten és döngölt földön nyugvó palánkkal, sokkal inkább a belső várépületet ölelhetette körül, azaz közvetlenül a vár tövében lokalizálható. Nem világos, hogy ez a kőfal megfeleltethető-e azzal a várfallal, mely a XVII. századi rajz és alaprajz szerint négy oldalon ötszögű sarokbástyában végződött, de feltételezhető helyükről az eddigi feltárások során kövek és téglák kerültek a felszínre. Sárvárral szemben Kapuváron nem maradt épen várfal, így az építőanyag szerkezete a helyszínen nem tanulmányozható, ugyanakkor Sárváron a fal ma is jól látható módon vegyes építkezést (kő és téglaváz) mutat, mely analóg példaként szolgálhat Kapuvárra. A „kőfal” elnevezést nyilván a fa- és földépítkezéssel állították szembe, így érthető meg, hogy a döntően téglából álló védőövet egyszerűen kőfalnak nevezték. 1597-ben az itt lakók között is sok volt a földönfutó ember.

A harmadik városrész képezi „Kapu várossát”, és mivel az urbárium itt közli a szokásos bevezető szöveget a hitelesítő tanúvallomásokról, nem kizárt, hogy ezt a városrészt lakták a tulajdonképpeni városi polgárok, míg az első két településrészt a menekültek népesítették be újonnan. Ezt megerősíti, hogy Kapu városában a bevándorlók vendéglakosként kizárólag valaki más házában éltek, nem rendelkeztek saját lakhellyel. A városiak a palánkon belül laktak, közöttük azonban sok volt a várnépbeli (porkoláb, darabont, udvarbíró, tizedes, liszthordó, zászlótartó), ami ellentmond Szatlóczi Gábor azon állításának, miszerint a palánkban nem az állandó várőrség, hanem a szükség esetén mozgósítható mezei hadak tartózkodtak.⁶² Az, hogy „Kapu Várossa” megegyezik a palánk által körülvevett területtel, abból is valószínűsíthető, hogy az összeíró ennek végében jegyezte fel a vámház helyét. Márpedig a vámházról sokféle topográfiai következtetésből, helynévből (Vám utca, Vámház-ér) és számos térképes ábrázolásból tudjuk, hogy a város nyugati végében állt, így az összeírás kelet felől indulhatott. A vámháznál volt a kocsmá és a mészárszék is. Az urbárium szerint Felsőzélről, azaz észak felől, „Az város keretéssé mellet” kezdődött Nádasdyék gyümölcsöskertje. Mivel a gyümölcsöskert helyét meglehetősen pontosan be tudjuk azonosítani (a kert 1945-ig elfoglalta a mai Házhely egy részét), és a XX. századig használatos Föszer helynév is segítségünkre van, nyilvánvaló: a város kerítése megegyezik a palánkkal, amely észak felé is teljesen elkészült.

62 Szatlóczi, 2016. 49–50. p. 71–73. p.

A legkönnyebben azonosítható városrész az „in Suburbio”, amely már nevével is város kerítésén kívül eső külvárost sejtet. Még a XIX. század végi belterületi térkép is „Külső város utcának” nevezi a Kis-Rába folyó túlsó partján fekvő jelenlegi Kossuth Lajos utcát,⁶³ s minthogy a város a Hanság mocsarai miatt sem keletre, sem északra, sem pedig a vizenyős, patakok sűrű hálózata által szabdaltnyugati oldal felé nem terjeszkedhetett, a Váralja csakis a vártól délre, a folyó túlsó oldalán feküldhetett. Az elmondottakból következik, hogy Kapuvárt kettős védőöv védte: a kőfal a belső várat övezhette, míg a város kerítése maga a palánk volt, ahogyan arra a Matissy-rajz elnevezései is utalnak (a város árka, város kerítése, a város kerítése előtti tér).⁶⁴ Amíg a palánk „Kapu várossát” védte, a részint a migráció okozta túlnépesedés miatt a külváros (suburbium) már nem volt körülkerítve. Megnyugtató módon kevésbé lokalizálható a másik két városrész, de alighanem ezek nem tervezetten, hanem hevenyészve, a kényszer által szülve jöttek létre a vár tövében. Míg a „Kapu Várbély (azaz kapuvárbeli) palánk mellett” negyed a palánkhöz közelebb, de a palánkon kívül, addig „Az keő fal mellett” lakórész a belső várhoz közel, de a kőfal külső oldalán terülhetett el.

Az 1608. január elsején keltezett kapuvári urbárium az 1584. évihez hasonlóan részletes leírást tartalmaz a várépület helyiségeiről.⁶⁵ Megtaláljuk a legfőbb lakórészt, a palotát, melynek nyílászáróiról is képet kapunk: hat üvegablak biztosította a kilátást, az ajtó pléhes, azaz vaslemezzel volt borítva. A fölötté lévő lakóhelyiség (talán a felső ház) három ablakkal, grádicsal rendelkezett, ugyanakkor mivel az összeíró megjegyezte, hogy a mennyezet már leromlott állapotban van, régebben, feltehetően 1549 körül készülhetett. Megtaláljuk az „uraim házat”, a pitvart, a porkoláb lakóhelyiségét, amely elkülönül Vághy János korábban említett, és főként lőszerraktárként használt helyiségétől, ismét feltűnik Sennyey Ferenc háza (akinek neve a helyiség jelölésére még akkor is fennmaradt, miután már rég halott volt), továbbá két másik szenesházat is összeírtak, ami arra utal, hogy a kályhákkal való fűtés már jóval több helyiséget érintett, mint

63 MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára VII. 1. B. Kapuvári kir. Járásbírság iratai, Telekkönyvi iratok. 196 d. Kapuvár belsősége.

64 Innen nézve nem tűnik teljesen légből kapottnak Büsching német földrajztudós kései, nyilván másodlagos forrásból merítő, ám potenciálisan egy korábbi állapotot konzerváló 1754-es leírása a (Kis-)Rába és a vizenyős területek közé szorított Kapuvárról, melynek várát szerinte kettős fal vette körül: „*Kapuvár, ein Schloß, so durch einen gedoppelten Wall bevestiget ist, nicht weit vom Flusse Raab, zwischen Morästen, gehört unter die Botmäßigkeit des Fürsten Eszterhazy*”. Büsching, Anton Friedrich: Neue Erdbeschreibung. 1. Hamburg, 1754. 966. p.

65 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/d. 3. füz. 277–283. p. (Lásd a Forrásközlésben.) A Babóti kapura: uo. 291. p.

korábban. Amit 1587-ben palota fölötti padlásként jelöltek, azt most „szalonnás toronynak” nevezik, az egyezés a tetőtér funkcionális azonosságából következik. Ugyanitt a toronyban, a zsindegy alatt volt a löporraktár, a középső szoba és az összeírás rendje alapján az életes ház (éléskamra) is. A torony alatt megtaláljuk a borospincét, továbbá az öreg pincét is. A gazdasági épületek közül felsorolják az ecetes házat, a számtartóházat, a kenyeres házat, ugyanakkor külön is jeleznek egy sütőházat, egy konyhai munkálatokra használt boltozatos helyiséget, valamint a káposztás házat. A korábbi összeíráshoz képest újdonság, hogy a kapualjat két részre bontva írták össze, létezett egy „belső kapuköz” és egy „külső kapuköz”, melyeknek rendeltetése továbbra is a fegyverek és hadianyagok tárolása.

A várhoz kapcsolódó kiegészítő épületek és műhelyek közé tartozik a tömlőcház, a kovácsműhely, a bognárház, melyek az összeírói sorrend szerint a Kis-Rábához feküdhetek közel. Roppant fontos újdonságként a külső kapuköz kapcsán írták le a „kapu felen való két bástyát”,⁶⁶ valamint „az nap kelet felől való bástyát”, melyeknek tarackokkal való felszerelése egyértelműen hadi üzemről tanúskodik. Korábban nem hallottunk a vár bástyáiról, ezek szerint a vár későbbi négy bástyája közül három 1608-ra készen állt (ha négy lett volna szabályos elrendezésben, bizonyára összeírták). Az itáliai várépítészeti rendszerrel összhangban ezek valóban ágyúbástyaként szolgáltak, a nyugati homlokzat előtti két bástyát egy-egy réztarack, a keletit egy vastarack védte. Az összeírás megőrizte a két láncsal ellátott bejárat elnevezését is (Vízikapu), ami nemcsak azt igazolja, hogy a vár körül vízesárok volt, hanem azt is, hogy a híd felvonóhídként működött. A felvonóhíd a kapuhoz a lánc miatt is szorosan kapcsolódott, amelynek segítségével felhúzták és leeresztették a szerkezetet, működésére a sárvári várkapun jelenleg is megfigyelhető láncmaradvány kínál analógiát. A malommal való közös említés miatt nem volt ezzel azonos a közutak a Kis-Rábán átvezető „Rába kapuja”, mely szintén láncsal volt felszerelve, így felvonóhídként értelmezhető. Az 1660. évi urbárium még egyértelműbben fogalmaz: „Az Rába hidjan való emelchos [emelcsős] kapu”.⁶⁷ 1608-ban említik a „Babóti kaput”, mely nevéből és elhelyezkedéséből következően szintén a vártól délre lehetett, és ha nem azonos a „Rába kapujával”, akkor városkaput érthetünk rajta, talán éppen azt, melyet a Matissy-rajz a palánk déli oldalán nyíló „porta urbisként” nevezett

66 Faragó Sándor „kis bástyának” olvasta, mint ahogyan az alább említendő „víz kaput” is „kis kapunak”-ként értelmezte (Faragó, 1962. 90. p). Összehasonlítva az összeíró „t” és „s”, illetve „v” és „k” betűinek írásmódját, véleményem szerint egyik helyen sem a „kis” jelző szerepel, mindenesetre jelezni kívánom e nagy fontosságú szövegrészlet olvasatának különbségeit.

67 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/f. 363. p.

meg. A Babóti kapun kívüli negyed megfeleltethető a suburbiumnak, amíg azonban 1597-ben itt még csak kilenc házat találunk, egy évtizeddel később a szám tizenegyre növekedett. 1639-ben a Babóti kapun kívül már 18 ház épült, azaz a város tovább terjeszkedett dél felé.⁶⁸

Nem tisztázott, hogy milyen változások történtek a váron és a hozzá tartozó védműveken a XVI. század végéhez képest, mindenesetre sokatmondó megjegyzés, hogy a palota tetőzete megviselt állapotban volt, sem a háborús időszak (tizenöt éves háború, Bocskai-felkelés), sem Nádasdy (II.) Ferenc 1604-ben bekövetkező halála nem kedvezett az építkezésnek. A Nádasdyak másik vára, Sárvár ismét analógiaként szolgálhat, ugyanis ott a várudvar kapu melletti falán olvasható egykorú kőtábla arról tájékoztat, hogy a kőből készült sárvári bástyákat 1588 és 1615 között építették. Nem zárható ki, hogy a kapuvári vár bástyái is ekkor épülhettek meg, mivel itt is 1587–88-ban élénkültek meg az építkezések, ráadásul azt is tudjuk, hogy a Ferenc nevű kőművesmester és munkásai párhuzamosan dolgoztak Sárváron és Kapuváron.

Bethlen Gábor 1619-ben kezdődő nyugat-dunántúli hadjáratának befejeződésével bizonyosan szükséges volt a vár újjáépítése, legalábbis helyreállítása, mivel Rambold von Collalto császári hadvezér megtorolva Nádasdy Pál hűtlenségét, 1621 őszén felgyújtotta azt. A kiégett vár és az ugyancsak elpusztított (sopron) keresztúri várkastély rendbe hozatalára a Koppány Tibor által feltárt kútfülő szerint Nádasdy Pál együttesen hatezer forintot kölcsönzött feleségétől, Révay Judittól, cserébe a csejteit váruradalmat adta zálogba neki.⁶⁹ A helyreállítás 1625-re fejeződött be. A folyamat részletes vizsgálatát a forráskutatás jelenlegi állapota nem teszi lehetővé.

68 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/e. 503–505. p.

69 *Koppány Tibor*: Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva építkezései. 1590–1640. In: A Batthyányak évszázadai: tudományos konferencia Körnenden. 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körnend / Szombathely, 2006. 107. p. és 114. p. 257. jegyz. *Koppány Tibor – Ivicsics Péter – Lővei Pál*: Tanulmányok – a töredékek katalógusai. Sárvár, vár. In: Vas megye 2. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarszecsőd – Zsennye. Szerk. Horler Miklós. Bp., 2002. 189. p. 26. jegyz. (Lapidarium Hungaricum – Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 6). A Bethlen-háborúk kapuvári kontextusaira: *Nagy László*: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez (1619–1621). In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1960) 2. sz. 102. p.

Rezidenciális átalakítások a XVII. század második felében

Nádasdy (III.) Ferenc birtoklása idején a korábbi építési fázisokkal szemben nem annyira erődtítésekről beszélnek a források, hangsúlyeltolódás figyelhető meg a várépítészet felől a kastélyszerű főúri reprezentáció irányába. Az 1660. június elsején készített kapuvári urbárium kibővített várral szembesít minket, amely a rezidenciális átépítést tükrözi.⁷⁰ A legnagyobb változás a két új helyiséget is megörökítő „*Uram eő Nag[ysá]ga Kápolna fölött valo ebédlo hazaban*” helymegjelölés. A további helyiségek és terek: pitvar, secretariussok háza, ebédlő házból nyíló szenes ház, ebédlő házhoz való bolt, eczetes ház, sóós (?) ház, az vár piarczán kávas kút, életes ház, az életes ház mellett való színben, öreg konyha, főzőház, számtartóház, számtartóház mellett való sáfárház, öreg pince, az pince fölött való régi ebédlő, azon ebédlő házból kinyíló szenes ház, azon ebédlő ház előtti szenes ház, ezen helyiség kamrája és pitvara, szalonnás ház, öreg palota, palota előtt való pitvar, belső kapu fölött való kisház, az ebből nyíló kamra, külső kapu fölött való ház, várbéli káposztás ház. Az 1660. évből származó összeírás a korábbinál összetettebb belső elrendezést feltételez, néhány helyiség a korábbiakhoz képest más néven szerepel. A szalonnás ház — elhelyezkedése alapján is — megfeleltethető a szalonnás toronnyal, a külső és belső kapu fölött lévő helyiségek a kapuközköz fölötti termekkel azonosíthatók. Az viszont, hogy a borospince fölött ebédlő volt, nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a pince nem lehetett a várárok elkülönített része, hanem az épület alatt helyezkedett el. Ebédlőházat 1590-ben említenek először, amikor is „palota fölöttiként” határozták meg, most viszont kettőről is szó van. Feltehetően az akkor palota fölöttinek mondott ebédlő a mostani pince fölötti, mert ezt réginek nevezik. Létezik azonban egy másik ebédlő is, amely újonnan épülhetett, jelezve: egy átépített várépülettel találkozunk.

A másik legnagyobb változás a váron belüli kápolna említése, melynek léte minden bizonnyal összefügg egyrészt azzal, hogy Nádasdy Pál 1642-ben rekatolizált, miközben jobbágynak áttérítése a lelkészek ellenállása miatt vonatottan haladt, másrészt pedig azzal, hogy Kapuvárnak nem helyben, hanem Babóton volt a temploma, a babóti lelkész viszont nem tette le az evangélikus hitet. Kérdés, hogy ki, mikor és miért építette a kápolnát. Amennyiben a hitváltás lehetett a kápolna felépítésének indoka, 1642-nél korábban nem jöhetett létre, de 1659-re már készen állt, mert az az évi (katolikus) egyházlátogatás jegyzőkönyve említést tesz róla. A Gáborjáni Tóbiás győri olvasókanonok által február 12-én végzett vizsgálat szerint „*a várban van egy kápolna, s abban tartják az istentiszte-*

70 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/f. 357–364. p.

letet.”⁷¹ Hogy a várkápolnára mint új szakrális helyre a Babót és Kapuvár közötti vallási torzalkodások miatt volt szükség, Gáborjáni azon megjegyzése sejteti, hogy a babóti prédikátor „eretnek”, amivel evangélikus hitére utal. A katolikus Vitnyédi Ferencet is — az evangélikus Vitnyédi István, Zrínyi Miklós ügyvédjének a féltestvérét — azért hívták meg 1646-ban a vár kápolnájába papnak, mert a babóti lelkész hajthatatlan protestáns maradt.⁷² A várbeli szakrális felszerelések között az 1659. évi canonica visitatio szerint találunk paténával rendelkező kelyhet, a két régi miseruhán kívül két újat is, melyeket Vitnyédi a saját költségén készíttetett, miseingeket, két korporálét, egy kehelytartót, két oltárterítőt, hordozható oltárkövet és rézből készült szenteltvíztartót. Mivel ezekről a tárgyakról a várinventárium nem beszél, különösen értékes információk.

Azt, hogy 1668-ban újabb építkezések zajlottak Kapuváron, régészeti leletek tanúsítják. Az 1957–1960 közötti leletmentések során már Faragó Sándor tömegesen talált *C[omes] F[ranciscus] D[e] N[adasd] I[n] C[apu] 1668* feliratú téglákat.⁷³ 1998 májusában gázvezeték-fektetési munkálatok közben véletlenszerűen akadtak rá a vár északi falára, melyen Gömöri János soproni régész vezetésével végeztek szondázó kutatást. Az összegző régészeti jelentés szerint szintén 1668-as jelzetű téglák kerültek elő, feltárták a XVII. századi bástya részletét, valamint a boltozatos, téglából épült pincsort.⁷⁴ A várfalszakasznak az azután kialakított szabadtéri színpadba való beépítése lehetővé tette az északi várfal nyilvános bemutatását. Az inventáriumokból kevésbé követhetők ezek az építészeti változások. Az 1669. március 20-án készült összeírás immár standard módon beszél a secretariusok házáról (benne zöld kemence), az ecetes házról, a piacon (az udvaron) lévő kávas kútról, az életes házról, a sütőházról, a felső kapu fölötti házról, egy innen nyíló pitvarról, egy ugyaninnen nyíló, újonnan épített házról (szintén zöld kemencés kályhával, vagyis cserépkályhával), az ebből nyíló kamrácskáról, de ezekből nem látható világosan az átépítés célja és jellege.⁷⁵

71 A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659-ből. Kiad.: Lőrinczi Imre. In: Arrabona, 16. (1974) 233–234. p.

72 Vitnyédi Ferenc: Az első esztergomi főegyházmegyei sematizmus 1647. Szerk. Bojtos Anita. Bp., 2014. 192. p. (Magyar Herald, Series 1). *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. 263. p.

73 Faragó, 1962. 90. p.

74 Gömöri János: Jelentés a kapuvári É-i várfal leletmentéséről. 1998. május. RMGy. Régészeti Adattár. Leltározatlan anyag.

75 MNL OL E 156 Fasc. 78. No. 44. 1–4. p. Lásd a *Forrásközlés*ben.

Ebben az időszakban ismét többször tűnnek fel a vár körül külföldi építésszek. Joannes Walner bécsi kőművesmester meghatározatlan időpontban, de mindenképpen 1671 előtt dolgozott Kapuváron, mivel az akkor már halott szakember örökösei 1672-ben a sárvári építkezésekkel együtt 200 forintnyi tartozás kiegyenlítését követelték a kincstártól.⁷⁶ Ezeket az építkezéseket még Nádasdy (III.) Ferenc határozta el, fő- és jószágvesztése miatt azonban birtokai az udvarra szálltak. Jóval nagyobb szerepe lehetett azonban a kapuvári vár átépítésében a Como környékéről származó itáliai építésznek, Pietro Orsolininek, akinek neve az 1650-es évektől tűnik fel Nádasdy várainál. Kapuvár esetében H. Takács Marianna 1571-es téves évszámmal hivatkozott itteni tevékenységére, amit többen átvettek, valójában azonban 1671-ben volt ő kapuvári várépítő mester (*Paumester in Kapuwar*), melyért 600 forintnyi díjazást kapott.⁷⁷ Az építőcéhet is alapító Orsolini dolgozott a lékai váron, 1655-től ugyancsak Lékán nevéhez fűződik az Ágoston-rendi kolostor, valamint a Szent Miklós plébániatemplom építése. Vagyis amint az a XVI. században is megfigyelhető volt, egyes Nádasdyak által felfogadott építésszek nemcsak a főúr egyes váraiban és városaiban tevékenykedtek, hanem azokban folyamatosan vándoroltak. Koppány Tibor idéz egy roppant fontos — és Kapuvár esetében eddig figyelmen kívül hagyott — építéstörténeti adatot, miszerint a kapuvári jószágok prefektusának pozícióját betöltő Kövér Gábor jelentése szerint Orsolininek 1673–1674-ben még nem fizették ki azt a pénzüsszeget, ami a kapuvári várban és az ottani templomban végzett tevékenységéért járt neki.⁷⁸ Ezek a munkálatok lehettek az 1671. évi építési feladatok, melyeknek elmentételezése minden bizonnyal ugyanazon okból, az országbíró lefejezése miatt akadozott, mint Joannes Walner esetében. Építéstörténeti szempontból azonban ezúttal fontosabb, hogy ezek szerint Pietro Orsolini Kapuváron szakrális építménynél is dolgozhatott. Ez viszont nem lehetett templom, mert jelenlegi tudomásunk szerint Kapuváron 1680-ig önálló templomépület nem létezett, azután is csak fából, amint arról az 1697. évi katolikus canonica visitatio beszámol: „Ezen községnek 17 évvel ezelőtt még közös temploma volt Babóttal, mivel a babóti templom filiája volt. Ezután azonban Kapuvárott fából imaházat építettek: ekkor kapott az újonnan alapított és emelt kapuvári plébánia plébánost.”⁷⁹ Így aztán

76 Koppány, 2002. 395. p.

77 H. Takács, 1970. 200. p. Koppány, 2002. 391–392. p.

78 Koppány, 2002. 392. p. Vö.: Tóth, 1973. 279–280. p. 245. jegyz.

79 A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. Kiad. Varga Imre. In: Arrabona, 14. (1972) 305. p.

Orsolini, ha nem éppen a sárvári templomra vonatkozik az adat, nem a kapuvári templomon, hanem a várbéli kápolnán dolgozhatott.

1671 után a politikai helyzet (Nádasdy fő- és birtokvesztése), valamint a birtoklástörténeti váltások (Kapuvárnak a Magyar Kamarára történő visszaháramlása, majd Montecuccoli zálogbirtoklása, végül Esterházy Pál birtokszerzése) okán akadoztak az építkezések. Minthogy azonban mind az oszmán veszély, mind pedig a belső politikai rebellió miatt stratégiai megnövekedett jelentőségű fiskális várról volt szó, ebben az időszakban az Udvari Haditanács előtt folyamatosan napirenden tartották az építkezések kérdését. Az Udvari Kamara lajstromkönyvei alapján bizonyítható, hogy már közvetlenül Nádasdy 1670 szeptemberében történt pottendorfi letartóztatása után, októberben 2000 forintot irányzott elő a központi adminisztráció a vár javítási költségeinek fedezésére, melynek kezelésével a korábbi Nádasdy-alkalmazottat, Kövér Gábor prefektust bízták meg.⁸⁰ A rendelkezésre álló anyagi fedezet birtokában 1673 májusától a kapuvári „kastély” újabb építkezéseit az Udvari Haditanács által készített mérnöki terveknek megfelelően tervezték folytatni.⁸¹ Az építkezés minden bizonnyal azért is égető volt, mert 1673 szeptemberében a haditanács számára az újonnan felállítandó szabadcsapatokról szóló védelmi tervezet Kapuvárt ötven fős német helyőrséggel szorgalmazta védeni.⁸² A prefektusnak az ottani helyőrség ellátását és elszállásolását is meg kellett szerveznie, melynek teljesítésére őt többször is felszólították,⁸³ 1674-re például Massimi ezredes jelentése szerint a sárvári és a kapuvári katonák lényegében hús és kenyér nélkül maradtak.⁸⁴ A Nádasdy-korszakon túl, az 1670-es években tehát ismét a katonai építkezésekre került át a súlypont.

Ezekből az időkből ismerjük a kapuvári vár első részletesebb rajzát és alaprajzát. A kapui vár első ismert vedutáját (látképét) 1690 körül készítette Esterházy Pál udvari grafikus, Matthias Greischer.⁸⁵ A krajnai származású Greischer 1685-

80 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Indizes und Protokollbücher des Bestandes Hoffinanz 1531–1762 (= FHKA HF) 899. Protokoll Registratur, 1670. fol. 450.

81 ÖStA FHKA HF 911. Protokoll Registratur, 1673. fol. 183. Lásd: „*ob bey ietzt so genau zu samben gehenden mittlen das angefangene gebew am Schloss Kapovar vor iezo zu continüiren, zue solchem Ende dann die Ingenieur mit ihrem abriß sich zu wergleichen, und destwegen zue Fürkherung der weithern notturff nachricht herüber zu geben wer*”.

82 Czigány István: Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682. In: Hadtörténelmi Közlemények, 114. (2001) 2–3. sz. 293. p.

83 ÖStA FHKA HF 905. Protokoll Expedit, 1672. fol. 311. ÖStA FHKA HF 907. Protokoll Registratur, 1672. fol. 217.

84 ÖStA FHKA HF 913. Protokoll Expedit, 1674. fol. 53.

85 Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok. No. 4588.

ben Bécsben hozott létre rézmetsző műhelyt, 1688 körül Kismartonba költözve lett Esterházy nádor udvari rajzolója.⁸⁶ Greischer a főúr várairól és kastélyáról metszetsorozatot készített, melyek nemcsak azok kialakítását hagyományozták ránk, hanem lehetővé teszik a várak építészeti összevetését is. Mindazonáltal az ábrázolás hitelesnek korlátozottan tekinthető, az építészeti torzításokon túl például a rajz díszítő elemként a háttérben dombokat mutat, miközben Kapuvár síksági-mocsári vár volt. Az írott források alapján a rajz nyugati tájolású, mivel innen nyílik a vizes árkot átívelő híd, mögötte a várkapuval, ami megegyezik a Vízikapuként és emelcsős hídként emlegetett létesítményekkel. A felvonóhíd a rajz alapján cölöphíd volt, melyet középen ék alakú, két homlokvonalból álló ravelin, az ágyúk ostromtüzétől védő pajzsgát védett. A várat az ábrázolás szerint téglából készült fal vette körül, amely talán a „köfalként” emlegetett védműnek felel meg. Ez a bástyával megerősített fal bizonyosan nem azonos a Matissy-féle rajzon ábrázolt palánkkal, mert szilárd anyagból készült, és a város helyett csupán a belső várat védi. A lineáris perspektivikus ábrázolás fogyatékossága, valamint a veduta műfaji jellegzetessége miatt (miszerint a veduta a torzulás ellenére is nagylátószögű ábrázolásra törekszik) nem világos a bástyák elhelyezkedése. Feltehető, hogy a falak sarkain négy darab ötszögletű bástya állt, ami a szimmetrikus elhelyezéssel együtt itáliai típusú várépítkezést sejtet. Ezt erősíti meg a várépületnek Esterházy Pál *Mars Hungaricus* című hadtörténeti művében található 1664 körüli alaprajza, amely szintén az itáliai módra jellemző szabályos alaprajzot és négy darab ötszögletű bástyát mutat, a ravelinnel ellátott híd kialakítása megegyezik Greischer ábrázolásával.⁸⁷ Greischernél a váron belül a nyolctengelyes, kétszintes főépületet dél felől egy emeletes mellékszárnny egészíti ki, de nem látható, hogy ezek hogyan folytatódtak tovább, vagyis hogy körbezártak volna-e egy udvart. A gyakran emlegetett torony rendkívül impozáns, jócskán a várépület fölé magasodik, de sem óra, sem erkély nem látható rajta. A Greischer-rajz alighanem idealizált kép, mindazonáltal az írott forrásokkal egyetemben arról tanúskodik, hogy a XVII. században a védelmi szerep mellett fokozatosan erősödött a reprezentatív funkció.⁸⁸

86 Életéhez ld.: *Szalai Béla*: The life and work of Matthias Greischer. In: *Uő.*: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. 4. Addenda — Kiegészítések. Bp., 2013. Online: http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/files/30585/The_life_and_work_of_Matthias_Greischer.pdf

87 MNL OL T 2 Tervtár, Esterházy család (hercegi) (1659–1939). No. 1063. A kapuvári vár alaprajza és a környék helyszínrajza. 1664 után.

88 Vő.: *Koppány*, 2014. 64. p.

Összegzés

A kapuvári vár Nádasdy (III.) Ferenc 1671-es birtokvesztéséig az egész korszakban végig magánvár volt, földrajzi helyzeténél fogva sem tartozott a védelem főbb erődtípményei közé. Ugyanakkor már a XVI. század első felében koncepciót dolgoztak ki helyőrséggé történő kiépítésére és a vár megerősítésére, melynek okai a török Bécs elleni felvonulásai és a belháborúk lehettek. Vagyis a királyi érdek és Nádasdy magánérdeke egybeesett: e korai időszakban I. Ferdinánd Bécs egyik előretolt bástyájaként tekintett rá, míg Nádasdyék a törökök által veszélyeztetett Kanizsához, sőt az 1532-ben ostrom alá fogott Sárvárhoz képest Kapuváron védettebb vidéket találtak. Jelenlegi ismereteink szerint a Nádasdy-kor építési periódusai meglehetősen egybevágnak a sárvári várépítés szakaszaival.⁸⁹ A kapui vár és palánk építésének első szakasza 1540-től az 1550-es évek végéig itáliai építészek részvételével zajlott. A második építési hullám az 1580-as évek végén kezdődhetett, melynek végén 1621 és 1625 között Nádasdy Pál állította helyre a Bethlen-féle felkelés során felgyújtott kastélyt. A korszak utolsó nagyobb építkezése 1668 és 1671 közé tehető, amikor ismét külföldi építészek dolgoztak a váron. Ezek során az itáliai várépítészet modern megoldásainak megfelelően szabályos alaprajzú, ötszögletű bástyákkal ellátott, külső védművekkel is megtámogatott erődöt építettek ki Kapuváron. Az erődítés mértékét mutatja, hogy a védelmi létesítmények között szerepelt vizesárok, latorkert, bástya, kőfal, ravelin, kapuk, felvonóhidak és minden bizonnyal megépült a város kerítéseként emlegetett, magát a várost védő palánk. Ugyanakkor geopolitikai helyzete miatt Kapuvár inkább a keletről menekülőkhöz nyújthatott védelmet, a Rákóczi-szabadságharc végén a bevett állításokkal szemben nem az egész épületet, csak azok védműveit, bástyáit robbantották fel a kurucok, de a kérdést csak a több ízben elmulasztott falkutatás tisztázhatná.

89 A sárvári vár építéstörténeti szakaszolásához vö.: Tóth, 1973. 213. p.

FORRÁSKÖZLÉS

1. számú dokumentum A kapui vár 1584. évi inventáriuma

Az wárnak inuentárioma

Az Thoromban walo Thár házban vag'on

[...]

Az tárhasz fölőth az bolth alath

Vag'on három öreg hada wasas, az eg'g'yken keth lakath wag'on, az massykath kötéssel kötöttik által⁹⁰

Az ladakathnak kettyeyith Zelestey ferenczneyenek mong'ák, az harmadykath nem tug'g'ák kye, de wasalas zerynth Zalay Bonae.

Várban az kapw közben

Az kapw közben vag'on zakalas harminczöth 35.

Keth töröth zakalas 2.

Pwska ky nag'ob, ky kysseb hwzon három, de hatának⁹¹ ága nynchen az többi sem szolgálhatnak 23.

Három porhoz walo riz rosta 3.

Három rwd was,⁹² vannak walamy nylak wasak, és Bylynchekekis

Keth was lampas három.

Bolth házban vag'on

Három zakallas kettyeynek ag'a nynchen 3.

~~Eg' was lampas 1.~~

Eg' taraczk globis

Tyzen öth pwska

Három was öreg lapyczka Malomhoz walo

Eg' darab was Tarazk zakadozoth

Három kas meh

Eg' kaloda.

Eg' won'o halo hythwán

90 A margón: Az kötéssel kötöth el nytték.

91 Áthúzva. Fölötte: 10.

92 A margón: Az egg'ik rwd was Bodonhelen wag'on.

Az sytő ház melleth wag'on

Keth riz tarazk 2.

Eg' was tarazk 1.

Kerekök wannak, de eg'eb zerzamok nynchen

Globisok synchenek

Üres wasas kerek hath tarazk ala walo

Üres tengel eg' tarazk ag'ánál eg'etemben

Az Thoronban fen vag'on

Hwz thwonna zakalas por Laystrombol megh tettzyk menny mása vag'on

Azon Thoronban eg' ora haranghjawal

Harom was tüzes chakanos Gerel' 3.

Walamy appro pwskachkak Laptába walok

Aso n'yelek vasathlanok vag'on hathwan 60.

Az Porhazban wag'on

Harmyncz keth thwnnachka, es eg' fel zakalos és pwska por tunnachka 32 ½

Keth forma kychin tarazknak walo 2.

Tarazk globis kilencz 9.

Zakalas globis mynth eg' harmadfil zaz 250.

Por merö serpenö fwntyawal eg'etemben eg'. 1.

Az thoron alath walo pynczeben

[...]

Az öregh Pyntzeben

[...]

Az Fölsö thüizes hazban kyben Ferencz uram zokoth lakny wag'on

Eg' aztal

Eg' nozola is

Eg' rez saytarochka

Vg'an oth nag' Zobaban eg' öregh aztal az pythwarban eg' hozw aztal

Keth lyztes zökren

Zakazto ruha hytwan kettö

Fa tál eg' 1

Fa tanyer harmynz eg' 31

Hath on tal 6

Harom on tan'yer 3

Vraym aztalara keth abroz, de az egg'ik hithwan 2

Eg' hithwan zakadozoth kezkenő
Eg' talner törlő
Keth öregh saytar 2
Eg' öregh was fazzek 1

Palotha fölöth

Vag'on eghez zalanna öth 5
Eg' fel zalanna ½
Dyzno láb heth 7
Olaz modra pyrytoth zalanna darab hwz 20
Orya nyolz 8
Odala[s] tyzen kettő 12.
Tyzen neg' darab dizno fi 14.
Sodar olaz modra pyritoth hwzon kylencz 29
Ugan oth Jü sayth kylencz 9.
Kechke sayth tyzen három 13.
Öth fazik way mynth öthwen mezelný 50
Köles mas fil köből
Dyo eg' köbőlnel töb walamywel

Az Palotában

Wag'on eg' kerek dio aztal
Pohar zek [pohárszék]
Thwzes hazban vg'an ottan eg' öregh nozola födeles
Eg' köz[önséges] nozola

Hayas hazban

Vag'on tawaly hay eg'
Ez ydey hay harom de approk
Eg' darab olvaztoth baran' fag'g'w.
Thöröth kender mynth eg' mas fel mása

Szam tarto Házban

Vag'on keth öregh wy sarro
Nyocz also was
Eg' kapa
Keth öregh feyze
Eg' wy asso

Eg' rez mosar töröywel, es zytayawal
Keth vas g'erth'a tarto

Az Thysler hazban

Vag'on három Lada, azmynth mong'ak Zalay Bonae, de byzon'n'al nem tug'g'ak.

Wag'on az wárban

Keth Darw

Tyzen nyocz hyzlalo dyzno 18
Wad lwd nyocz, és eg' kys erdey süldö
Eg' Bokör kwö,⁹³ de nem ighen yo

Az eczetes hazban

Vag'on öth atalaghban eczeth az eg'g'ikben mynd söpröstül eg' elő arazny
Az massykbán eg' elő araznál kewesb
Az harmadikban eg' ten'erny eczeth vag'on
Az ned'edikben eg' arazny és keth wyny
Az ötödikben eg' ten'erny eczeth vag'on.
Keth Lapos zánto was 2
Soo keth dwga 2
Eg' üres tanyer tok 1
Eg' asztalochka 1
Gyeken kettő 2
Eg' Ladachka kyben wannak walamy Laystromok

Saffar házban

Harom rez mása, eghez fel, és fertal' mertekewel eg'etemben
Vörös hag'ma nemy neg' köböllel
Keth öz бүр
Harom barán' бүр
Eg' бaрд
Eg' öregh fa teknő
Eg' kis üres eczetes atalagochka
Keth kys saytar

93 Bokor-kő: köből álló forgó kőpár a malomban való őrléshez. Ez a tétel utólag betoldva.

Süthü házban

Hjarom zyta

Harom teknö

Az Porkolab Waghy János hazaban

Eg' hozzw aztal

Eg' aztal

Keth nozol'a

Saletrom mynth eg' három masa az ereztöth saletrommal eg'etemben. Vag'on Laystrom rola.

Uram eü N[agysága] Satory

Gabonás hazban

Neg' köböl bwza 4.

Eg' köböl ros 1.

Üres hordo bornak walo huzon heth 27.

Üres hordo Lyzthnek walo neg' 4

Eg' köböl 1.

Was rosta kettö

Eg' hithwan pon'wa 1

Az pyarzon három hythwan Gabonás zökren 3

Zabos házban

Wag'on ökör бүр kettö 2.

Keth köböl borso 2.

Fel köböl Len magh ½

Fel köböl zylva. ½

Baran' бүр öregh, apro pennig kettö tyzen öth 15.

Kapoztás hazban

Vag'on kapozta ötöd fel hordowal

Az Wárban vag'on

Keth fö porkolab 2.

Vice porkolab kettö 2.

Thyz Drabanth 10.

Eg' Wamos Thamas deak 1.

Kwlchar eg' 1.

Süthö felesheghewel es három g'ermekywel
Eg' zakach Inas az Süthü fya 1.
Nyocz rab török
Harom körözthen fogol'
Isthvan deaknak Söytherynek eg' zolgaya
Kynek abrakya jár.

Kón'han

Vag'on eg' öregk kü soo 1.
Keth was fazek 2
Rostel eg' 1
Eg' Nyars 1
Eg Serpen'ö három 3
Keth was kalan 2
Keth wagho kes 2
Eg' rez földö 1
Eg' kys fa mosar 1
Eg' rez szürü
Eg' saytar
Eg' feyze
Eg' zyta was

Levéltári jelzet: MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. 84–94. p.

*2. számú dokumentum
A kapui vár 1608. évi inventáriuma*

Kapu vára

Az palotában vagyon

Negy szegű asztal 1
Kerek asztal 1
Eggyes hatas szék 1
Almariomos pohar szék 1
Hosszu szék 3
Az Palota szegletibe almarium 1
Jo Iveg ablak rayta 6
Plehes ayto rajta és béllett

Ibidem: az szenes hazban

Fődeles ágy 1

Jo Iveg ablak rayta 3

Béllet plehes ayto rajta

Az Gradiczonis béllett plehes ayto

Ezen Palota földél mindenestül ki szakadoban vagyon, ki miat a Palota mennyeze-
tibe immár is nagy kár vagyon

Az uraim hazaban vagyon

Asztal 1

Eggyes hatas szék 5

Leszegezett pad 2

Nyoszolya 3

Hitvan Iveg ablak 1

Plehes ayto rajta

Ibidem: az szenes hazban

Leszegezett pad 1

Reteszes ayto rayta

Az Pitvarban

Hosszu szék 1

Plehes ayto vagyon rayta

Matthe Porkoláb házában vagyon

Asztal 1

Leszegezett pad 2

Reteszes ayto vagyon rayta

Ibidem: A szenes házban

Pais 2

Hitvany sisak 6

Mives panczel 2

Ayto vagyon rayta

Wágy Janos hazaban vagyon

Asztal 1

Leszegezett pad benne
Toredezett Iveg ablak rayta 4
Kemenczebe valo vas Rostel 1
Pais 3
S[a]letrom merő serpenyo egyy köves 1
Merő funt egyyik 100 funt
Masik 50 funt
Harmadik 25 funt
Plehes ayto vagy on rayta

Ibidem: Az szenes hazban
Iveg ablak 1

Az alatta valo bolthban
Siletro[m] 10 mása

Sennyei ferenc hazaban wannak
Ki szegezett padok mind környül
Töredezett Iveg ablak 4
Plehes ajto rajta

Ibidem: az szenes hazban
Iveg ablak 2
Leszegezett pad 2
Plehes ayto vagy on rajta

Az Eczetes hazban
Kys zsaluchka 1
Eggyes háta s szék 3
Nyoszolya 2
Ecetes atalag 3
1. 4 ½ akos: vagy on rayta egyy elő arasni
2. 2 akos: vagy on rayta egyy elő arasni
3. 1 akos: Felig vagy on eczettel
Retesz es ayto vagy on rayta lakatostul

Szamtarto Hazban vagy on
Asztal 1

Leszegezett pad 1
Hosszu szék 1
Eggyes tamasztó szék 3
Meszelő was 1
Nyoszolya 1
Plehes ayto vagyón rayta

Kenyerés házban vagyón

Asztal 1
Rez mosar 1
Vas fazek 1
Reteszes ayto rayta

Az öreg Bold szobában

Ures hordo 3
Taborba való eggy kis atalag 1
Vas Lampas 2
Nyers alma Cub 7
Foghagyma 25 koszorúval
Vörös hagyma Cub. 1
Reteszes ayto rayta lakatostul

Az sütő házban

Hitvan ayto 2

Kaposztás házban

Hasabos kaposzta eggy hordóval, metszett hord[ó] kaposzta, mas fel hordóval

Az Zalannas Toronban vagyón

Oldalastul Sodarastul és Czigolyastul szalanna 14
Orja feyestül 8
Nyulhya 6
Viragos peczenye 16
Ket diszno bele töltve
Hay 14
Turo 6
Duga Só No. 13

Azon Toronba a syndel alatt valo porhazba

Nem mehettünk be, mert az kulcsa az porkolabnal volt, az pedig ithon nem volt

Az Toronba valo kozepső házban

Vagyon asszu alma Cub 7 ½

Asszu szylva Cub 9

Az eletes hazban

Üres hordo vagyon 2

Az Toron alatt valo Pinczében vagyon

Eőt hordo bor

1. Szent miklosi Szőlő Bora Tin [tinna] 4

2. Azon Szőlő Bora Tin 4 ¾

3. Azon Szőlő Bora Tin 4 ½

4. Azon Szőlő Bora Tin 5

5. Azon Szőlő Bora Tin 4 ¼

Hitvan Ecetes atalag 1

Reteszes ayto rayta lakatostul.

Az öreg Pinczeben vagyon

Tizen egy hordo bor

1. homoki hegyvam bor Tin 5 p. 5

2. Sz: Miklosy hegyvam bor Tin 6 ½

3 Azon fele hegyvam bor Tin 4 ¾

4. Sz: miklosi dezma bor Tin 4 ½

5. Sz: Miklosy hegyvam bor Tin. 6 ½

6. Azonféle hegyvam bor Tin 4 ½

7. Azonféle hegyvám bor Tin 5 ½

8. Azonféle hegyvam bor Tin 8

9. Azonféle hegyvam bor Tin 6 ½

10. Azonféle hegyvam bor Tin 4 ¾

11. Sz: miklosi dezma bor Tin 5 p. 5

Eben csak egy arasni es egy tenyerni bor vagyon: mert a több borokat ebből töltöttek

Ezen pinczeben vagyon

On kanna 3

Rez czap 1

Furo 1

Vas abroncz 1.

Korczola 2

Szarvas ülő vas 1

Szeg fejező 1

Ezen melegítő rez fazek 1

Reteszes ayto vagyon rayta lakatostul

Az Tömlőcz hazban vagyon

Lancz 4.

Bilinczek 8

Rud was 3

Nyak was 16

Az belső kapu közben vagyon

Szakállas 41

Vallatni valo lapos vas 3

Por czinalo Rosta 1

Szakallas golyobis 1000 (!)

Algyu golyobis 2

Puska vas ágy nélkül 2

Balon puska was 1.

Szakadozott vas taraczk 1

Muskath puska was 1.

Kű so egygy nagy darab

Czaklya 2

Was Lancz a Kapun 2

Lakat 2

Az külső kapu közben vagyon

Agyastul Rez Taraczk 2

A Kapu felen valo ket Bastyan Rez taraczk 2

Az nap kelet felől valo bastyan vas taraczk 1

A viz kapun wacion lanc 3

A Kovacz zinnyiben [színjében] vagyon

Őreg ülő vas 1

Fujo 1

Bognar hazban vagyon

Szalu

Kerek Agy furo 3

Eöreg füresz 1

Fel kez fűrisz 1

Apro veső 2

Eöreg veső 1

Kerek üliő satu 1

Az Raba kapujan vagyon

Lancz 1

Levéltári jelzet: MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42/d. 3. füz. 277–283. p.

3. számú dokumentum

A kapui vár 1669. évi inventáriuma

Az kapui várban

Secretariusok hazaban

Ajto vas plehivel 1

Asztal negy szegletű 1

Parast Ágy 1

Hátos szék 1

Öveg ablak azon szobában 4

Zöld kemencze kálhás

Az Eczetes hazban

Négy szegletű Asztal 1

Deszkás Ágy 1

Öveges ablak 1

Aito paraszt plehestül 1

Kis bellet pad 1

Eczetes átolag 8

Négyében van eczet az négye üres

Tányeros kalamáris 1

Az piarczon kává kutt 1
Egy vas vödör raita lánczostul 1

Az Életes házban

Őreg szökrén 8
Kőből 1
Fertalj 1
Abrakhoz valo mérito 1
Aito vas plehivel 1
Sütő tekenyő 3
Fórosztő és apro tekenyő 40
Őreg fazék 3
Pohár 10

Az Sütő házban

Paraszt öreg tálos 1
Kerek tányer 20
Fa tál 9
Hosszas asztal 1
Pad czak gyalolatlan deszkábul 2
Őreg likas réz mosár 1
Vas töreje 1
Hus vágo bárd 1
Tórót [törött] vas nyárs 1
Rosztelj 1
Sütő kemence 2
Sütő valü [vályú] 1
Sütő tekenjő 1
Fóltozot szita 1
Fa rosztal 1
Ezen házban töredezet öveg ablak 1
Óreg vas abrincsos czöbör négy abrincz raita 1
Más kis csöbör fa abrinczos 1
Viz meritő réz kánnachka 1
Ezen sütő házon és konyhan aito fa kilinczes 2
Vas fazék 1

Az főlső kapu felől valo hazban

Negy szegletű asztal 3

Hosszu kar szék 2

Apro edgyes szekek 14

Deszkás njoszolja 1

Polcz 1

Zöld kálhás kemencze 1

Jo öreg öveg ablak 3

Jo plehes aito 1

Ezen házbul kj nylo Pitvarban

Hosszu asztal 1

Négy szegletű rosztal paraszt asztal 1

Kü falban szegezett vas gyergya tarto 1

Hosszu szek 2

Arnyek szek 1

Azon aito vas reteszivel egjüt 1

Megis azon pitvarbul nylo ujonnan czinalt hazban

Polcz 1

Zöld kálhás kemencze 1

Bellet plehes ajto 1

Új öveges ablak 2

Apro edgyes szekek 4

Kárpit az falon 2

Ezen Házbul nyilo kis kamarachkában

Négy szegletű asztaloczká 1

Új kis almarium 1

Főlst szegezett polcz 2

Új öveg ablak vas rostil keresztul benne 1

Aito vas plehivel 1

Az pallason van deszkas njoszola 4

Az Istálloban van

Öreg sajt 3

Kis ebéd talas tart[ó] 1

Négy szegletű Asztal 2

Uj kerek asztal 1
Egy ui negy szegletü asztal 1
Nyoszola 1

Az Vár előtt való Malomban

Malom kerek raita 2
Jo malom kü raita pár 2
Kü vágo czákánj 3
Vas durung 1
Gabona[na]k való hordo 2
Vas karika 4
Mérő köből 1
Fertalj 1
Finak 1
Lisztes valu 2
Záváros aito raita 1
Vas pörölj 1
Az Rába emelítő hidgyan reteszestul lakatostul vas láncz 2

Levéltári jelzet: MNL OL E 156 Fasc. 78. No. 44. 1–4. p.

TUSOR PÉTER

ESTERHÁZY MIKLÓS NÁDOR „CONSIDERATIONES”-EI AZ 1638. ÉVI NEMZETI ZSINATHOZ (Forrásközlés a vatikáni könyvtárból)

A kora újkor Magyarországon, miként szerte Európában és a katolikus koronák gyarmatain, a zsinatok virágkora. A magyar egyháztörténelemben sohasem tartottak annyi nemzeti, tartományi és egyházmegyei zsinatot, mint a 16–17. században¹ Kiváltképpen, ha a protestáns felekezetek gyűléseit is ide számítjuk.²

Ha tényleges számukat nézzük, a mintegy kéttucatnyi alkalom már jóval kevesebbnek tűnik, kiváltképpen a programadó Trienti Zsinatnak (1545–1563) a rendszeres helyi szinódusok tartására vonatkozó előirásai fényében. Még akkor is kevésnek, ha a történeti hűségnek és az akkor már félévezredes magyar–horvát *condominium*nak (melyet Magyar–Horvát Királyságnak nevezni több, mint hiba) köszönhetően a zágrábi egyházmegye zsinatait is számításba vesszük. Azt ugyanakkor mégsem lehet állítani, hogy Magyarország a zsinatok szerepét tekintve a katolikus konfesszionalizáció peremvidékének számított volna. A helyi zsinatok összehívására — bár jelentőségük, hatásuk számottevő volt — sehol sem került sor az előírt rendszerességgel.³

A Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) haláláig a kora újkori Magyarországon tartott katolikus zsinatok tézisszerű értékelését a következőképpen fogalmaztuk meg áttekintő tanulmányunkban: „A kora újkori magyarországi

1 A magyar szinodológia máig meg nem haladott alapmunkái a barokk-kori tudományosságnak köszönhetőek: *Carolus Péterffy*: *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata I–II. Posenii, 1742.* (A továbbiakban: *Péterffy*, im.); *Ignatius Batthyany*: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium I–III. Albae Carolinae–Claudiopoli 1785–1827.*; *Michael Szvorényi*: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro Ecclesia Hungaro-catholica aditorum. Vespriimii, 1807.* További irodalom: *Nagy Konstantin*: *A magyar kath. egyház nemzeti zsinatai.* Gyöngyös, 1943.; *Mészáros Károly*: *Tartományi zsinat Esztergomban 1858.* Pest, 1859. 15–65 p.; és legújabban Balogh Margit–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században.* (Seria *Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 10), Bp.–Pécs, 2014.

2 Protestáns zsinatokra lásd *Bucsay Mihály* szintézisét: *Bucsay Mihály*: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Bp., 1985, 35–100 p. és *Zoványi Jenő*: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* (Humanizmus és Reformáció 6). Bp., 1977. helyenként.

3 Még a trienti katolicizmus itáliai törzsterületén sem. *Francesco C. Cesareo*: *The Episcopacy in Sixteenth-Century Italy.* Early Modern Catholicism: Essays in Honour of John W. O'Malley, S.J. (ed. by Kathleen M. Comerford–Hilmar M. Pabel), Toronto, 2001. 67–83, 76–77. p.

zsinatok Oláh Miklóstól (1553–1568) Pázmány Péterig bezárólag a *Tridentinum* reformdekrétumainak meghonosítását látták feladatuknak. A hittani, dogmatikai kérdések nem kerültek elő az üléseken, melyeket külön tárgyalás, értékelés, kommentálás nélkül fogadtak el. A zsinatok, bár kulcsfontosságúak a trienti típusú katolicizmus magyarországi bevezetésében, említésre méltó önálló karakterrel, jelleggel nem bírtak. Még a szakirodalom által korábban behatóbban nem elemezett, és tévesen tartományi zsinatnak nevezett 1611. évi nemzeti zsinat sem, mely ugyanakkor fordulópontra a hazai katolicizmus történetében, és a trienti típusú konfesszionalizáció⁴ általános jellegű programhirdetésének tekinthető Magyarországon.”⁵

Ez a kép azonban nem teljes, a megállapított tézis a gondos adatolás ellenére sem helytálló az egész kora újkorra nézve! Amennyiben ugyanis nem állunk meg Pázmánynál, hanem a vizsgálatainkba bevonjuk a halálát követő évben, 1638-ban tartott nemzeti zsinatot, nemcsak a magyarországi, hanem az egyetemes szinodológia is fontos új elemmel, sajátossággal gazdagítható. Jelen közleményben e különlegesség Vatikánban őrzött kulcsdokumentumát tesszük közzé.

*

Lósy Imre prímás (1637–1642) 1638. évi szinódusát (június 14–16.) az 1611-eshez hasonlóan nemzeti zsinatnak tekinthetjük. A korábbiakhoz képest már eleve különlegessé teszi előttünk, hogy itt végre hangsúlyosabban jelennek meg hitbéli kérdések is.⁶ Igaz, kevésbé a doktrinális, mint inkább a gyakorlati problémákkal összefüggésben. Az I. *caputban* (*Circa fidem*) például elrendelték,

4 A kora újkori felekezetszerveződésre legújabbban, további irodalommal: *Wolfgang Reinhard*: Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus fejleményei (Collectanea Studiorum et Textuum III/1). Szerk. Tusor Péter, ford. Forgó András, Bp., 2017.

5 *Tusor Péter*: Zsinatok a kora újkori Magyarországon (Oláh Miklóstól Pázmány Péterig). Új Magyar Sion, s. a.

6 Iratanyaga kiadva: *Péterffy*, im., II, 346–375. A határozatok (és a zsinat leírásának) díszes feliratú, bőrbe kötött példánya: Archivio Segreto Vaticano (ASV), Congregazioni Romane, Concilio, Concilia, n. 89. E fondra: *W. Henkel*: Inventar des „Fondo Concilii“ im Archiv der Konziskongregation. Annuario Historiae Conciliorum, 15. (1983) 2. 430–451. p. Ezen kívül csupán az 1858-as esztergomi (ugyanezen szám alatt) és az 1863-as kalocsai tartományi zsinat jegyzőkönyve (n. 27) található meg a Zsinati Kongregáció levéltárában. A jelek szerint a kánoni kötelezettség ellenére Magyarországról — még ha egyes jegyzőkönyveket esetleg nem megfelelően archiváltak is Rómában — nem igyekeztek a zsinati határozatok felküldésével a Kúriába.

hogy tegyenek végre eleget a — több évszázados — kíváncsolomnak, és minden székeskáptalanban állítsanak fel egy teológusi kanonoki stallumot. Kimondták továbbá, hogy hitvitába csak hozzáértő klerikus merészeljen bocsátkozni. Akinek nincs megfelelő képzettsége, tapasztalata, az elégedjék meg a hittételek ismertetésével.⁷ A IV. *caput* a búcsúk értelmezésével foglalkozik. Előkerülnek elvontabb kérdések az istentiszteletek (*Divina Officia*) s az erekle- képtisztelet, szentkultusz kapcsán is (II. és III. *caput*). Az V. (egyházmegyei zsinatok évenkénti tartása), a VI. (vizitációk), VIII. (szemináriumok), IX. (rezidencia) és a XI. (korábbi zsinatok határozatainak betartása) fejezet a szokásos reformtematikák aktualitásait tárgyalják. A VII. és a X. fejezet viszont ezeknél különlegesebbnek mondható. A plébánosi vizsgák megkövetelése és alapos szabályozása (VII.) valamint a püspöki bíráskodás beható körülírása (X.) a korábbi cikkelyeknél is jobban tanúsítják katolikus konfesszionalizáció magyarországi konszolidációját.

Az 1638. évi nemzeti zsinat legfontosabb különlegessége mindazonáltal abban ragadható meg, hogy tárgyalásaira nem csupán az összehívó primás-metropolita előterjesztései nyomán került sor (melyeket szövegszerűen egyébként nem ismerünk), hanem a tárgyalás menetét és a határozatokat nagyban befolyásolták Esterházy Miklósnak, az ország nádorának (*Prorex*) (1625–1645) javaslatai is. A szerzőjük által *considerationes*nek nevezett pontok tartalmát a vatikáni könyvtár másolati példányai alapján ismerhetjük meg.⁸ Péterffy Károly ugyanis — vélhetően erősen kritikus jellegük miatt — csupán címszavakban emlékezik meg a dokumentumról forrásmunkájában.⁹

A világi főúr eredetileg személyesen akart megjelenni a zsinaton, erről végül egyéb elfoglaltságaira hivatkozva letett, ám álláspontjának kifejtését kifejezetten kötelességéhez/hivatalához (*officium*) tartozónak tartotta. Az általa a nemzeti szinódushoz küldött *Considerationes* a korabeli magyarországi katolicizmus aktuális problémáit tárgyalják, azokat amelyek — részben középkori örökségként — valóban hátráltatták a kora újkori katolikus konfesszionalizáció kibontakozását. Érdemes tehát velük közelebbről, pontonként megismerkedni. Magyarország nádora szerint tehát:

7 „*Controversias fidei pro concione ii tractent, qui in iis versatissimi sunt aliis; qui minus periti sunt in iis, satis est, si articulos fidei simpliciter tradant, ne se in huiusmodi controversiarum tractionem frigide et sine fructu immergant*”. Péterffy, im.: II. 358. p.

8 Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Barb. Lat., vol. 6894, fol. 15r–17v; vol. 7009, fol. 21r–24v. Esterházy személyesen adta át a *Considerationes* Malatesta Baglioni bécsi apostoli nunciusnak (1634–1639), kérve, hogy juttassa el a pápai udvarba. Uo., vol. 6986, fol. 109rv.

9 Péterffy, im. II. 346–347. p.

1) A legnagyobb veszélyt az egyházi vezetők körében eluralkodó vetélkedés („*perniciosae intrinsecae animorum simultates*”) jelenti, mely méreg gyanánt járja át őket, s melyből hatalmas kár és a hívek megbotránkozás következik. Ennek levetkőzése, az egyetértés és a tiszta lélek elengedhetetlen a rájuk bízottak üdvösségre vezetéséhez a Szentlélek segítségével.

2) Ismeretes, hogy az ugyan jól ellátott püspökök kisebb javadalmakat is birtokolnak, s elfoglalják azokat sok érdemes és rászoruló elől. Így számos helyen hiány támadt az Isten igéjét hirdetőkhöz. Ezért hasznos lenne, ha az egyes javadalmakat más-más egyháziaknak adományoznák, különösen ha önmagukban elégségesek egy személy megélhetésére.

3) Az egyházi középréteg több tagja is, mint ismeretes, számos beneficiumot halmoz fel magának és még többet igyekszik összegyűjteni. Ezáltal azonban nemcsak a papok és igehirdetők száma csökken és sokuk megélhetési feltételei romlanak (miközben a tanulók és növendékek száma Isten kegyelméből folyamatosan növekszik). A javadalomhalmozás az országgyűléseken is a katolikus szavazatok csökkenését eredményezi, hiszen három–négy helynek csak egy képviselője van. Erre a problémára is megfelelő orvoslást kell találni.

4) Némely szerzetesrendek az elmúlt időkben kihaltak az országban, vagy elhagyták azt és más rendek szabályzatát kezdték követni. Ezek birtokait és funkcióit világi papok vették át és a kánoni előírásoknak megfelelően élvezik. Most ezek a szerzetesek a visszatérésen fáradoznak, s szintúgy a kánoni törvények alapján követelik tulajdonukat. Mindez nagy zavarokat okoz, és gondoskodást igényel.

5) Ugyancsak megfontolásra érdemes, hogy a szerzetesrendek javait bíró világi papok halála után más szerzetesek szerzik meg a javadalmat az eredeti tulajdonos rend kárára, ami miatt már több botrány támadt.

6) Számos szerzetes — köztük külföldiek — akinek hivatása, esküvel erősített fogadalma ezt kifejezetten tiltja, püspökségekre és más egyházi javadalmakra áhítozik. Sőt többen már birtokolnak is ilyeneket, még hozzá pápai jóváhagyás nélkül. E dologra figyelmet kell fordítani, hiszen nyilvánvalóan ártalmas az országra és az egyházi rendre a dietái szavazatok csökkenése és az idegenek térnyerése miatt.

7) Káros, hogy többen azok közül a püspökök sem rezideálnak, akiknek módjukban állna, hanem gondjaikat levetkőzve és kényelmüket keresve máshol időznek. Nem ismerik juhaikat és így a juhaik sem ismerik pásztorukat. Zsinati rendelkezésbe foglaltan erőteljesen érvényt kell szerezni a *Tridentinum* idevágó rendelkezéseinek, az előírt kánoni büntetés alkalmazásával.

8) Számos javadalmas javadalmát névleg megtartja, titokban azonban évdíj fejében másra ruhazza át, a lelkek veszélyeztetésével.

9) Az egyházlátogatások teljesen mellőztetnek, amely a papság botrányos életmódjához, az egyházi tulajdon eltékozlásához vezet, és a protestáns prédikátoroknak kedvez. Tíz templomból kilenc világi célokat szolgál, az újonnan szentelt oltárok hol összetörve, hol csupaszon állnak. Képek alig vannak, vagy tönkrementek. Kelyhek, felszerelések sincsenek. A templomokról csak külalakjuk árulkodik, sem prédikációt, sem szentmisét nem tartanak bennük. A nép barmok módjára él, a templomok a latrok menedékei, sokszor a plébániákkal együtt gabonaraktárul szolgálnak.

10) Sopronban több egyházi javadalom található. És noha minden javadalom feladatokkal is jár, ezek birtokosai csak a hasznot nézik, elhanyagolják kötelességeiket. A protestánsok ugyanakkor nagy figyelmet fordítanak a hit dolgaira. Ezért egy-egy tudós magyar és német javadalmast kellene oda helyezni, akik tisztségüket szavukkal és tetteikkel példásan viselnék.

11) Egyszer és mindenkorra el kell határozni, hogy a püspökök és javadalmasok ne váltogassák székhelyüket. A rangidős főpapok ugyanis haszonlesően, botrányok közepette, egyházi kötelmeik elhanyagolásával és tekintélyük kárára folyton-folyvást jövedelmezőbb egyházmegyékre ácsingóznak. Az egész világon hallatlan dolog, hogy üresedés esetén a címzetes püspökök példájára állandóan váltogatják püspökségüket és újakra törnek, sok léleknek kárt okozva ezzel. A gyakori váltások következtében a hívek nem ismerik pásztoraikat, s inkább fordul fokozott figyelem a jövedelmekre, semmint a lelkekre. Továbbá a püspöki székhelyek is elhanyagolódnak. A pápa és az uralkodó egyetértésével fűket kell vetni az ilyen aspirációknak, így a püspöki jövedelmekre és rezidenciákra jobban gondot lehet majd viselni, s a juhok is ismerni fogják pásztoraikat.

12) Szükséges, hogy a püspökségek és a többi beneficium adományozása a metropolita tudtával és az általa adott információ alapján történjék. Ez nem sérti az uralkodó főkegyúri jogát, hiszen az adományozás továbbra is az ő döntése alapján történik. Így nem lesz szükség külső erők kegyeit keresni, akik a magyar ügyeket nem ismerik, és a magyarok iránt nem viseltetnek jó érzéssel.

13) A váci püspökség, jóllehet török területen fekszik, bizonyos javakkal rendelkezik. Mivel az ottani jobbágyok barmok módjára tartatnak, szükséges és súlyos bűn terhe alatt megvalósítandó, hogy a püspök legalább két plébánosról gondoskodjék, akik az igehirdetést és az isteni szolgálatot ellátják.

14) Az erdélyi püspökséget ugyan az uralkodó alkalmas személynek adományozta, a pápa azonban nem adja megerősítését. Ha azért nem, mert Erdélyt Magyarországtól elszakítottak tartják a római Kúriánál, akkor a hódoltsági egy-

házmegyékben sem adható pápai megerősítés. Ám mivel ott diszpenzációval megadják, úgy Erdélyben sem lehet ennek akadálya. Ez ügyben az egyházfőt egyöntetűen kérlelni kell.

*

Nincsen itt terünk arra, hogy a nádor állításait beható kritikai vizsgálat alá vegyük.¹⁰ Hitelességüket bizonyítja, hogy a nemzeti zsinat helyt adott a nádori fellépésnek, „befogadta” a *Considerationest*. Nem nyilvánította illetéktelennek, sőt a „megfontolásokat” tulajdonképpen mégiscsak előterjesztésnek (*propositio*) vette, hiszen többségükre tételesen reflektált. A kánonok IX. *Caput* (*De residentia ac beneficiorum adeptione*) szinte teljes egészében Esterházy Miklós „előterjesztésein” alapulnak. Mivel e kánonok nyomtatásban és a *facsimilében* a világhálón is hozzáférhetőek,¹¹ itt nem részletezzük őket. Kiegészítőleg annyit jegyzünk meg, hogy az erdélyi püspökség ügyéről nem találunk a kiadott aktákban zsinati döntést. Az uralkodói kinevezési jog elfogadása és egyházmegye kánoni betöltése érdekében a Magyar Királyság püspökei és prelátusai („*Episcopi et Prelati Regni Hungariae*”) külön iratot intéztek „*ex synodali congregatione*” a pápához, kiegészítve a bullák kiállítása díjmentességének kérésével. A felterjesztést — lelőhelye alapján — a Hitterjesztési Kongregáció plénuma tárgyalta, határozat és eredmény nélkül.¹²

A nádori előterjesztésen alapuló kánonok értékeléseként azt állapíthatjuk meg, hogy esetek többségében a zsinati atyák megelégednek azzal, hogy kéri az uralkodót a probléma orvoslására (például tanúsítson önmérsékletet a püspökök áthelyezése terén). Külön figyelemre méltó a *cumulatio beneficiorum* kezelése. A prelátusok kijelentették, hogy mind a *Tridentinum* (a javadalomhalmozást gyakorlatilag tiltó), mind pedig Magyarország (ezt gyakorlatilag megengedő) a kánonban gondosan elősorolt törvényeihez ragaszkodni kívánnak. E kettőség a konkrét kérdésen túlmutatóan jelzi a kora újkori magyar katolicizmus alapprob-

10 Lásd majd ezeket a kérdést teljesebb összefüggés rendszerében feldolgozó, készülő tanulmányunkban (*Esterházy Miklós nádor és az 1638. évi nemzeti zsinat*).

11 Péterffy, im. II. 370–372. p.; https://books.google.hu/books/about/Sacra_Concilia_Ecclesiae_Romano_Catholic.html.

12 Kiadva: CVH I/4, 76–78. p.

lémáját: egyházi és a hazai világi jog és hagyomány ellentétét, a pápa és a király mind nyilvánvalóbb antagonizmusát a magyar egyházszerkezet felügyeletében.¹³

Megkerülhetetlen kérdés, hogy a személyes célokon, illetve a vitathatatlan magándevóción túl vajon mi ösztönözte Esterházy Miklóst e szokatlannak tűnő fellépésre, illetve mi adhatta Magyarországon a keretét a *Considerationes* megírásának? A választ az ország különleges, végleges erőviszonyaiban még nem kialakult, főbb vonalaiban azonban stabilizálódni látszó multikonfesszionális struktúrájában, illetve alkotmányának, működésének különleges rendi jellegében találhatjuk meg.

A kora újkori konfesszionális interakciónak, a lutheránusok konzisztoriális, a kálvinisták presbiteriális jellegének, e két 1638-ban még messzemenően többségnek számító felekezet szinodális működésének ismeretében nem is tűnik annyira szokatlannak, hogy a hegemoniára törő trienti katolicizmus életének formálásában, jobbításában a világi katolikus elit hallatni kívánja a hangját. Nem elégszik meg a kegyúri, mecénási szerepkörrel (mint a későbbiekben, gyakorlatilag egészen a XIX. század végig, a Katolikus Néppárt megalakulásáig), hanem meglehetősen problémaérzékenységgel szól hozzá bizonyos kérdésekhez, javarészt mulasztásként vagy visszaélésnéként értékelt jelenségekhez. A párhuzam tulajdonképpen kézenfekvő. 1610-ben Thurzó György nádor hívja össze a zsolnai evangélikus zsinatot és elnököl rajta; a katolikus Esterházy, aki fiatal felnőttként, 18 éves kora körül katolizált, nem egyszerű főúrként, hanem nádorként vindikál — ha kellő óvatossággal és már-már kínosan gondos fogalmazással — szinte hasonló szerepet magának. A nádor interkonfesszionális motivációi mellett a kora újkori rendiség magyarországi sajátosságait érdemes még röviden szemügyre venni. A középkori alapokon 1608-ban konszolidált és szabályozott rendszerben a hatalom duális jellegű: a rendek és az uralkodó együttesen gyakorolják. A nemesség mellett, pontosabban rangsor szerint előtt a katolikus klérus az államalkotó tényező, őket a meglehetősen gyenge szabad királyi városok képviselte követi. Az országgyűléseken a főpapok és főurak együtt tanácskoztak, szavaztak a felsőházi üléseken, a prépostok, apátok, valamint a káptalanok képviselői a nemesi várme-

13 A magyar királyi főkegyúri jog köré rendező vitákra és eredetükre további irodalommal: *Péter Tusor: The Papal Consistories and Hungary in the 15th–16th centuries. To the history of the Hungarian Royal Patronage and Supremacy.* (CVH II/4). Budapest–Rome 2012.; *I vescovi ungheresi e la Santa Sede Apostolica nel Seicento. Problemi e svolte decisive*, Annuario 1998–2002. Studi e documenti italo-ungheresi, Roma, 2005. 138–161. p.; *Episcopal Crisis in the Hungarian Episcopate (1639)*, Péter Tusor–Matteo Sanfilippo (ed.), Il papato e le chiese locali. Studi — The Papacy and the local Churches. Studies (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche 4), Viterbo, 2014. 147–166, 159–166. p.

gyék követeivel az alsóházban; a megyegyűléseken hol püspök, hol arisztokrata főispáni elnökléssel tárgyaltak közösen egyháziak és világiak. A közös munka színtereit az országos bírósági fórumok (*tabula septemviralis, tabula regia*), és a megyei jogszolgáltatás oktavái szaporították.¹⁴

Ez a gyakori és szoros kapcsolat abban a kora újkori európai miliőben, ahol *religio* és *politicum* kéz a kézben jártak, még inkább érthetővé teszi Magyarország nádorának fellépését, sőt a kölcsönösség igénylésének jegyével ruházza fel. Ama felfogás meglétére enged sejtetni, miszerint ahogyan az ország ügyeiben együtt tanácskoznak és hoznak törvényeket egyháziak és világiak, ez nem lehet másként az egyház ügyeiben sem. Mely egyházat Esterházy egyenesen apostolinak nevez (*Ecclesia nostra Apostolica*). Ezt az egyházat a hagyomány és közjogi felfogás szerint szakrális személy, az első magyar király, Szent István mintegy apostolként alapította. Mely alapítás mellől épp ezekben az években kezd átmenetileg elmaradozni a korábban még obligát kifejezés, miszerint a Szent Király „a pápa jóváhagyásával” („*ex nutu summi pontificis*”) járt volna el.¹⁵

Mindezek ismeretében válik érthetővé, miért kívánt az ország nádora személyesen megjelenni a zsinaton, és miért is tartotta végső soron hivatalához tartozónak a *Considerationes* papírra vetését. Fellépése igazi *novum*. A világi elem a XV. század egyetemi zsinatain még meghatározónak mondható, élükön Zsigmond római és magyar király összehívó, szervező szerepével. Trientben még ott vannak az uralkodók képviselői, I. Ferdinánd előterjesztésekkel is él a Zsinaton. Az alsóbb szinteken azonban a protestánsokkal ellentétben katolikus viszonylatban a zsinat kizárólag a klérus ügye lesz, e folyamatban az 1638. évi magyar nemzeti zsinat üdítő kivétel. És egyszeri kivétel. Az abszolutizmus és a katolikus hegemonia megszilárdulásával nemcsak a világi katolikus elit ilyen jellegű meg-

14 Vö. Benda Kálmán–Péter Katalin: Az országgyűlések a kora újkori Magyarországon. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6), Bp., 1987.; *Szíjártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Keszthely, 2010., különösen 29–42. p.; legújabban *Forgó András*: Egyház, rendiség, politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein. Bp., 2017.; továbbá *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 1) Bp., 1946, helyenként.

15 E problémára és kontextusára: *Bene Sándor*: A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja). „Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai, Bp., 2006. 89–124; *Tóth Gergely*: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század). Bp., 2016, 19 skk.; *Tusor Péter*: Rationes, ob quas cancellarius Ungariae a residentia episcopali excusari merito debet. Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I (szerk.: Horn Ildikó–Lauter Éva–Szirtes Zsófia *et al.*), Bp., 2016. 333–347. p.

nyilvánulásai, hanem maguk a zsinatok is háttérbe szorultak. A szekularizáció kiteljesedő folyamatában az egyháziak egyre csökkenő mértékben tudtak beleszólni kormányzati, politikai ügyekbe, a világiak pedig az egyház belső életébe: ezt a jelek szerint 1638-ban még meglévő és elfogadott lehetőséget az állam monopolizálta mindinkább magának, legszemléletesebb módon a jozefinizmus és posztjozefinizmus évtizedeiben.¹⁶

FORRÁS

Höflány, 1638. június 11.

Esterházy Miklós nádor a nagyszombati nemzeti zsinathoz
(BAV Barb. Lat., vol. 6894, fol. 15r–17v – *cop.*)¹⁷

Votum in quadam synodo metropolitanae ecclesiae Strigoniensis
undecima Iunii 1638.¹⁸

Congregatis in unum dominationibus vestris illustrissimis, reverendissimis, venerabilibus et admodum reverendis Spiritus Sancti gratia et directione ecclesiae proficuis impensius elaboraturis nos quoque haud deesse volumus, verum ad officium quoque nostrum spectare iudicantes aliqua suggerere placuit ad praesentem materiam spectantia.¹⁹

[1] Et quidem primo designandum loco arbitrati sumus penitus pensitandas perniciosas intrinsecas animorum simultates, quae instar veneni inquietant ac membra ecclesiae Dei praeposita inficiunt, unde maxima detrimenta proximorumque scandala necessario emergunt, animorumque perniciem apportant. Quapropter sepositis inimicis simultatibus animorumque recta affectione et simplici concordia accedente puris mentibus ad procuranda

16 Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban, az MTA TKI és a MKI támogatásával.

17 Gyakorlatilag egyező szövegű másik példánya: uo., vol. 7009, fol. 21r–24v.

18 E címadás későbbi kézzel. Az írás hasonló ahhoz, amellyel a Barberini-gyűjtemény indexkötetek készültek.

19 E bekezdés *Péterffy*, im. 347. p. kiadásából hiányzik, helyén a nádori kísérőlevél — kéziratban nem ismert — szövege került. Az alábbi pontok pedig csupán címszerűen szerepelnek a XVIII. századi kiadásban.

necessaria saluti omnium superveniente Spiritus Sancti gratia compendiosius salubriusque procedetur.

[2] Et quia notorium est plerosque ex dominis episcopis sat congruos ratione status afflictæ nostræ patriæ episcopatus tenentes eorundem proventibus non contentari, verum insuper minutiora beneficia possidere, nec aliis suo tempore emergere valentibus sufficienter doctis et exemplaribus resignare. Unde penuria in plerisque locis sanctum verbum Domini prædicantium emergit, oves in aliena traducuntur, ac dirus lupus enormiter in ovile Christi agit cum irrevocabili damno. Proinde utile et necessarium foret, si beneficia singula separatim singulis conferrentur, signanter, si quæ forent sufficientia honestæ intertentionis unius beneficiati.

[3] Prout[i] etiam nonnulli beneficiati complura beneficia sibi reservant, et plura agglomerare student, ut pro comperto habetur cum damno vinicultura vineæ sanctæ matris ecclesiæ, per talem enim coacervationem beneficiorum non saltem (uti præmissum est) numerus sacerdotum et prædicatorum minuitur, ac multorum honesta intertentio abscinditur, siquidem per Dei gratiam sat grandem studiosorum et alumnorum numerum consequenter habitum dari [fol. 15v] conspicimus. Verum etiam in ipsa generali regnicolarum congregatione votorum minuetur numerus, unica enim et singularis persona tria quatuorve beneficia possidens unico voto trium loco excipitur, ut et negotio huic salutaris medela adhibeatur, e re Christianitatis existit.

[4] Videtur quoque et regno et statui ecclesiastico magnas confusiones et damnosas consequentias importare, quod cum nonnulli ordines superioribus temporibus et sæculis vel omnino defecerint, vel vero regno Hungariæ derelicto aliorum ordinum instituta sectati sint susceperintque. Interim vero loco absentium in bona et administrationem divinorum officiorum clerici sacerdotes successerunt, iuxtaque canonicas præscriptiones tenuerunt. Nunc vero postliminio intercedentibus non minus canonicis præscriptionibus reduces esse allaborant, ac quasi sua repetunt. In quo negotio, ut provide prospiciatur, necessarium existere iudicavimus.

[5] Nec minori consideratione opus est, quod cum sacerdotes clerici non regulares in eiusmodi deficientium aut e regno emigrantium ordinum institutorumque bona successerint, iisdem fatis cedentibus ordines alii bona et beneficia, antehac tempore videlicet defectus aut transmigrationis e regno alterius ordinis existentia, sibi conferri cum primi ordinis iniuria instant et sollicitant. Unde non solum confusiones emersuras verum et ordinis in alterum ordinem insurrectiones et sacandalosas persecutiones subsecuturas conspicimus.

[6] Sunt praeterea monasticam paupertatem professi, quin et extranei quoque, qui episcopatus ac ecclesiae dignitates, alias iuxta votum, vocationem et regulam, in quam iurarunt, inhabiles ad tanta munia importunius affectant, quin nec auctoritate pontificali consecuta obtinent, in quod intempestive animadversum fuerit, et regno et statui Ecclesiasticae noxium erit, hic [fol. 16^r] enim votorum, ibi nationis ab Hungarica dispare ratione habita clarum evadit.²⁰

[7] Magna sane animarum pernicie et interitu accedit, quod, cum aliqui dominorum episcoporum residentias suas habeant, in quibus commode cum conservatione infinitarum animarum residere possent, incumbentibus tamen curis, semotis sepositisque alibi ob commoditates sibi notas delitescunt, qui nec oves sibi commissas norunt, nec noscuntur ab eisdem. Quapropter omnino praescriptum Tridentini concilii sat fuse multumque superinde tractans cum poena ibidem specificata et praescripta renovandum iudicamus seriaque constitutione decernendum de residentiis episcoporum easdem habendo incolendis.

[8] Sunt insuper nonnulli beneficiati, qui ad oculum beneficia sua propria auctoritate in alios transferant, et id nominatenus, interim vero conveniunt cum altero, et annuos redditus sibi reservant percipiuntque, in quo magna animarum periclitatio subest.

[9] Visitationes quoque penitus intermittuntur, unde non solum pagani parochi licentia concessa in scandalosam transeunt vitam, ac auribus Christianis non audienda committuntur, verum etiam ecclesiarum redditus et proventus minuuntur, distrahuntur, rapiuntur, et haereticis praedicantibus victuique eorum applicantur cum maximo scandalo et interitu animarum populi. Quin imo vix ex decem ecclesiis una conspicitur, quae non sit prophanata, nova consecrata altaria vel perfracta aut nuda. Imagines aut nullae aut mancae et detruncatae. Calices et necessaria nulla, adeo ut praeter formam ecclesiae in multis locis nihil detur conspiciere, nulla concio, nullum Divinum officium, et sic delabitur plebs ad aliena, et homines instar iumentorum vivunt, ipsis latronibus aliquando [fol. 16^v] templa sunt locus refugii, vel parochiae, et ecclesiae domos annonarias convertuntur.

[10] Complura Soprony dari beneficia notum est, verum quam langueat ibidem cultus Dei non minus pro comperto habemus, et certum est, quod nullum detur beneficium absque aliquo onere. Beneficiati tamen nec onus sciunt, nec quicquam praestant, adeo ut praeter utile proveniens ipsis nihil incumbat. Haeretici vero grande praedominium in rebus quoque fidei sibi usurpant, cum interitu infinitarum animarum. Ut itaque cultus Dei et salutis proximi necessaria redintegrentur restituanturque, iudicemus haud incongruum fore, si vel duo,

20 Az utolsó tagmondat *sic*!

unus Hungarus, alter Germanus, exemplo doctrinaque clari beneficiati ibidem instituerentur, qui verbo et exemplo praessent, et gratia Dei, quod ipsorum officii esset, peragerent. Nam bonae conscientiae incongruum est amplos redditus percipere, interim vero omnia languere.

[11] Statuenda quoque esset semel pro semper dominorum episcoporum et reliquorum, qualiter observanda sit sessio, nam qui nunc ordine praecedens est, cedente et obveniente commodiore, fertiliore episcopatu, etiam vix non ultimo loco contentus est utile respiciens cum scandalo et ecclesiae immunitate et auctoritatis diminutione. Res sane admiratione digna, quod contra omnem reliquorum orbis episcopatum ordinem et normam in statu comodo existentes domini episcopi datis vacantiis toties suos mutant episcopatus, ac in novos et novos succedere adlaborant, instar eorum, qui solum titulo tenent episcopatus, quod sane ex sequentibus multarum animarum iacturam conciliat. Nam sit saepe, quod ipse nec oves nec ovile ipsum nec oves sibi concreditae noverint, ita continuae sunt mutationes, ex quo medio tempore omnia [fol. 17^r] languent, ac principio reddituum principalis cura habetur, demum animarum. Interim vero mutatio intervenit, et hinc residentiarum quoque loca collabascunt nemine curam earum habente, verum ad alia prospiciente. Foret itaque certa constitutio cum sanctissimi²¹ ac suae maiestatis²² consensu sancienda, per quam saluti plebis prospiceretur, et immoderatus mutationis seu aspirationis aliquorum affectus refrenaretur, et sic bona cum residentiis solidius curarentur, noscerentque oves pastorem, pastor quoque oves suas.

[12] Nec incongruum, quin pernecessarium censemus, ut collationes episcopatum et reliquorum beneficiorum cum praescitu et accepta informatione metropolitani fiant, quod nulla in parte auctoritatis suae maiestatis derogare potest. Stat enim semper in gratia suae maiestatis cuinam collationem clementer decernere dignata fuerit. Sic enim bonus ordo servabitur, et sufficientium subiectorum promotionibus prospicietur, et non erit opus extraneorum favores multis vel precibus vel donis procurare, quorum aliquando rerum Hungaricarum nec cognitio, nec libido existit.

[13] Episcopatus Vacziensis, licet sit sub Turcica potestate, habet tamen adhuc certos bonos redditus. Et quia coloni miseri circa agentes, instar brutorum victimare coguntur, necessarium, quin sub gravi peccato non secus faciendum censemus, ut episcopus ibidem ad minimum duos bonos parochos ex iisdem sumptibus interteneat, qui conciones et reliqua munia divina subeant.

21 Tudnillik „sanctissimi domini nostri”, vagyis VIII. Orbán pápa (1623–1644).

22 III. Ferdinánd császár és király (1637–1657).

[14] Demum non minores difficultates existunt circa episcopatum Transylvaniensem,²³ nam licet quidem sacratissima Caesarea regiaque maiestas, dominus noster clementissimus episcopatum Transylvaniensem sufficienti subiecto contulerit. Quia vero confirmatio sanctissimi non subsequitur, res malae sequelae est. Si enim propterea, quod Transylvania quasi pro avulsa a regno Hungariae habetur, breve sanctissimi [fol. 17v] non subsequitur, nec subsequi potest in aliis quoque episcopatibus per Turcam avulsis, et quia ibidem dispensanter confertur confirmatio, nec hic est quod impediat. Quapropter sanctissimus superinde de unanimi consensu requirendus erit supplicando et committendo suae sanctitati hocce necessarium opus.

Essent complures his attexendae considerationes, quo modo haereses irreperint consolidataeque sint, qualique cum contemptu prematur religio catholica, ac his similia. Verum ne fors existant, qui nec haec vocationis meae existere asserunt, aut passionibus inductum facere cogitent.²⁴ Eapropter solemniter et conscientiose protestor coram dominationibus vestris illustrissimis, reverendissimis, admodum reverendis, metropolitano Strigoniensi et tota venerabili synodo, quod haec non eo animo suggeram, quasi ego vellem in his disponere, aut animo inimico ductus intendam aliquos tactos declarare. Verum quod solum Deum prae oculis et fidei catholicae propagationem gerens, pro quibus vitam cum sanguine fundere paratus sum, in commune dulcis patriae commodum statusque ecclesiastici et eius iurisdictionis promotionem haec breviter perstrinxerim. Et haec habui ex caritate Christiana, zelo propagationis religionis catholicae, conservationis publicae tranquillitatis ac mutui veri Christiani amoris dominationibus vestris illustrissimis, reverendissimis et admodum reverendis suggerenda, cum necessitas leoque rugiens et nunc intima depascens sufficienter ovili Domini prospiciendum causet. In Hefflan 11 Iunii 1638.

23 BAV Barb. lat., vol. 7009, fol. 23r: *Tramniensem*.

24 E bekezdés idáig Péterffy-nél hiányzik. Péterffy, im. 347. p. és a következő mondat eleje a kihagyás leplezésére ekként: „*Conscientiose tamen protestor...*”.

